

Az antonomázia helye a nyelvi képek családjában

1. A görög *αντονομασία* (*antonomaszia*) elnevezés az *αντι* (*anti*) 'helyett, helyén' és az *ονομα* (*onoma*) 'név' elemekből tevődik össze, jelentése tehát 'névcsere' vagy 'névhelyettesítés' (vö. MORIER 1961: 31). QUINTILIANUS a 14 trópusfajta egyikeként tárgyalja, mégpedig előkelő helyen, közvetlenül a metafora, a szinekdoché és a metonímia után (QUINTILIANUS 95 k./2008: 552–553). A trópusoknak ez a fajtája „a rendes név helyett valami mást ad”, például Akhilleuszt *Pelides*-nek, azaz 'Peleusfi'-nak nevezi.

A mai stilisztika QUINTILIANUS 14 trópusfajtajának nem mindegyikét sorolja a szóképek közé. Például a hyperbaton nyilvánvalóan nem nyelvi kép, és az onomatopoiia, az ironia és a periphrasis státusa is kérdésesnek mondható. Sajátos viszonyban van a mi nyelvikép-fogalmunkkal az antonomázia is: ha körülírás fejezi ki, mint a fenti példában, akkor nem tartalmaz átvitt értelmű, képszerű elemet, vagyis a szó szoros értelmében nem tekinthető képnek. Más típusai viszont (ezekről a továbbiakban lesz szó) kétségtelenül megfelelnek a nyelvi képpel szemben támasztható követelményeknek. Ennélfogva az antonomázia fogalma részleges fedésben van a szókép, nyelvi kép fogalmával (ezt a sajátos viszonyt cikkünk végén ábrával is szemléltetjük).

Most tekintsük át, hogyan határozzák meg az antonomáziát az ismertebb stilisztikai és retorikai kézikönyvek.

MORIER lexikona szerint az antonomázia olyan alakzat, amely a) a köznevet tulajdonnévvvel vagy b) a tulajdonnevet köznévvvel helyettesíti, pl. *Arisztarkhosz* 'pártatlan, elfogulatlan kritikus', illetve *a Megváltó* 'Jézus Krisztus', *a Gonosz* 'a Sátán' (MORIER 1961: 31). Vagyis ennek az alakzatnak definíciószerű sajátága, hogy egyik eleme (vagy a kifejezett, vagy a kifejező) tulajdonnév.

MORIER művével egyazon évben jelent meg A magyar stilisztika útja című kézikönyv, amelynek a stilisztikai fogalmak lexikonát tartalmazó részében ezt a meghatározást találjuk az antonomáziáról: „valamely személyt vagy dolgot általánosan ismert tulajdonságával jelölünk meg, vagyis a neve helyett – rendszerint – a szokásos

* A szerző köszönetet mond a tanulmány lektorainak hasznos észrevételeikért, továbbá Kovács Gyulának a 8. pontbeli ábra elkészítéséért. A forrás- és szakirodalom-jegyzéket a második rész végén közöljük.

jelzőt vagy körülírást használjuk” (SZATHMÁRI szerk. 1961: 421). A példák itt a következők: *a törökverő* 'Hunyadi János', *a legnagyobb magyar* 'Széchenyi', *a „Sírámok” költője* 'Vajda János'. Szóról szóra ugyanez a meghatározás és példasor található a Stilisztikai lexikonban (SZATHMÁRI 2004: 13) is. Láthatjuk tehát, hogy a szerző az antonomáziának csak az egyik fajtáját, a név helyettesítését veszi fel, a másikat, a név által való helyettesítést nem. A *dolgot* szó beiktatása miatt jó lett volna legalább egy olyan példát is adni, amelyben az antonomázia valamely dolog, például egy természeti földrajzi objektum tulajdonneve helyett áll: *a zöld sziget* 'Írország', *a fehér földrész* 'az Antarktisz', *a magyar tenger* 'a Balaton'.

A Világirodalmi lexikon *antonomázia* szócikkében FÓNAGY IVÁN az alakzatnak mind a két válfaját figyelembe veszi. Az egyik a köznév vagy körülírás tulajdonnév helyett, pl. *az Örökkévaló*, *az Egek Ura* 'Isten', illetve megszólításként: *Professzor Úr*, *Nagyságod*, *Méltóságod*, *szerelmem*, *szívem*. Szépirodalmi felhasználása a megjelölésen kívül esztétikai célt is szolgál (pl. Maupassant: *A Szépfüű*). Másik válfaja a tulajdonnév köznév helyett: *Dárius* 'nagyon gazdag ember', *Don Juan* 'ellenállhatatlan csábító', *Rómeó* 'rajongó szerelmes' stb. Némelyik tulajdonnévből idővel köznév is vált, és kapcsolatuk elhomályosodott: *császár* ← (*Iulius*) *Caesar*, *király* ← (*Nagy*) *Károly* (I. FÓNAGY 1970).

A Rhétorique générale az antonomáziát a metabolák táblázatának balról a harmadik oszlopában, a metaszemémák (a szó jelentését érintő változások) között helyezi el az általánosító, illetve az egyeditő szinekdochével együtt (GROUPE µ 1970/1982: 49). Ez a nagy hatású mű az antonomáziát egyszerűen a szinekdoché egyik válfajának minősíti (*Cicero*-t mondani *szónok* helyett, vagy megfordítva: 103), ezért eredményeit a továbbiakban nem tudom hasznosítani. Az antonomáziát ugyanis, mint rövidesen látni fogjuk, nem lehet a szinekdochéra korlátozni.

A Kis magyar retorika meghatározása szerint „az antonomázia (pronominatio) tulajdonnév helyett köznév, jellegzetes melléknév vagy körülírás (periphrasis) használata”. Többnyire a névismétlés elkerülésére alkalmazzák. A tulajdonnév szempontjából szinekdoché (species pro individuo), „mások szerint a metonímia egy esete” (SZABÓ G. – SZÖRÉNYI 1988: 165). A példák: *a haza bölcse* 'Deák Ferenc' és *Árpád hona* 'Magyarország'. A másik fő típusról csak ebben az óvatos formában esik szó: „Az antonomázia esetének tartják azt a jelenséget is, amikor egy embertípust tulajdonnévvel jellemeznek”: *Verbőczyék* 'az országgyűlés elmaradott nemesei' (SZABÓ G. – SZÖRÉNYI 1988: 166).

KATIE WALES stilisztikai lexikona (1989: 29) is megkülönbözteti az antonomáziának ezt a két fajtáját: a tulajdonnevet helyettesítő köznevet vagy köznévi szókapcsolatot (*a Mindenható* 'Isten', *a sötétség hercege* 'a Sátán') és ennek ellentétét, a típust jelölő tulajdonnevet (*Casanova* 'nőhódító, szoknyabolond'). Az előbbi típus kapcsán megjegyzi, hogy az antonomázia hátterében sokszor szépítő szándék vagy a megnevezés tilalma (tabu) húzódik meg, például *Erinnűszők* (*Fűriák*) helyett *Eumeniszek*-et (szó szerint: 'nyájasokat, kegyeseket') mondani.

BALOGH PÉTER a lexikális és az aktuális jelentés közti kapcsolatok kérdéséről szóló előadásában szintén ezt a két fő típust tárgyalja: a) tulajdonnévből köznév (pl. *atlasz*), b) köznévből tulajdonnév (pl. *a Gonosz*). A továbbiakban a francia

ladre melléknév (eredetileg a bibliai *Lázár*) példáján mutatja be a névhelyettesítő jelentésváltozás folyamatát: 'leprás' → 'érzéketlen' → 'fösvény' (BALOGH 2000).

DÉR KATALIN évszám nélküli, az interneten olvasható összeállításának egyik helyén az antonomázia immutációs alakzat, és így van meghatározva: köznév vagy körülírás használata tulajdonnév helyett, illetve tulajdonnév használata köznév helyett. Példák csak az előbbi típusra vannak: *József fia* 'Jézus', *az utolsó lovag* 'I. Miksa császár', *a pokol fejedelme* 'az ördög'. Másutt viszont alaposabb meghatározást ad: „Tulajdonnév helyett köznévvel, körülírással vagy másik tulajdonnévvel történő megnevezés. [...] Tág értelemben antonomasia minden olyan megnevezés, amely nem a voltaképpeni tulajdonnévvel, hanem funkcióval [...], jellegzetességgel [...], rokonsággal [...] vagy egyéb köznévvel [...] jelöli tárgyát”. Az antonomázia alapja eredetileg a tabu (bizonyos nevek kerülése), később azonban a jellemzést, megjelenítést is szolgálhatja, például *Junóm* 'feleségem', *Venusom* 'szeretöm'. Ezek azonban nem metaforák, mint írja, hanem individuum pro specie (egyedítő) szinekdochék.

A témánk szempontjából kiemelkedő jelentőségű magyar nyelvű kézikönyv, az Alakzatlexikon idevágó cikkének szerzője (K. SZOBOSZLAY ÁGNES) példákban gazdag, alapos áttekintést nyújt az antonomáziáról, melyet így definiál: „immutáción alapuló olyan szóalakzat, melyben tulajdonnevet közszó vagy szerkezet, közszót tulajdonnév helyettesít” (K. SZOBOSZLAY 2008: 114).

Időrendben haladó áttekintésünk lezárásaként NEMESI ATTILA LÁSZLÓnak az alakzatok pragmatikai vonatkozásait tárgyaló könyvéből idézzük az antonomázia meghatározását: „egy tulajdonnevet helyettesítő köznév, melléknév vagy körülírás, esetleg – ritkábban – egy tulajdonnévvel helyettesített (ember)típus, csoport” (NEMESI 2009: 17, 6. jegyzet). A szerző már a bevezetésben leszögezi, hogy a nyelvi képnek két fő típusát tartja számon: a metaforát és a metonímiát, és az utóbbinak a fogalmába beleérti a szinekdochét, az emfázist és az antonomázia „legtöbb megvalósulását” is (2009: 7). Ez az árnyalt megfogalmazás az én olvasatomban azt fejezi ki, hogy az antonomázia a legtöbb esetben metonimikus jellegű, érintkezésen alapul, bár nem zárható ki, hogy vannak nem metonimikus (értelmszerűen: metaforikus, hasonlóságon alapuló) antonomáziák is. Az alábbiakban bemutatandó példák messzemenően igazolni látszanak a szerző óvatosságát: az antonomáziának ugyanis vannak, sőt bőven vannak metaforikus, illetve a metaforához közel álló válfajai is.

Ennek fényében elhamarkodottnak tűnik a legolvasottabb internetes lexikonnak, a Wikipédiának az a megállapítása, hogy az antonomázia a metonímia sajátos formájának tekinthető: „Antonomasia is a particular form of metonymy” (a szócikk magyar változata nem létezik, vagy nem találtam meg). Ennek az állításnak saját példái egy része is ellentmond, például az a tipikusan bulvársajtóbéli antonomázia, amely Imelda Marcost, a Fülöp-szigetek bukott diktátorának feleségét *acélpillangó*-ként (*The Steel Butterfly*) nevezi meg. Az alakzat magyarázatául: Imelda Marcos a pillangóhoz hasonló kecsességű, finomságú, egyúttal azonban acélos keménységű asszony volt. Ez a kifejezés tiszta példa az ún. körülíró metaforára, amelyben a *pillangó* a metaforikus elem, és ennek van egy módosító,

árnyaló minőségjelzői előtagja, az *acél*- (ez különben partikularizáló szinekdoché: 'igen nagy keménységű, acélkeménységű'). Vagyis az antonomázia éppen úgy lehet metaforikus, mint metonimikus jellegű.

Az antonomáziát a fentiek értelmében minden nehézség nélkül nevezhetnénk *névhelyettesítés*-nek is. Ennek jelentése ugyanis vagy a) 'a név helyettesítése' (pl. köznévvvel vagy körülírással), vagy b) 'név általi helyettesítés' (pl. köznévé vagy fogalomé). A lényeg az, hogy a *név* szón tulajdonnevet értsünk (ez egyébként összhangban van A magyar nyelv értelmező szótárának jelentésmegadásával, amelyben a szó jelentéseinek I. csoportja a 'tulajdonnév' értelem alá sorolható jelentéseket foglalja magába, l. ÉrtSz. 5: 195). Ugyanez elmondható másik magyarázatáról, a *névcseré* szóról is. Ennek ellenére ebben a tanulmányban általában megtartom a nemzetközileg elfogadott *antonomázia* megjelölést.

2. Az antonomáziának az idézett meghatározások és saját – nem korpuszalapú gyűjtésből származó – adataim alapján két fő fajtája különböztethető meg: a) *n é v f e l i d é z ő* vagy *n é v h e l y e t t e s í t ő* (ez típusa szerint lehet körülírás, körülíró metafora, metafora vagy szinekdoché); b) *f o g a l o m f e l i d é z ő* vagy *f o g a l o m h e l y e t t e s í t ő* (ez lehet szinekdoché vagy metonímia). Lássuk előbb a névfelidéző antonomáziákat, utánuk pedig a fogalomfelidézőket.

3. Mivel a körülírás nem tartalmaz képi elemet, következésképp nem tekinthető nyelvi képnek, az antonomázia csak részben tartozik a nyelvi képek közé: a körülírással kifejezett névhelyettesítés nem nyelvi kép, csak alakzat, a többiek, a másfajta alakúak nyelvi képek is.

A körülírást A magyar stilisztika vázlatja „a szóképekhez csatlakozó stiláris eszközök” egyikeként tárgyalja (SZATHMÁRI 1958: 118–121). Még két ilyen van, a hasonlat és az eufemizmus. E szerint a besorolás szerint a körülírás szókép is, meg nem is, de inkább az, mint nem az. Valójában a körülírást ki kell vennünk a szókép, sőt általában a nyelvi kép kategóriájából, mert mindegyik eleme szó szerint értendő. Ha azonban tulajdonnév helyett áll, besorolható az antonomáziák közé.

A körülírások egy részében pontos, egyértelmű megfelelés van az antonomázia és a vele kifejezett, helyettesített tulajdonnév között. Ha azt mondom, hogy *a naprendszer negyedik bolygója*, akkor ez egyértelmű azzal, hogy 'a Mars'. Ugyanígy *Magyarország fővárosa* 'Budapest', *a vasi megyeszékhely* 'Szombathely', *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye székhelye* 'Nyíregyháza', *az Európai Unió székhelye* 'Brüsszel'; az ilyen módon való megnevezésben nincs semmi képszerű, talán még alakzat volta is vitatható. Ugyanígy járnak el a tudósítók, amikor előbb a tisztséget, utóbb a tisztséget viselő személy nevét adják meg: „Ukrajna [...] vesztésre áll, gyakorlatilag kizárták belőle [ti. az információs háborúból], jelentette ki az ukrán állampolgári jogok biztosa. Valerija Lutkovszka elmondta [...]” (Népszava 2014. márc. 13. 8; a kiemelések tőlem származnak – K. G.). Az antonomázia (a tisztséget megjelölő körülírás) és a tulajdonnév (a tisztséget viselő személy neve) koreferensek egymással. Ezzel szemben az olyan körülírások, mint *a legnagyobb magyar író* vagy *a legjobb magyar film* elvileg végtelen számú denotátumra

vonatkoztathatók, denotátumukat a szövegkörnyezet, illetve a közlő szándéka szabja meg. Még a *legnagyobb magyar* körülírás formájú antonómázia – amelynek hagyomány szentesítette jelentése ez: 'Széchenyi István' – is érthető úgy szójátékosan, tréfásan, hogy 'a legmagasabb termetű magyar ember'. Minthogy azonban a kontextus a *legnagyobb* jelzőt a 'leghatalmasabb, legértékesebb' stb. jelentéssel ruházza fel, ez a vonatkoztatás nem jöhet létre.

A körülírás által kifejezett antonómázia a klasszikus és a barokk szépirodalomnak is elismert stíluseszköze volt. Már QUINTILIANUS Szónoklattana idézi az Aeneis első énekéből ezt a körülírást Iuppiter főisten neve helyett: „istenek atyja s halandóknak fejedelme” (Vergilius, Aeneis I. 65, idézi QUINTILIANUS 95 k./2008: 552). MORIER lexikona ilyen példákat említ a barokk költészetből: *le Père du tonnerre* 'Iuppiter', *la Fille de l'écume* 'Venus' (MORIER 1961: 300). Jupiter azért nevezhető a mennydörgés atyjának, mert villámával sújtja, akire megharagszik; Vénusz istennő pedig, mint ismeretes, a tenger habjaiból kiemelkedve született meg. Bibliai eredetű körülírásos antonómázia az *ígéret földje* 'Kánaán', átvitt értelemben 'a boldogság, a jólét országa, olyan hely, ahol jobban, szabadabban stb. lehet élni' (I. ÉrtSz. 3: 454).

Napjaink irodalmi nyelvében egyre ritkábban találkozhatunk ilyenekkel: „szenved a *sápadt égitesztől*”, azaz 'a Holdtól' (FRÁTER 2012: 209). A körülírás alakú antonómázia a 19. század második felétől inkább csak a publicisztika és a szónoklat hatáskeltő eszközeként fordul elő. Később is, egészen napjainkig megőrzött valamit szónokias, illetőleg újságírói jellegéből. Többnyire személynevet helyettesít, de nem csupán a névismétlés kerülésére, hanem az így megjelölt személy értékének fokozására is. A két klasszikus példa a *haza bölcse* 'Deák Ferenc' és a *legnagyobb magyar* 'Széchenyi István'. További ilyenek: a *második honalapító* 'IV. Béla király', a *szabadságharc költője* 'Petőfi', a *vörös grófnő* 'Károlyi Mihályné Andrássy Katinka' (filmcímként is; a film készítésének idején a *vörös* jelző, legalábbis a hivatalos szóhasználatban, amelioratív jellegű volt), a *kis káplár* 'Napóleon', az *anyák megmentője* 'Simmelweis Ignác', a *nagy palóc* 'Mikszáth Kálmán', a *nagy mesemondó* 'Jókai Mór', a *halhatatlan kedves* 'Beethoven legnagyobb szerelme, valószínűleg Brunszvik Jozefin'. A mai sajtónyelv is efféle stilizáló szándékkal használja, olykor a közhelyszerűségig ismételve: a *hidrogénbomba atyja* 'Teller Ede', a *száguldó őrnagy* 'Puskás Ferenc', a *nemzet bombázója* 'Gerd Müller', később 'Dzsudzsák Balázs'. Néha viszont pejoratív, gúnyos jelleggel, mint a *lovas tengerész* 'Horthy Miklós', a *törpe diktátor* 'Engelbert Dollfuss osztrák kancellár', a *Kárpátok géniusza* 'Nicolae Ceaușescu román kommunista vezető'. Az utóbbiban a *génius* nem metafora, mert a politikust a hízelgők valóban géniusznak tekintették, illetve mondták. Körülíró metafora ezzel szemben a *Kárpátok Maradonája*, mert Gheorghe Hagi román labdarúgó valóban ügyes játékos volt, de nem Maradona (a világbajnok argentin futballista neve itt metaforikus elem, csak metaforaként értelmezhető: 'zseniális, páratlan adottságokkal rendelkező játékos').

Lényegében antonómáziának tekinthetők azok a műcímek (könyv-, film-, zeneműcímek stb.) is, amelyek a főhős nevét körülírással helyettesítik: *A velencei*

kalmár 'Antonio', *A két veronai nemes* 'Valentin és Proteus', *A falu jegyzője* 'Tengelyi Jónás', *A kaméliás hölgy* 'Marguerite Gautier', *Az új földesúr* 'Ankerschmidt lovag', *Egy régi udvarház utolsó gazdája* 'Radnóthy Elek', *A sevillei borbély* 'Figaro', *A portici néma* 'Fenella', *Rákóczi hadnagya* 'Bornemissza János', *A Tenkes kapitánya* 'Eke Máté' stb. Ezt a típust a szakirodalomban tudtommal csak K. SZOBOSZLAY ÁGNES lexikoncikke említi meg (K. SZOBOSZLAY 2008: 117).

A körülíró antonomáziának egy másik fajtája az író nevét helyettesíti valamelyik (fontos) művére utaló körülírással: *a Himnusz költője* 'Kölcsy Ferenc', *a Sirámok költője* 'Vajda János', *az Éjszakák költője* 'Musset', *a Méhek szerzője* 'Maeterlinck' (Szomory 2008: 182).

Földrajzi nevet is gyakran helyettesítenek a sajtóban körülírással, elsősorban a névismétlés kerülése végett. Ezek még inkább ki vannak téve a közhelyé válás veszélyének: *az alpesi ország* 'Svájc', *a sivatagi királyság* 'Szaúd-Arábia', *az ezer tó országa* 'Finnország', *a felkelő Nap országa* 'Japán', *az örök város* 'Róma', *a hős város* 'Kecskemét', *a civis város* 'Debrecen', *a fény városa* 'Párizs', *a napfény városa* 'Szeged', *a hűség városa* 'Sopron', *a négy folyó városa* 'Győr', *az öreg kontinens* 'Európa', *a fekete kontinens* 'Afrika', *az ötödik kontinens* 'Ausztrália' stb.

A körülírás alakú antonomázia teljes szerkezetű is lehet: *Japán, a felkelő nap országa; Róma, az örök város; Madeira, az örök tavasz szigete; Ciprus, a szépség és a szerelem szigete*. A példákat egy utazási iroda hirdetéséből (Rtv Részletes 2014. ápr. 14–20; 16. sz. 68) jegyeztem ki. Ez is mutatja, hogy ez az alakzattípus a mindennapos használatban reklám-, sőt közhelyszerűvé vált. Milyen friss ezekhez képest még ma is Kodolányi János finnországi útirajzának címe: *Suomi, a csend országa*.

Szívesen alkalmazza a sajtónyelv intézmények és ezekkel rokon fogalmak helyett is a körülírás alakú antonomáziát: *a taláros testület* 'az Alkotmánybíróság', *a gyógyszerügyi csapat* 'Bayer Leverkusen', *a királyi gárda* 'Real Madrid' (ez utóbbi azért nem körülíró metafora, mert a *gárda* szónak a sportnyelvben már van 'csapat' jelentése is, ennél fogva nem tekinthető metaforának).

Ezekhez az elkoptatott nyelvi eszközökhöz képest feltűnik eredetiségével ez a sajtóbeli példa: *a bécsi tömegsír halottja*, azaz 'Mozart' (Magyar Nemzet 1979. dec. 2. 8). Az ilyesmi azonban ritkaságszámba megy.

4. A körülíró metafora, mint régebbi írásaimban több ízben is kifejtettem, abban különbözik a körülírástól, hogy van metaforikus értelmű eleme is (vö. KEMÉNY 1995, 2002: 107–112, 2004). A tipikus körülíró metafora két részből áll: egy metaforikus elemből és az ezt „helyesbítő”, árnyaló, a szöveg alapjelentéséhez közelítő minőség- vagy birtokos jelzői bővítményből, ritkábban főnévi jelzői előtagból (vö. a Rhétorique générale *métaphore corrigée* fogalmával: *az ember gondolkodó nádszál; kristályemlő; a ciprus, ez a mozdulatlan lándzsa*; GROUPE µ 1970/1982: 109–111).

A körülíró metafora már a barokk korban kedvelt stílusesezköz volt. Egy tudománytörténeti cikk szerint Anna Maria van Schurman holland teológusnő a 17.

században ilyen elismerő megnevezéseket kapott tisztelőitől: *észak Minervája, a holland Minerva, Utrecht csillaga, a tizedik Múza* (UGRY 2014). Későbbi szépirodalmi alkalmazására Arany Jánostól idézhetünk példát: „egy új *Kassandra* Trója lángjain”, amelyben az *új Kassandra* Széchenyi Istvánra vonatkozik (Kasszandra átvitt értelemben: ’olyan személy, akinek jóslatában nem hisznek’). Krúdy Gyula is élt olykor ezzel a kifejezőeszközzel: „Mint széles szárnyú denevér árnyéka, közeledett bő köpenyegében [az éjjeliőr] a keskeny utcában, hová méla és reszkető világosságot szórt az *égi hajó*”, tudniillik ’a Hold’ (Krúdy 1977: 108). Egy csillagászati ismeretterjesztő cikkben azonban már szinte derűtséget kelt túlzott irodalmiságával egy ugyanilyen értelmű körülíró metafora: „Manapság ugyanis ez a leginkább elfogadott elmélet arra, hogyan is jött létre *sebhelyes arcú csatlósunk*”, vagyis ’a Hold’ (Élet és Tudomány 2011. márc. 4. 262).

A 19–20. századi politikai publicisztikában és propagandairadalomban gyakran bukkannak fel körülíró metaforák földrajzi nevek, illetve azokkal összefonódott államnevek helyettesítőiként. Ezek az antonómáziák az olvasó véleményének negatív irányba való befolyásolására szolgálnak: *a népek börtöne* ’Oroszország’, *az agyaglábú óriás* ’ua.’, később ’a Szovjetunió’, *Európa beteg embere* ’Törökország, az Ottomán Birodalom’, *a világ csendőre* ’az Egyesült Államok’. Városneveknek ilyen összefüggésben való használata olykor ironikusan hat: *a Pece-parti Párizs* ’Nagyvárad’. Stilisztikailag semlegesek, illetve pozitívak viszont a következők: *a kálvinista Róma* ’Debrecen’, *a Duna királynője* ’Budapest’, *az Elba Firenzéje* ’Drezda’, *az Adria ékköve* ’Montenegró’. Az *Észak Velencéje* körülíró metafora háromféle értelemben is használatos: ’Amszterdam’, ’Stockholm’, ’Szentpétervár’. (Sőt – kiterjedt csatornahálózata miatt – akár Koppenhágát is nevezhetnénk így, némi túlzással.) Az ilyen antonómáziák nagyobb része ún. aránytrópus, analógián alapuló metafora. Például *a magyar tenger* ’Balaton’ (nyelv- és művelődéstörténeti háttérre l. RÁCZ 2013) vagy *a teniszezők Mekkája* ’Wimbledon’. Ezek azon a háttérfeltevésen alapulnak, hogy ami a gazdag külföldieknek a tenger, az nekünk, magyaroknak a Balaton, illetve hogy a hívő muszlimok Mekkába, a tenis� rajongói pedig Wimbledonba zarándokolnak. Van olyan városnév helyett álló körülíró metaforánk is, amely csak az utóbbi időben kezdett elterjedni a sajtó révén: *a Nagy Alma*, azaz ’New York’. A világhálón való tájékozódás alapján az derült ki, hogy „az 1920-as években a Morning Telegraph sportriportere hallotta, hogy a New Orleans-i lovászfűük úgy emlegetik a New York-i versenypályákat, hogy *a Nagy Alma*, mert olyan alma formájúak. Azt a címet adta ez az újságíró a rovatának, hogy *A Nagy Alma körül* (*Around a Big Apple*). Egy évtizeddel később sokan átvették a kifejezést, és New Yorkot most már *a Nagy Almának* nevezik” (<http://vilagszam.hu/cikkek/a-nagy-alma-vagyis-new-york/849>).

Személynév helyett a körülíró metafora olykor emelkedett hatást kelt, különösen nagy írók, zeneszerzők, politikusok nevének helyettesítőjeként: *a mantuai hattyú* ’Vergilius’, *az avoni hattyú* ’Shakespeare’, *a pesarói hattyú* ’Rossini’, *a bihari remete* ’Bessenyei György’, *a niklai remete* ’Berzsényi Dániel’, *az egri remete* ’Gárdonyi Géza’, *a turini remete* ’Kossuth Lajos’. A *remete* szó a fentiekben metafora, mert bár az illetők valóban visszavonult életmódot folytattak,

a szó szoros értelmében nem voltak *remeték*, azaz a világtól elvonulva, rendszerint erdő mélyén, pusztában, hegyi barlangban magányosan, egyszerűen élő személyek (ÉrtSz. 5: 974). Például az agg Kossuth Torinóban sok vendéget fogadott, köztük a fiatal Zeyk Saroltát, akinek egy kicsit még udvarolt is, és akit leveleiben *Napsugár*-nak nevezett (vö. HATVANY 1918). A *Napsugár* név is antonómázia, mégpedig metaforikus (l. később).

A sportújságírás nyelve különösen bővelkedik körülíró metafora típusú antonómáziákban: *a fekete párdúc* 'Grosics Gyula válogatott labdarúgókapus' (GRÉTSY 2014: 140), *a szárnyas macska* 'Antoni Ramallets, a Barcelona és a spanyol válogatott egykori kapusa', *a szőke szikla* 'Mészöly Kálmán magyar labdarúgó', *a fekete gyöngyszem* 'Pelé, a háromszoros világbajnok brazil labdarúgó', *a szoknyás Pelé* 'Marta brazil női labdarúgó', *a fehér Pelé* 'Amarildo, aki az 1962-es futball-világbajnokságon a sérült Pelét helyettesítette olyan sikeresen, hogy a csapat világbajnokságot nyert', *a száguldó cirkusz* 'Forma-1', *a benzingőzös cirkusz* 'ua.', *a fehér balett* 'Real Madrid' (mert játékosai a hazai mérkőzéseken tiszta fehérben játszanak, mégpedig művészien, kifinomultan mozogva, mint a balett-táncosok). A *vörös ördögök* antonómáziának kétféle feloldása is van: régebben Belgium válogatottjára, újabban inkább a Manchester United csapatára értik. Végül pedig *az Öreg Hölgy* nem más, mint a Juventus olasz futballegyesület, amelyet majdnem 120 éve alapítottak, és kivételes értéket képvisel a labdarúgás történetében. A klubnak másik antonómáziája („beceneve”) is van, erről később lesz szó.

A tulajdonnevet pótló körülíró metaforák egy része úgy keletkezik, hogy egy tulajdonnevet metaforikusan értenek, és eléje konkretizáló, aktualizáló melléknévi jelzőt illesztenek, pl. *a fekete Mozart* 'Joseph Boulogne színes bőrű francia zeneszerző a 18. században', *az orosz Beethoven* 'Csajkovszkij', *a szoknyás Csehov* 'Ljudmila Ulickaja orosz író' (ez utóbbit, jellemző módon, reklámszövegben hallottam). Más efféle antonómáziák egyúttal aránytrópusok is: *a skótok Petőfi-je* 'Robert Burns', *a bolgárok Petőfi-je* 'Hriszto Botev', *a nagybőgő Paganinije* 'Pege Aladár', *a trombita Paganinije* 'Szergej Nakarjakov orosz trombitaművész', *a trombita Carusója* 'ua.'. Ezek a reklámizű, bombasztikus kifejezések az utóbbi időben jöttek divatba. Korábban elképzelhetetlen lett volna, hogy például Szvjatoszlav Richterről *a zongora Ojsztrahja*-ként vagy David Ojsztrahról *a hegedű Richtere*-ként írjanak, beszéljenek. A sportnyelvben is mind gyakoribbá válnak az analógián alapuló metaforikus képek: *a kosárlabdázás Mozartja* 'Dražen Petrović, az Amerikában autóbalesetben fiatalon meghalt horvát kosárlabdázó', *a levegő Schumacherje* 'Nádas Tamás műrepülő-világbajnok'. (Ez utóbbinak szomorú aktualitást ad, hogy a magyar sportoló halála alkalmából hangzott el, miközben a példaként említett német autóversenyző hetek óta kómában fekszik egy franciaországi kórházban; jellegzetes adalék a mai „sajtómunkások” ízlésének fejlettségéhez.)

Akadnak olyan körülíró metaforák is, amelyek összetett szóvá vannak tömörítve: az egyik a már említett *acélpillangó* 'Imelda Marcos', a másik Julija Timosenko ukrán politikusnak ez a mellékneve: *gázhercegnő*. Ez a megnevezés elismerő is, gúnyos is (arra utal, hogy a politikusnő a földgázból gazdagodott meg). Látszatra hasonlók a *Vasherceg*, *Vaskancellár*, *Vaslady* antonomáziák, de valójában nem ide tartoznak, mert szemantikai alkatuk eltérő. Később visszatérünk rájuk.

BÁRDOSI VILMOS szótára (BÁRDOSI főszerk. 2003) a fenti két típust (a körülírással és a körülíró metaforával kifejezett antonomáziát) nem különbözteti meg egymástól. Egyazon kategóriába kerül tehát *a haza bölcse* (körülírás) és *a nemzet csalogánya* (körülíró metafora). A szótár a névfelidéző szókapcsolatokat¹ egységesen metaforikus jellegűnek minősíti (BÁRDOSI főszerk. 2003: XVII, 393), holott példáinak csak egy része metaforikus. *A haza bölcse* kifejezésben nincs átvitt értelmű elem, mert Deák Ferenc valóban bölcs ember volt. Blaha Lujza viszont, akármilyen szépen énekelt is, nem csalogány volt, hanem kiváló képességű énekesnő és színésznő.

A körülíró metaforával kifejezett antonomázia is lehet teljes alakú: *Egyiptom*, *a Nílus ajándéka*; *Velence*, *a tengerek királynője*; *Észak gyöngyszeme*, *Szentpétervár*; *Korzika*, *a Földközi-tenger gyöngyszeme*. Ezek ugyanabból a hirdetésből valók, mint a *Róma*, *az örök város* típusú példák.

(Folytatjuk.)

KEMÉNY GÁBOR
MTA Nyelvtudományi Intézet
Miskolci Egyetem

¹ Ezt az elnevezést GRÉTSY LÁSZLÓ javasolta (BÁRDOSI főszerk. 2003: XVII).

Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában*

1. Bevezetés. A magyar szociolingvisztikai kutatások által vizsgált nyelvi változók köre meglehetősen szűk. Számos vizsgálat foglalkozik egy-egy változó megoszlásának elemzésével (ilyenek például a nákolás, a suksükölés, az *-e* kérdőszó szórendi helye), miközben a nyelvi változatosság sok jelenségéről nem születtek szociolingvisztikai leírások. Ennek a gyakorlatnak az okaira rákérdezve kimutatom, hogy a kutatások olyan nyelvi változók vizsgálatával foglalkoznak, amelyeknek a változatai közül az egyik a magyar standardhoz tartozik. Ez a magyar nyelvészetet jellemző sajátosság leginkább úgy érthető meg, ha megvizsgáljuk, hogy milyen nyelvi ideológiák vannak jelen abban a gyakorlatban, amely csak standard és nemstandard elemekből álló változókat azonosít és ír le. Rámutatok arra, hogy a magyar szociolingvisztikai kutatások a nyelvhasználat változatosságát egyetlen intézményesen kiemelt és homogénnek tételezett változat társadalmi vonatkozásainak kontextusában – a „standard ideológiája” (MILROY 2001) mentén – értelmezik. A kutatásokat ezzel az ideológiával szemben ugyan kritikai hozzáállás jellemzi, de éppen ez a pozíció teszi láthatatlanná a nyelvi heterogenitás olyan alakzatait, amelyek a standardtól független megoszlást mutatnak. A nyelvi standard ideológiáját kritikával illető kutatók kiemelik a nemstandard változatok lokális jelentőségét – követve ezzel a „nyelvi pluralizmus ideológiáját” (LANSTYÁK 2009) –, de ezt az azonosított változók jellegéből adódóan a standardhoz képest teszik meg. Nem vizsgálják azonban a nemstandard változatok egymásra hatásának folyamatait, amelyek hol a nyelvi sokféleség új változatait alakítják ki, hol viszont éppen a diverzitás ellenében hatnak. (A *nemstandard* kifejezést itt jobb híján használom; mivel a standard – mint látni fogjuk – eszmény, amelynek per definitionem nincsenek beszélői, minden nyelvi megnyilatkozás a nemstandard jelenségek körébe tartozik.) A nemstandard folyamatoknak a kutatása által olyan kulturális reprezentációk alakíthatók ki a nyelvváltozatokról, amelyek a nyelvi standard ideológiájának eddig gyakorolt kritikájához képest hatékonyabban járulhatnak hozzá a „hegemonikus standard” (SILVERSTEIN 1996) egyetemességét elbizonytalanító diskurzusok általánossá válásához.

Dolgozatomban először bemutatom a nyelvi változók magyar nyelvészeti kutatásának fő jellemzőit, néhány példával illusztrálva, hogy az elemzések e változóknak az egyik változatához, a standardhoz képest értelmezik a változó használatát. Ezt követően azokat a nyelvi ideológiákat tárgyalom, amelyek a magyar nyelvi változók kutatásának említett sajátosságával összefüggésben állnak. Majd dolgozatom negyedik fejezetében néhány példát hozok olyan nyelvi változókra,

* A dolgozat korábbi változata elhangzott a 17. Élőnyelvi Konferencián (Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1.), a VARGHA FRUZZSINA SÁRA és általam szervezett Nyelvi változók, nyelvhasználat, térbeliség című tudományos műhely bevezető előadásaként. Elkészítése során Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesültem.

amelyeknek nincsen standard változata. Ezek a változók egyaránt vehetnek részt konvergens vagy divergens változási folyamatokban, azaz egyszerre járulhatnak hozzá a nyelvi sokszínűség csökkenéséhez vagy növeléséhez. A dolgozat végén a nemstandard változatokból álló változók kutatásának ideológiai vonatkozásairól ejtek szót abból a szempontból, hogy miként kapcsolódnak az ilyen változókat leíró kutatások a standard nyelvi ideológia hegemóniáját kritikával illető szakmai törekvésekhez.

2. A magyar nyelvi változók kutatása. A magyar nyelvészek közül a nyelvi változás és változatosság labovi kutatási programját követve először KONTRA MIKLÓS és munkatársai azonosítottak és írtak le nyelvi változókat az 1980-as évek második felében (a kutatás összefoglalására l. KONTRA szerk. 2003). Ezeknek a változóknak a körét gyakorlatilag az a szempont jelölte ki, hogy a magyarországi nyelvhasználat jól ismert – a labovi műszóval: sztereotipikus – vagy éppenséggel újonnan indult változásokban érintett jelenségei legyenek. Az előbbi változók közé tartoztak például az ikes igékéi vagy az inessivusi *-ba/-be ~ -ban/-ben* megoszlás, az utóbbiakra említhetjük a *természetes, hogy írok ~ természetesen írok ~ természetesen, hogy írok* (KONTRA szerk. 2003) vagy a *fel kell mennem ~ fel kell menjek ~ fel kell, hogy menjek* váltakozást (POSGAY 2000). E változók egyik – a háromeleműek esetében akár több – eleme mindig a standard változat, a másik pedig egy széles körben élő nemstandard alak. Mikor a nyelvi változatosság szociolingvisztikai kutatása közel tíz évvel később kiterjedt a Magyarországgal szomszédos országok magyar nyelvű közösségeire is, a mintaadó Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálathoz hasonlóan átfogó, országos felméréseket végeztek. Ezek ismét olyan nyelvi változókkal foglalkoztak, amelyeknek mindkét változata széles térbeli elterjedtséget mutatott. Ezek a változók az egyik legismertebb tipológia szerint attól függően minősülnek „egyetemesnek” vagy „kontaktusváltozónak” (LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY 1997, 1998), hogy az előbbieket nemstandard változata a teljes magyar nyelvterületen előfordul, míg a kontaktusváltozók nemstandard változatának használata csak kontaktushelyzetekben jellemző – ugyanakkor mindkét típus a standard változathoz képest definiálódik.

Egyetemes változóként írja le például LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY (1997) a suksükölést. A nemstandard jelentő módú *me glá ssuk* típusú alakok a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (a továbbiakban: MNSzV.) és a szomszédos országokban folyó kutatások adatai szerint széles körben élnek a magyar nyelvhasználatban (KONTRA 2003; LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY 1997; CSERNICSKÓ 2002). BALOGH LAJOS (1997) a suksükölést azzal összefüggésben vizsgálja, hogy a jelenséget több kutató a köznyelvben terjedőnek tekinti. Számunkra elemzéséből most nem az az érdekes, hogy a jelenség feltételezett terjedésének forrását nem a magyar nyelvjárásokban leli fel, hanem inkább az, hogy saját vizsgálatának tétjét azon „meglehetősen súlyos vádak” visszautasításában látja, „amelyek a magyar nyelvjárásokat, a nyelvjárást beszélőket érik a suksükölés és általában a normán [ti. a köznyelvi normán – megjegyzés tőlem, B. Cs.] kívüli nyelvi jelenségek terjesztését illetően” (355). E vádak súlya a nyelvi standard egységén

esett csorba nagyságával arányos; a standardhoz legközelebb álló változatként a köznyelvnek is egységességet kellene mutatnia, de fellépnek olyan folyamatok, amelyek például a *-t* végű igék kijelentő módú alakjának realizációját heterogéné – azaz nyelvi változóvá – teszik, és ezzel megbontják a változat nyelvi egységét. Ugyan a magyar nyelv szociolingvisztikájával foglalkozó kutatók számára a vád feltehetőleg könnyűnek találtatik, de BALOGH elemzéséhez hasonlóan mégis olyan jelenségek értelmezésével foglalkoznak, amelyek a standard egységen esett csorba nagyságát latolgatják. Nem szeretném bagatellizálni a különbséget, amely a standardhoz egyértelműen pozitívan vagy kritikusan viszonyuló szövegek között fennáll, ám ezzel kapcsolatban megfontolandó MICHAEL SILVERSTEINnek az a gondolata, amely szerint a standardot bármilyen más változattal oppozícióban megjelenítő elemzés a standard hegemonikus uralmához járul hozzá, függetlenül az elemzőnek a standarddal szemben elfoglalt álláspontjától (SILVERSTEIN 1996: 284; vö. SZABÓ 2012: 20–21). Mint SILVERSTEIN írja: „Az igen fejlett standard nyelvi közösségekben a standard regiszter – mint tudjuk – abban az értelemben hegemonikus, hogy ideologikusan minden variabilitásnak a központját és csúcsát alkotja, amely így körülötte és alatta helyezkedik el. A standard regiszternek ez a hegemoniája eltérő módon egyesít különböző csoportokba és kategóriákba tartozó embereket a standarddal szemben érzett szorongásban” (2003: 219; saját fordításom – B. Cs.).

A standardot kiindulópontnak tekintő szociolingvisztikai megközelítésre látnunk példát a fent említett kutatásoknak a suksükölésre és a vele szoros összefüggésben vizsgált szukszükölésre vonatkozó elemzéseiben. KONTRA MIKLÓS a MNSzV. adatait elemezve a két változó megoszlásáról a következő megállapítást teszi: „[a] magyar beszélők [...] három csoportra oszlanak ebben a tekintetben. Vannak SZTENDERD beszélők: ők se nem szukszükölnek, se nem suksükölnek. Vannak FÉLSZTENDERD beszélők: ők szukszükölnek, de nem suksükölnek. Végül vannak NEMSZTENDERD beszélők: ők szukszükölnek is és suksükölnek is” (1992: 92; kiemelés az eredetiben – B. Cs.). Egy évtizeddel később CSERNICKSKÓ ISTVÁN a suksükölés és szukszükölés társadalmi megoszlásáról az MNSzV. adatai alapján elmondottakat két kárpátaljai empirikus vizsgálat adataival veti össze, és az összehasonlítás alapján „egyetemes” összefüggést fogalmaz meg: „országhatároktól, a vizsgálat idejétől és a minták különbözőségétől függetlenül a vizsgálatba bevont magyarok a stigmatizált kijelentő mód használata alapján standard, félstandard és nemstandard beszélőkre oszthatók” (2002: 320). A beszélők e kategorizációja ugyan leírja a suksükölő és szukszükölő nyelvhasználók csoportjának egymáshoz való viszonyát, de olyan általánosítást fogalmaz meg a nem suksükölő és/vagy nem szukszükölő beszélők nyelvi viselkedésének motivációjáról, amely nem igazolható. Az az implicit feltételezés, amely szerint aki nem használja a stigmatizált nyelvi formákat, a standard változatot követi, eltekint attól a tényről, hogy – mint BALOGH LAJOS (1997) elemzése is kimutatta – számos (területi) nyelvváltozatban a standarddal azonos, de attól független megoszlást mutatnak a *-t* végű igék felszólító módjú alakjai. Az a nyelvhasználó, aki a MNSzV. vagy valamely Kárpát-medencei szociolingvisztikai kutatás adatközlőjeként a tesztfeladatban nem

suksükölt, egyáltalán nem biztos, hogy ezt mint „standard beszélő” tette; éppúgy lehetséges, hogy valamely nemstandard nyelvváltozatot követve hozott létre a standarddal egyező alakokat.

De ha a suksükölés és a szukszükölés hiánya nem csak a standard beszélőire jellemző, mi indokolja a változó elemzésében a standard – nemstandard szembeállítás? Vagy általánosabban: a magyarországi és a vele szomszédos országokban folyó kutatások kapcsán felvethető, hogy miért csak olyan nyelvi változókat írnak le, amelyek a standard nyelvváltozathoz képest azonosítható változatosságot mutatnak. A következő fejezetben ennek a gyakorlatnak a nyelvi ideológiai hátterére mutatok rá.

3. A standard nyelvi ideológia és a szociolingvisztikai kutatások.

SILVERSTEIN nyomán szó volt már „a standard hegemonikus dominanciájáról” (1996: 284), amelyet a standard nyelv ideológiájában ragadhatunk meg. Ezt az ideológiát JAMES MILROY a (nem nyelvi) standardok jellemzői alapján írja le: eszerint a standardot nem a presztízse, nem a formális helyzetekhez kötöttsége vagy használoinak gondos (kontrollált) viselkedése határozza meg, hanem az, hogy „a standardizáció tárgyak egy osztályára ráerőltetett egységesség” (MILROY 2001: 531; saját fordításom – B. Cs.). A nyelvvel kapcsolatban ez azt jelenti, hogy a standardizáció intézményei a nyelvi források sokaságából kialakítanak egy „nyelvet”, amely a standard változat lesz (bár a „nyelvként” leírt változatot nevezik irodalmi nyelvnek, nemzeti nyelvnek és köznyelvnek is). Ennek a „nyelvnek” a fő jellemzője, hogy más „nyelvekhez” képest egységes, és e tulajdonságból levezethető a standard nyelvi ideológiát alkotó vélekedések sora. Közülük MILROY (2001) a következőket emeli ki. Először is a standardizáció meghatározza a nyelv minőségét, mivel tárgyak osztályán végzett műveletekből áll, és ezeknek a műveleteknek az eredménye a standard „nyelv”. A (standard) nyelv tehát a standardizáció során olyan tárgyként tételeződik, amely elkülönül a nyelvet használó emberektől. Másodsor: a standardizáció eredményeként előálló egységes standard az egyedül helyes nyelv. Minden nyelvi jelenség helyes, amely a standardba tartozik, és minden helytelen, ami kívül esik rajta. De ha a standard nem a beszélőké, és csak tőlük – tőlünk – független eszmeként létezik, bármely nyelvi forma helyességének kritériumai vitathatók lennének. Ezért szükséges a standard rögzítése. Más szóval és harmadszor: a standard kanonikus formában létezik, és a kanonizációnak intézményi feltételei vannak. A standard nyelvi ideológiának megfelelően tehát a (standard) nyelv a beszélőktől független eszmény, amely a nyelvi helyesség kritériumának teljes körűen megfelel, és amelyet intézmények által rögzített formában ismerünk meg.

A magyar nyelvi változók szociolingvisztikai kutatását ennek az ideológiának a kritikájaként értelmezem. A leírások kimutatták, hogy a változók használata nem véletlenszerű, és nem csupán nyelvrendszertani szabályszerűségeket követ (mint ahogy ezt a suksükölés és a szukszükölés egymáshoz való viszonyában láttuk), hanem társadalmilag értelmezhető megoszlást mutat. Például az *ikes* igék (*elkésik*, *alszik*, *vitatkozik*) iktelen toldalékolásáról a MNSzV. szerint elmondható,

hogy minél idősebbek, kevésbé iskolázottak, kisebb településen élnek és kisebb presztízsű foglalkozást űznek a beszélők, annál többen produkálták az *elkések*, *alszok*, *vitatkozok* alakokat, miközben a kutatás az egyes íkes igék iktelen ragozásának arányai között fellépő jelentős különbségekről is beszámolt (KONTRA szerk. 2003: 109–112). A nemstandard nyelvi alakok használata e kutatások szerint nem a nyelvi eszményhez negatívan viszonyuló beszélők szubjektív és ennél fogva akár morálisan is elítélhető hozzáállásával van kapcsolatban, hanem elsősorban a nyelvhasználók társadalmi környezetével.

A standard nyelvi ideológia összetevőivel kapcsolatban kifejtett kritika azonban a magyar nyelvi változók kutatását olyan módon szorítja korlátok közé, hogy a leírás mindig a standardhoz képest értelmezi a nyelvhasználat lokális folyamatait, azaz ugyancsak kapcsolatban van a standard nyelv ideológiájával. Ennek az érvnek a kifejtésére két összefüggésben vállalkozom: egyrészt a szociolingvisztikai kutatások során alkalmazott módszerek kapcsán, másrészt pedig az azonosított nyelvi változók változatainak és azoknak a nyelvváltozatoknak a viszonyát érintve, amelyekben e változatok előfordulnak.

A szociolingvisztikai kutatások a kritikai hozzáállás ellenére is sokszor ahhoz a beszédmódhoz kapcsolódnak, amely a nyelv „helyessége” szerint ítél meg jelenségeket. Például a nyelvi változók vizsgálata a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálatban a helyesség – helytelenség kategóriái alapján történik; a különböző feladattípusoknak ezek az instrukciói: „Nyelvtanilag helyes ez a mondat?”; „Olvassa el a szöveget, és karikázza be azokat a szavakat, amelyek Ön szerint helyesebbek ebben a szövegben!”; „Arra kérem, hogy olvassa el a következő szöveget, és javítsa ki, ahol hibát talál benne! Húzza alá a hibás részt, és írja följe a helyes formát!” (KONTRA szerk. 2003: 53, 55–56). Miközben nyilvánvaló, hogy a laikusok nyelvi értékítéleteinek vizsgálatához szükséges lehet a laikus kategóriák alkalmazása, a felmérésekhez kialakított absztrakt nyelvi környezet a beszélőket arra készteti, hogy saját nyelvhasználatukról ne annak kontextuális sokszínűségét szem előtt tartva számoljanak be, hanem egyfajta eszményi nyelvi helyzetet elképzelve és annak megfelelően igyekezzenek nyelvi választásaikat egyetlen eszményi – esetükben a tesztmondatok által megidézett, elsősorban írásbeli kontextusoknak megfelelő – formára redukálni.

De nem csak arról van szó, hogy a nyelvi változók kutatása nehezen kerül meg a nyelvi standardhoz kapcsolódó helyesség szempontjának alkalmazását. Emellett a standard nyelvi ideológia hatását az is mutatja ezekben a kutatásokban, hogy az azonosított változók egyik eleme – mint fentebb láttuk – mindig a standardhoz tartozik. Felvetődhet a kérdés: de hát hogy is lehetne ez másképp? A válasz szorosan összefügg a nyelvi változó definíciójával: a változót létrehozó nyelvi alternatíva a nemzetközi kutatásokban mindig egy-egy konkrét közösségben fordul elő – például a New York-i Lower East Side lakói körében (LABOV 1966/2006) vagy Belfast öt olyan közösségében, amelyek etnikai-vallási szempontok és társadalmi osztályhoz tartozás alapján különültek el egymástól (J. MILROY – L. MILROY 1978). Ezekben a közösségi vizsgálatokban a változatok együtt vannak jelen beszélők egy-egy jól körülhatárolt csoportjának nyelvhasználatában.

Ezzel szemben az említett magyar szociolingvisztikai kutatások fő terepe a teljes nyelvközösség vagy annak egy-egy országhatárok által kijelölt nagyobb alcsoportja. Ebből a szempontból érthető, hogy a vizsgálat nyelvi tárgyát nem olyan nyelvi változók alkotják, amelyek csak egy-egy kisebb közösségben élnek, hanem a térben is kiterjedt kutatás meghatározó szempontja a változók „egyetemessége”. Ez a makroszociolingvisztikai nézőpont azonban nem képes a kisebb közösségekben zajló lokális folyamatok feltárására, ennél fogva általános értelmezési keret kialakítását teszi szükségessé; és ebben a keretben a standard nyelvi változatnak tulajdonított társadalmi szerepkör központi jelentőségű.

A magyar szociolingvisztikában a standard – nemstandard szembeállítását előtérbe helyező, és ennél fogva a kisebb közösségek nyelvi különbségeit homogenizáló megközelítésmód buktatóira egy olyan kutatás példáját említem meg, amely előző szempontjaink, a nyelvi standard ideológiájának a módszereket és a kutatás tárgyát egyaránt meghatározó hatásai közül mindkettő nyomát magát viseli. Ez a kutatás a LAMBERT és munkatársai (1960) által kidolgozott ügynökmódszeres nyelvi attitűdvizsgálat első hazai kísérlete (SÁNDOR–PLÉH–LANGMAN 1998). A vizsgálatról SÁNDOR (2001) így ír összefoglalóan: „Az attitűdvizsgálatok tapasztalatai szerint (l. pl. Lambert és munkatársai 1960 [...]) általános, hogy az emberek az övékhez hasonló nyelvváltozatot beszélő embereket barátságosabbnak, kedvesebbnek tartják, a sztenderdet beszélőket viszont intelligensebbnek, hozzáértőbbnek ítélik. A magyarországi nyelvi bizonytalanság oly mértékű, hogy egy vizsgálat tapasztalatai szerint (Sándor, Pléh és Langman 1998) nálunk *mindkét* viszonylatban a sztenderdet beszélőket ítélték meg kedvezőbben” (250; kiemelés az eredetiben – B. Cs.).

Amellett, hogy az idézetben is hivatkozott legelső ügynökvizsgálat nem a standard nyelvváltozatot állította szembe a vizsgálatban résztvevő beszélők nyelvéhez hasonló másik nyelvváltozattal, hanem két nyelvnek, a kanadai angolnak és a kanadai franciának a megítélését vizsgálta, a módszer magyarországi alkalmazása legalább két további szempontból is mutatja a standard nyelvi ideológia hatását. Egyrészt az ügynökvizsgálat meghonosításához a kutatók a módszer „élő” változatát dolgozták ki, azaz nem hangfelvétel alapján ítéltették meg adatközlőkkel ugyanannak a beszélőnek – az „ügynöknek” – a különböző nyelvváltozatokon elhangzott megnyilatkozásait, hanem ugyanaz a beszélő jelent meg nagyjából hasonló szociológiai összetételű egyetemista-főiskolás csoportok előtt, és egyszer „standard figurát”, egyszer „nemstandard figurát” alakított. Azonban kérdéses, hogy a két helyszínen, Szegeden és Budapesten is folyó vizsgálat eltérő nyelvi háttérű adatközlői csoportjai előtt az ügynök azonos módon volt-e képes „standard” beszélőként megnyilvánulni. (A helyzettől függetlenül azonos nyelvhasználat eszménye a nyelvi standard ideológiájának egyik lényeges motívuma.) Az ügynök nyelvi megnyilvánulásainak utólagos elemzése kimutatta, hogy mikor „nemstandard” beszélőt alakított, „»színre lépése« alkalmával a nem sztenderd beszéd felől a sztenderd felé közelített: a nem sztenderd jegyek közül inkább a közepesen vagy a gyengén megbélyegzetteket használta. [...] Ez a jelenség egyébként a budapesti adatfelvétel során erősebb volt, mint Szegeden” (SÁN-

DOR–PLÉH–LANGMAN 1998: 33). A Szegeden élő ügynök részéről a budapesti beszélőkkel szemben fellépő nagyobb mértékű nyelvi alkalmazkodás azonban feltehetőleg nem csupán a „nemstandard” megnyilatkozást, hanem a „standard figura” nyelvi produkcióját is jellemezte. De ha a „standard” nyelvhasználat azonos lenne is mindkét helyszínen, még mindig kérdéses, hogy a szegedi és budapesti adatközlők azonosan ítélik-e meg. Maguk a szerzők is elismerik azt a „tervezési hibát”, hogy nem voltak figyelemmel az adatközlők nyelvjárási hátterére (SÁNDOR–PLÉH–LANGMAN 1998: 37, 7. jegyzet), de ennél lényegesebb, hogy a beszélők nyelvi hátterének különbségei – akár figyelemmel vagyunk ezekre a különbségekre, akár nem – az általuk standardként észlelt nyelvhasználat egységeségét kérdőjelezi meg. Azaz más és más beszélők más és más nyelvhasználatot tekintenek standardnak.

Másrészt az a feltevés, hogy a „standard figura” nyelvhasználatát a helyszíntől függetlenül a szegediek és a budapestiek azonos módon standardként észlelik, egyben azzal a másik feltevessel is jár, hogy a „nemstandard figura” nyelvhasználatát a szegediek és budapestiek azonos módon tekintik „nemstandardnak”, vagy ahogy az idézetben szerepelt, felismerik benne az „övékhez hasonló nyelvváltozatot”. Azonban az ügynöknek a szabadkai nyelvváltozatot reprezentáló nyelvhasználat feltehetőleg távol állt az adatközlők túlnyomó többségének nyelvhasználatától, azaz az ügynök megítélésében a beszélők feltehetőleg nem a standard – nemstandard, hanem az ismerős – idegen ellentétpár mentén hoztak döntéseket.

Ez a kritika a legkevésbé sem arra irányul, hogy kétsége vonja SÁNDOR és munkatársai állítását, amely szerint „Magyarországon a sztenderd tekintélye szinte kizárólagos” (1998: 29), és ez jelentősen befolyásolja a magyarországi beszélőknek a nyelvi sokszínűségről való gondolkodását. De azt SILVERSTEIN fent idézett gondolatát követve mégis fontosnak tartanám, hogy ne a standard nyelvi ideológia határozza meg a standard nyelvi ideológia társadalmi beágyazottságáról szóló kutatásokat.

A szociolingvisztikai kutatások által a standard nyelvi ideológiával szemben kifejtett kritika nehezen kerülheti meg azt a csapdát, hogy miközben a nyelvi pluralizmus ideológiáján alapul, amely a nemstandard változatok lokális jelentőségét a nyelvi sokszínűség forrásának tekinti, a nemstandard jelenségeket csak a standard nyelvváltozathoz képest ismeri fel. Ezzel együtt a standard nyelvi változatokat magukba foglaló változók azonosítását és leírását önmagában is fontos feladatnak tekintem. Ezeknek a változóknak a vizsgálata azonban elsősorban a kisebb közösségekben megfigyelhető jelentéstulajdonítás szempontjából járulhat hozzá a standard nyelvi ideológia kritikájához. Egy nem is annyira távoli párhuzammal élve, az angol nyelv terjedésének általánosan feltételezett homogenizáló hatásai (l. pl. PHILLIPSON 2003) sem feltétlenül érvényesek minden nyelvi közösségben: PENNYCOOK (2003) rámutat arra, hogy a rap és a hip-hop szövegeinek nyelvi hibriditása olyan módon járul hozzá a populáris kultúra globalizációjához, hogy ehhez a lokális nyelvi kultúra forrásait használja fel (id. RICENTO 2006: 17).

Emellett azonban megítélésem szerint jóval kisebb figyelem fordul olyan nyelvi változók vizsgálatára, amelyeknek nincsen standard változata. Ez nem

jelenti azt, hogy ne lenne olyan standard nyelvi elem, amely megfeleltethető a változónak, csak annyit, hogy az adott közösségben az adott nyelvi jelenség használatában a standard nyelvi elem nem tölt be jelentős szerepet. VARGHA (2011) például a nákolást nyelvjárási beszélők életkori megoszlásával összefüggésben vizsgálva mutatta ki, hogy a nem nákoló formák iránt megmutatkozó preferenciát nem minden közösségben motiválja a standardhoz igazodás. KISS JENŐ (1998: 261) a mihályi nyelvjárás változásait elemezve számol be arról, hogy az 1950-es évektől nyelvi újtásként terjedt a falu közösségében a magyar köznyelv két széles körben stigmatizált jelensége, a suksükölés és a nákolás. Az említetteken kívül ezekre a standardon kívül élő változókra számos példát találunk. Az általában kevésbé standardizált hangtan köréből két recens idegen nyelvi vizsgálat: CHRISTEN (2001) elemzése a kelet-svájci német nyelvjárásokban terjedő *l*-vokalizációról, valamint az észak-amerikai angol nyelvatlasz (ANAE) munkatársainak általános jellemzése az észak-amerikai angol nyelv regionális változatainak hangtani változásairól, amely szerint „az ANAE azt mutatja, hogy az Észak-Amerikában beszélt regionális nyelvjárások diverzitása az időben nem csökken, hanem éppenséggel növekszik” (LABOV–ASH–BOBERG 2006: 304; saját fordításom – B. Cs.). Ugyanakkor a magyar szociolingvisztikában jóval kevesebb olyan esetleírás olvasható, amely ezeknek a változóknak a megoszlását vagy változását nem a standard nyelvi hatás függvényében elemzi.

A következő fejezetben két változót mutatok be, amely nem egyetemesen fordul elő a magyar nyelvközösségben. Elemzésem konkrét beszélőközösségekben vizsgálja meg a változatok megoszlását, és kimutatja e megoszlások dinamizmusának tényezőit. Az elemzés során bemutatom, hogy miközben a standard nyelv többé-kevésbé jelen van a vizsgált nyelvi helyzetekben, a változók használatát a standardtól független tényezők határozzák meg.

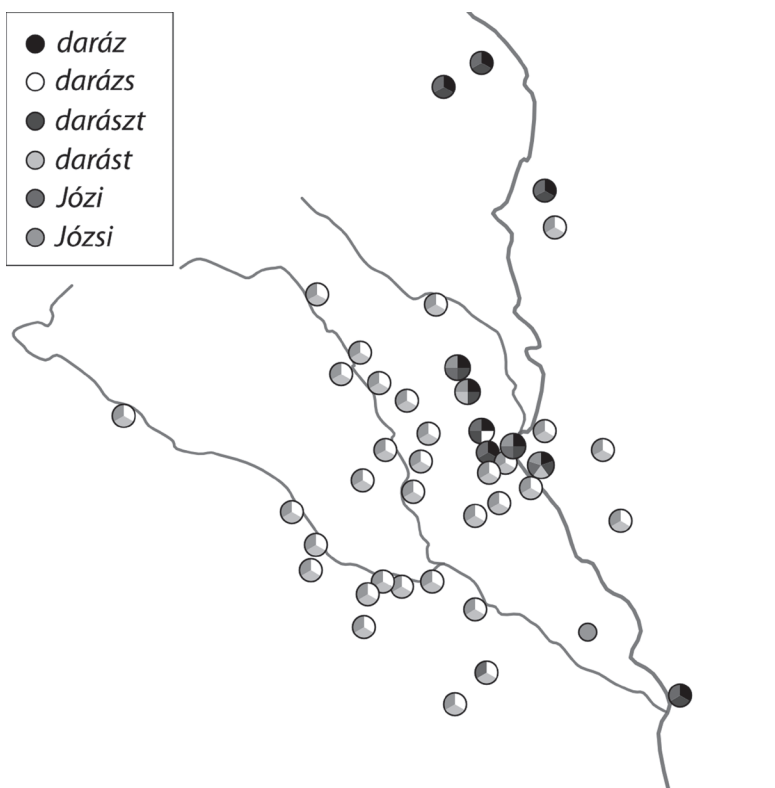
4. Nemstandard változók és változások. A nemstandard változatok közötti megoszlás változásának vizsgálatához leírt változók közül egy hangtani és egy alaktani jelenséget vizsgálók, két olyan szociolingvisztikai helyzetben, amelyek igen nagy különbséget mutatnak egymáshoz képest. Egyetlen szemponttal indokolható, hogy itt mégis egymást követően szólok e változokról, ez pedig az a közös jellemzőjük, amely a standardtól való viszonylagos függetlenségükben ragadható meg. A későbbiekben látni fogjuk, hogy ez az azonosság nem a véletlen műve, hanem összefüggésben áll az érintett közösségek periférikus nyelvi helyzetével. Fontos azonban, hogy a periféria nem homogén tér, és éppen ezért válik jelentőssé az a kérdés, hogy mihez képest marginalizálódnak ezek a közösségek.

4.1. A (zs) változó Moldvában. Az egyik jelenség a moldvai magyar nyelvi „szelypelés”, mikor a beszélők a más magyar változatokban élő *s*, *zs* és *cs* megfelelőjeként előrébb képzett hangokat, *sz*-t, *z*-t és *c*-t ejtenek. A jelenség legismertebb változatával, a „sziszegésnek” is nevezett *sz*-eléssel korábbi munkáimban már foglalkoztam (BODÓ 2007, 2011); itt a *z*-zés kérdését vizsgálom meg. A szelypelés általános az északi és a déli csángó nyelvjárásban, bár az *sz*, a *z* és a *c* használatának térbelisége nem teljesen azonos. A következő ábra a *z*-zés elterjedtségét

mutatja A moldvai csángó nyelvjárás atlasza (a továbbiakban: MCsNyA.) három térképének szóalakjaiban, a *darázs*, a *darászat* és a *József becézése* címszóval ellátott térképeken. Az 1. ábrán a világosabb színek a *zs*-zés, a sötétebbek a *z*-zés adatait jelölik (az összesítő térkép elkészítéséhez a VÉKÁS DOMOKOS és VARGHA FRUzsina SÁRA által fejlesztett Bihalbocs dialektológiai programot használtam fel). A térkép szerint kimutatható volt a *z*-zés az északi csángó falvak (Szabófalva, Kelgyest, Balusest és Ploszkucény) mellett a déli csángó Szakatura, Bogdánfalva, Nagypatak, Trunk és a részben ide tartozó Gyoszény nyelvjárásában, valamint a déli csángó falvakkal szomszédos Lujzikalagorban (ugyancsak szerepel a térképen egy *Józepke* adat a régió déli vidékén fekvő Práleából, de ennek a *z*-zéssel való összefüggése vitatható).

1. ábra

A *z*-zés elterjedtsége Moldvában a MCsNyA. adataiban

Az atlasz adataiból kirajzolódó statikus képet azonban árnyalja a MCsNyA. kutatóinak az a megfigyelése az 1950-es évekből, amely a szelypelés visszaszorulásáról szólt. Ma azt mondanánk, az atlasz kutatói egyes közösségekben a szelypelést olyan nyelvi változóként – pontosabban az itt vizsgálandó (*zs*), valamint az (*s*) és a (*c*) változók együtteseként – írták le, amely folyamatban lévő vál-

tozást mutatott. Az atlaszkutatás tapasztalatai alapján megfogalmazott prognózist GÁLFFY MÓZES több érveléssel támasztotta alá. Ezek közül elsősorban a nem *sz-ez* moldvai székely nyelvjárások hatását említi (GÁLFFY 1964a: 159, 1965: 268), de kitér arra is, hogy ezt a hatást a magyar köznyelv felerősíti: „[m]a az érintkező nyelvjárások, illetőleg nyelvjárás-változatok közül rendszerint a köznyelvhez közelebb álló kerül ki az ilyen belső kereszteződés következtében győztesen, mert az iskola, a sajtó és a rádió útján terjedő köznyelv is elősegíti térhódítását. A moldvai csángók nyelvjárás-változatai közül a köznyelv a székelyes változat térhódítását segíti elő, mert ez áll közelebb hozzá” (GÁLFFY 1965: 268). Meglepőnek tűnhet, hogy GÁLFFY az 1960-as évek közepén a magyar köznyelvnek a nyelvjárásokra gyakorolt általános hatásait Moldvában is azonosította, de a kézirat jóval korábban, még az 1950-es években keletkezett. Ekkoriban még nem volt egyértelmű, hogy néhány év múlva teljesen felszámolják a 2. világháború után kiépült magyar iskolarendszert Moldvában, és hogy a formális szociolingvisztikai színtereken szinte teljes körűvé válik a román nyelv használata (vö. VINCZE 2004). Ugyanakkor a szelipelés mai nyelvi állapotával kapcsolatban ismét felvethető az a kérdés, hogy jelen vannak-e a GÁLFFY által leírt köznyelviesüléshez hasonló folyamatok Moldvában. Ugyanis az utóbbi évtizedekben lépésről lépésre újraéledt a magyar nyelvi oktatás, és a Moldvából Magyarországra vagy Erdély magyar nyelvű régióiba irányuló migráció (vendégmunka vagy továbbtanulás) ugyancsak közvetített köznyelvi hatásokat a Kárpátokon túli régiókba.

GÁLFFY a szelipelés jelenben megfigyelt ingadozásának (1964b: 31–32) változásként való azonosításához történeti adatokat is bemutatott, bár ezek csak a „sziszegésre”, azaz az *sz-el*re vonatkoztak. A korábban *sz-elő* Kléze a 19. század második felében néhány évtized alatt székely nyelvjárási hatásra elhagyta ezt a sztereotipikus nyelvi jelenséget. GÁLFFY az *sz-ez* elmaradását – források feltüntetése nélkül – nem csak Klézsére korlátozódó, hanem nagyobb hatókörű változásnak tekintette: „[e]z a folyamat több más környékbeli falu beszédében is végbement. A tőlünk átmenetinek minősített helységek [ezek a többnyire „déli csángóknak” nevezett települések – megjegyzés tőlem, B. Cs.] nyelvváltozatában ma is folyamatban van, és a székelyes sajátságok terjedése egyre szűkíti a területet térbelileg is” (GÁLFFY 1965: 268).

A szelipelés visszaszorulásáról szóló prognózist korábbi elemzésemben az *sz-el* változásán vizsgáltam meg; az MCsNyA. anyagának és újabb – ötven év eltéréssel felvett – adatainknak az összevetése alapján az *sz-ez* visszaszorulását igazoltam tekintetbe véve (BODÓ 2007, 2011). Az 1950-es évek nyelvi állapotához képest saját vizsgálatunk eredményei azt mutatták, hogy az *sz* hang előfordulásának súlypontja áttevődött a félszáz évvel korábban leginkább *sz-ez* Trunkról az északi csángó Szabófalvára. Emellett éppen a Bákó környéki Trunk és a vele szomszédos Gyoszeny azok a közösségek, ahol a korábbi nyelvváltozathoz képest jelentősen visszaszorult e hang gyakorisága.

Az *sz-el* két településen is megfigyelt változása nem egymástól független folyamat. Míg a MCsNyA. 1950-es évekből származó gyoszenyi adatai alapján valószínű, hogy az ingadozó nyelvhasználatot mutató közösségben már akkor előrehaladott állapotban volt az *sz-ez* visszaszorulása, a Gyoszennyal szomszédos Trunkban zajló változásról azt feltételezhetjük, hogy a nagyobb presztízsű beszé-

lőközösség tagjaival való nyelvjárási érintkezés hatását mutatja. Ebben a folyamatban meghatározó lehet, hogy az *sz*-elés izoglosszája azon a peremterületen – a Bákó környéki nyelvjárást beszélő falvak többségéhez képest a Szeret folyó túlszéljén fekvő Gyoszenyiban – módosul elsőként, ahol a tömb többi településével való kapcsolat kevésbé intenzív, majd innen terjed át a vele szomszédos településre, amellyel az utóbbi évtizedekben már a folyón megépült gáton átvezető út köti össze. Ugyanakkor az *sz*-elő tömb másik peremén, a már nem *sz*-elő Kákovával mára egybeépült Nagypatakon a nyelvjárási jelenség továbbra is megmarad – ez feltehetőleg összefüggésben áll azzal, hogy Kákova és Nagypatak beszélői között a gyoszenyi és trunki beszélőközösség közötti eltérő presztízviszonyokhoz képest jóval kiegyenlítettebb viszony áll fenn.

E geolingvisztikai szempontokat érvényesítő elemzés mellett GÁLFFY-nak azt a feltevését, hogy az *sz*-elés visszaszorulásában a nyelvjárási érintkezés mellett a magyar köznyelvnek is szerepe lehet, adataink – figyelemmel a köznyelvnek az utóbbi évtizedekben érvényesülő szerepére a moldvai magyar nyelvhasználók körében – nem támasztották alá (BODÓ 2007). Ehhez azt az összefüggést vizsgáltam meg, hogy a magyarországi vagy erdélyi nyelvi kontaktusokban jobban érintett beszélőknél és közösségeikben kevésbé fordul-e elő a szelypelés jelensége, mint azoknál, akiknek nincsenek ilyen nyelvi tapasztalataik. Az újabb gyűjtésű nyelvi adatokhoz a megkérdezett beszélőktől származó szociolingvisztikai információk alapján hozzárendelhetővé váltak az adatközlő nyelvi háttéréről szóló releváns adatok. Ezek alapján kimutattam, hogy a Kárpát-medencei magyarokkal érintkező és nem érintkező beszélők *sz*-elése között nincsen eltérés, azaz a magyar köznyelvi változat valószínűleg nem befolyásolta az *sz* hang gyakoriságának változását a vizsgált közösségekben (BODÓ 2007).

A szelypelés visszaszorulása nem csak az *sz*-elés térbeli kiterjedésének változását jelenti: ide tartozik a *z*-zés jelenségének alakulása is. A *z*-zés térbeli megoszlása a MCsNyA.-nak az 1. ábrán bemutatott adatai szerint kissé eltért az *sz*-elésétől: egyaránt jelen volt az északi és a déli csángóban, bár mutatott némi ingadozást. Az ingadozás Gyoszenyiban jóval nagyobb mértékű volt: a szelypelő alak mellett élt a moldvai székely nyelvjárásokra jellemző változat is. Volt továbbá egyetlen település, Lujzikalagor, ahol nem fordult elő *sz*-ezés, de volt *z*-zés.

A *z*-zés félszáz évvel későbbi megoszlása eltérő képet mutatott. A jelenség szempontjából a MCsNyA. három térképlapja vethető össze közvetlenül az új gyűjtés anyagával; ezek az 1. ábrán feltüntetett szavak *z*-ző vagy *zs*-ző adatai. A változó jelenkori használatának vizsgálatához viszonylag kevés adatunk van. Ez részben abból adódik, hogy kevés településen váltakozik a *z*-zés és a *zs*-zés ezekben a szavakban; részben abból, hogy az atlaszkutatások természetéből adódóan ezen a kevés településen sem kérdeztünk meg túl sok adatközlőt; továbbá részben abból is, hogy még a válaszok sem mind vonhatók be az elemzésbe, mert a beszélők sokszor más – többnyire románból átvett – kölcsönszót használtak a fogalom megnevezésére. Az adatok kis száma miatt a beszélők válaszait az egyes kérdésekre összevonva adom meg az alábbi táblázatban. Ugyancsak összevonva adom közre két északi csángó település, Szabófalva és Kelgyest beszélőinek

adatait, mivel e két közösségben együttesen is csak nyolc beszélőt tudtunk megkérdezni (közülük ketten voltak kelgyestiek). A táblázatban kutatópontonként a három atlaszkérdésre adott összes releváns (*z-ző* vagy *zs-ző*) válasz megoszlása látható. Ha a beszélő mindkét változatot használta valamelyik kérdésre adott válaszában (például a *József* becézéseként a *Józika* és a *Jóska* alakokat is), akkor 0,5 értéket rendeltem a válaszához mind a *zs-zés*, mind a *z-zés* megfelelő cellájában.

1. táblázat

A (*zs*) változó változatainak megoszlása hét moldvai településen

Települések	<i>zs-zés</i>	<i>z-zés</i>	Összesen
Bogdánfalva	5,0	30,0	35
Nagypatak	7,0	7,0	14
Trunk	7,0	6,0	13
Gyoszeny	32,0	2,0	34
Lujzikalagor	23,0	6,0	27
Szabófalva és Kelgyest	4,5	12,5	17

Látható, hogy a változó használata továbbra is ingadozó az északi csángó és a déli csángó – vagy másképp: átmeneti – nyelvjárások beszélőinek nyelvében. A csekély számú adat ellenére is megkockáztatható az a kijelentés, hogy a *z-zés* leginkább Bogdánfalva nyelvhasználatában mutat stabilitást. A már az 1950-es években is sajátos helyzetű, egyszerre déli csángó és moldvai székely nyelvjárási jellemzőket mutató Gyoszenyből alig van adatunk a *z-zésre*, míg az általában a moldvai székely nyelvjárások közé sorolt, de néhány jellemzőjét tekintve a déli csángóval is rokonított Lujzikalagorban sem találtunk sokkal több példát a jelenség továbbélésére. Adataink tehát azt mutatják, hogy GÁLFFY-nak a szelypelestről megfogalmazott általános prognózisa igazolható nem csupán az *sz-elés*, hanem a *z-zés* visszaszorulásáról is.

A *z-zés* visszaszorulása azonban nem azonos mértékben érinti mindegyik szelypeelő közösséget. Ha a táblázatban foglalt adatok alapján sorrendet állítunk fel, a leginkább *z-ző* Bogdánfalvát az északi csángó falvak (Szabófalva és Kelgyest) követik, majd az átmeneti nyelvjáráshoz sorolt Nagypatak és Trunk, végül pedig Lujzikalagor és Gyoszeny. A változásban leginkább érintett közösségek – hasonlóan az *sz-elés* visszaszorulásához – vagy olyan településeken élnek, amelyek a moldvai magyar–román kétnyelvű közösségek tömbjének peremén helyezkednek el (Lujzikalagor, Gyoszeny), vagy szomszédosak moldvai székely nyelvjárást beszélő közösségekkel (Nagypatak, Trunk – ez utóbbi esetében az 1950-es években már részben *zs-ző* Gyoszennyel áll fenn a szomszédsági viszony). Mindkét geolingvisztikai helyzet elősegítheti a nyelvi érintkezés hatására kialakuló változásokat: a szelypelés térbeli elterjedtségének peremén elhelyezkedő közösségek más nyelvjárást beszélő közösségekkel való kapcsolata éppúgy intenzívebb lehet a központi települések közösségeinél (például Bogdánfalvaénál), mint a szomszédság révén a moldvai székely *zs-ző* beszélőkkel közvetlen érintkezésben lévő

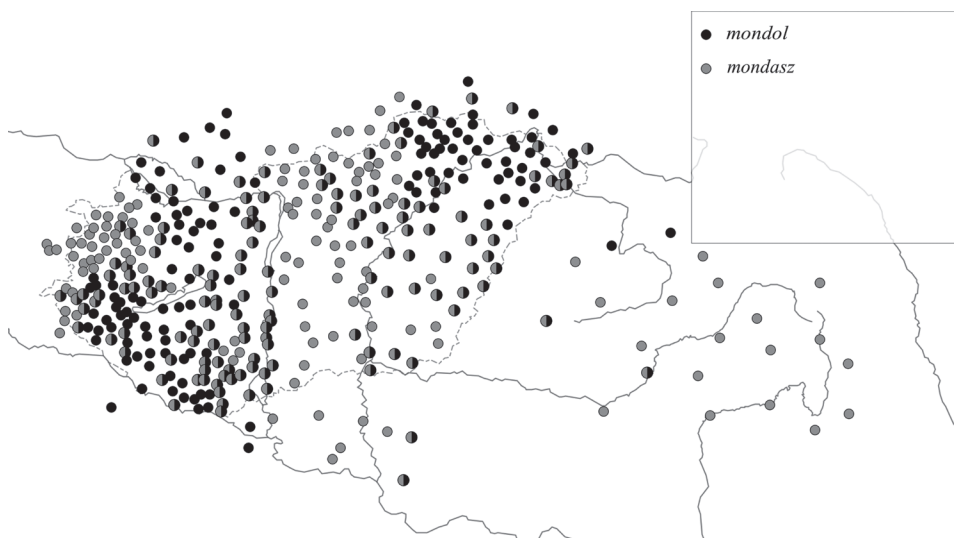
közösségeké. Ugyanakkor a szelypelés sem egységesen változik: például Nagypatakon az *sz*-elés megőrizte stabilitását, de a *z*-zés adataink szerint változatosságot mutat (esetleges összefüggésben az *sz*-eléshez és a *z*-zéshez kapcsolódó jelentéstudajdonításnak az atlaszkutatásban nem vizsgált különbségeivel).

Adataink alapján elmondható, hogy a szelypelés visszaszorulása Moldvában a magyar nyelvi változatosság csökkenését eredményezte. Az északi csángó és az átmeneti nyelvjárásban a *z*-zés továbbra is változata a (*zs*) változónak, de két közösségben, Gyoszenyban és Lujzikalagorban szinte teljesen eltűnt. Ez utóbbi két település nyelvjárása ebből a szempontból a környéki székely eredetű dialektusokhoz hasonult. A változást az interdialektális érintkezés hatásával magyarázhatjuk, a folyamatokban a magyar standard hatása nem mutatható ki.

4.2. Az iktelen igék *-(A)sz* változója Budapest VIII. kerületében. Nemcsak a magyar standard hatásának kevésbé kitett moldvai közösségekben, hanem akár Budapest belső kerületeiben is megfigyelhetünk a standardtól független nyelvi folyamatokat. Ennek példaként itt következő elemzésemben a VIII. kerületi tizenévesek nyelvhasználatában előforduló egyik változóval foglalkozom (az elemzés alapját adó kutatásról bővebben l. BODÓ 2003). A vizsgált közösségben az iktelen igék *-(A)sz* változójának két változata van, az *-(A)sz* és az *-Vl*, például a *kapsz* ~ *kapol* vagy az *adsz* ~ *adol* alakpárok esetében. A változó dialektális háttere ismert: mint a *mondasz* ~ *mondol* váltakozást bemutató következő ábra szemlélteti, a magyar nyelvterület nyelvjárásai nem egységesek a két változat használatában, és számos olyan régió is van, ahol a nyelvjárásban a két változat változót alkot, azaz mindkét alak él a közösség nyelvhasználatában. A 2. ábrán látható térkép A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) 852. térképlapjának adatai alapján a Bihalbocs geolingvisztikai szoftverrel készült.

2. ábra

A *mondasz* ~ *mondol* váltakozás térbeli megoszlása a MNYA.-ban

Hogyan kerül ez a nyelvjárási jelenség a főváros VIII. kerületébe? Korábbi elemzésemben megvizsgáltam, hogy a kerület igen heterogén lakosságából az általam megkérdezett általános iskolás beszélők – két kerületi iskola felső tagozatos diákjai – a *kapol*, *mondol*, *adol* típusú alakokat azért használják-e, mert nyelvjárási hátterük ezt indokolná (BODÓ 2003). Budapest VIII. kerületének népességét ugyanis az ezredfordulón nagyfokú mobilitás jellemezte: adatközlőimnek csak egynegyede volt olyan, aki maga is és akinek szülei is Budapesten nevelkedtek (25,7%), a többség ellenben vagy vidéki származású szülők gyereke volt (54,7%), vagy maga is vidéken élt korábban (19,6%, összes N = 179; az adatokra részletesebben l. BODÓ 2003: 424). Az elemzés összekapcsolta adatközlőim és szüleik nyelvi életrajzának térbeli vonatkozásait (azt a kérdést, hogy hol éltek korábban) azzal a ténnyel, hogy milyen nyelvi alakot választottak vagy produkáltak egy írásbeli tesztben. A kiinduló feltevés szerint azok a beszélők használják inkább a *kapol*, *mondol*, *adol* stb. alakokat, akiknek a nyelvi háttere kapcsolatba hozható a változatot a MNyA. adatai szerint használó nyelvi régiókkal. Empirikus elemzésem szerint ilyen összefüggés statisztikailag nem mutatható ki, azaz vannak olyan VIII. kerületi beszélők, akik a *-I/* változatot úgy használják, hogy nyelvi életrajzuk ezt nem indokolja. Már ekkor utaltam arra, hogy a jelenség használata a dialektális háttér helyett a beszélők etnicitásával állhat összefüggésben. Hasonló megfigyelést tett a változó használatáról HEGEDŰS ATTILA (2009), aki valóságshow-k cigány szereplőinek megnyilatkozásaiban mutatta ki a *-I/* változatot.

A változó használatának társadalmi jelentése szoros összefüggésben állt azazal, hogy a VIII. kerületben kutatásom idején gettosodási folyamatok zajlottak. Ennek egyik jeleként a vizsgált általános iskolákban dolgozó pedagógusok becslése szerint az egyik intézményben 80-90, a másikban 50% volt a cigány gyerekek aránya. A cigány etnicitás és a nyelvhasználat közötti összefüggés vizsgálatához adatközlőimet arra kértem, hogy ötfokú skálán ítéljék meg, milyen gyakran érintkeznek cigányokkal és nem cigányokkal. (E kontaktusmutató kidolgozását az tettszükségessé, hogy azok is jelölhessék „cigányságukat”, akik ugyan magukat számos helyzetben cigánynak tekintik, de cigány etnicitásuknak egy iskolai teszt-helyzetben való feltüntetéséhez negatívan viszonyulnak. Az etnicitásra vonatkozó közvetlen kérdés feltehetőleg ennek az összefüggésnek a feltárására alkalmatlan lett volna.) Az adatközlők csoportjainak egyenletes elosztása érdekében a „szinte mindig” és a „gyakrabban” típusú válaszokat összevontam, és így három elemzési kategóriát különítettem el: a gyakrabban cigányokkal, az egyforma gyakran cigányokkal és nem cigányokkal, valamint a gyakrabban nem cigányokkal kapcsolatban lévő beszélők csoportját. E három csoport a 2. táblázatban látható megoszlást mutatta a változó *adsz* és *adol* változatainak használatában (a jelenséget feleletválasztó teszttel vizsgáltam). Látható, hogy minél kevésbé intenzív az adatközlők cigányokkal való kapcsolata, annál többen vannak az *adsz* változatot választó beszélők az egyes csoportokban (a csoportok közötti eltérés a χ^2 -próba szerint a $p < 0,01$ szinten szignifikáns).

2. táblázat

A mondatba illőnek ítélt válaszok megoszlása a „Te miért nem ... nekem is a csokiból?”

a) *adsz* b) *adol* feleletválasztó tesztben (hiányzó adatok: N = 47)

Kontaktusmutató	<i>adsz</i>		<i>adol</i>		Összesen
	N	%	N	%	N
gyakrabban cigányokkal	27	64,3	15	35,7	42
egyformán gyakran	56	90,3	6	9,7	62
gyakrabban nem cigányokkal	51	92,7	4	7,3	55
Összesen	134	84,3	25	15,7	159

A két változat egymáshoz való viszonyát értelmezhetnénk ugyan a standard – nemstandard szembeállítás alapján, de ez elfedné azt az összefüggést, hogy az *adsz* és *adol* változat társadalmi jelentése a beszélők etnicitásával mutat kapcsolatot. A standardot egyik pólusként megjelenítő megközelítés helyett az *adsz* használatát az befolyásolhatja, hogy a másik változat a cigány etnicitással kapcsolódik össze. E kapcsolatot OCHS (1992) nyomán nem tekintem közvetlennek, de azoknak a komponenseknek a feltárására, amelyek társas jelentéseket közvetítenek a nyelvi változatok használata és a cigány vagy nem cigány etnicitás között, itt hivatkoztam korábbi kutatásom – éppen standardközpontú megközelítésmódjából adódóan – nem vállalkozott. Bármily keveset is tudunk a közvetítő jelentések természetéről, a standard nyelvváltozathoz közvetlenül kapcsolódó társadalmi jelentéseket kevésbé kell meghatározónak tekintenünk, mint a beszélőnek a saját vagy mások „cigányságához” való viszonyulását.

Míg a moldvai nyelvi változó elemzése olyan változásról számolt be, amely látszólag a standard nyelvvel azonos nyelvi állapotot eredményezhet, de a nyelvi egységességet minden bizonnyal növeli a magyar nyelvterületen, addig a Budapest VIII. kerületében megfigyelt nyelvi változó használata éppen ellenkező irányú folyamatról tanúskodik. Az iktelen igék *adol* típusú alakjait választva a fiatalabb beszélők olyan nyelvi formákat kezdenek el használni a közösségükben, amelyek sem a magyar standardban, sem szüleik vagy korábbi környezetük nyelvében nem fordulnak elő.

5. Összefoglalás: szociolingvisztikai kutatások a standard hegemoniája ellenében. Végül a nemstandard változatokból álló változók kutatásának ideológiai vonatkozásait kell értelmeznünk abból a szempontból, hogy miként kapcsolódnak az ilyen változókat leíró kutatások a standard nyelvi ideológia hegemoniáját kritikával illető törekvésekhez. Ha a magyar szociolingvisztikának a nyelvi változókat leíró kutatásait a nyelvi pluralizmus ideológiája alapján értelmezzük, akkor lehetséges módon ez az ideológia határozhatja meg a nemstandard – köznyelvi, szociolektális vagy dialektális – változatok egymásra hatásának folyamatait vizsgáló kutatásokat is. Ezt láthattuk az iktelen igék *-(A)sz* változójának

használatát leíró elemzésben, amely feltárta, hogy a standardtól, a köznyelvtől és más területi nyelvváltozatoktól különböző nyelvi formák azoknak a beszélőknek a nyelvhasználatában is megfigyelhetők, akiket nyelvi előéletük erre nem „predesztinálna”. Ezeknek a beszélőknek a nyelvhasználatában a nyelvi sokszínűség helyi folyamatai feltehetőleg olyan társadalmi jelentésekkel kapcsolódtak össze, amelyek a közösségben a beszélők etnicitásához kötődnek. (Etnicitásuk pedig nem választható el a vizsgált iskoláskorú beszélők közvetlen környezetének nem kis részben etnikai alapú gettósodásától.)

Ugyanakkor a moldvai nyelvi változás elemzése arra mutatott rá, hogy a helyi nyelvváltozatok között fellépő érintkezés éppenséggel hathat a diverzitás ellenében is. A szelypelés visszaszorulása olyan nyelvi jellemzőt érint, amely csak Moldvában élő sajátosság, és a változás a régió nyelvi homogenitásának növekedésével jár. A nyelvi konvergencia ugyan a standard változattal azonos nyelvi formákat eredményez, de a folyamatban a moldvai székely eredetű nyelvjárásokkal fennálló érintkezés a meghatározó. (Megemlítendő, hogy a szelypelés visszaszorulása feltehetőleg nem fog együttjárni a jelenség teljes körű eltűnésével, mivel a moldvai közösségekben a belső nyelvi konvergenciát napjainkban egy más szinten érvényesülő homogenizációs folyamat, a nyelvcseré írja felül – jóval nagyobb intenzitással, mint a nyelven belüli egyneműsödés folyamatai.)

Azok a lokális nyelvi folyamatok, amelyek a standard nyelvváltozattól függetlenül zajlanak, egyaránt hozzájárulhatnak a nyelvi sokszínűség növeléséhez és csökkenéséhez. A nyelvi pluralizmus ideológiáját követő kutatói pozícióból azoknak a változásoknak a vizsgálata, amelyek nyelvi konvergenciát mutatnak, de a nyelvi homogenizáció nem a standard hatására megy végbe, a standard nyelvi ideológia kritikájához kevésbé hatékonyan járulhat hozzá. Másfajta alapállásból azonban a lokális közösségek nyelvi folyamatainak olyan kulturális reprezentációi alakíthatók ki a nyelvi változók kutatási programjában, amelyek a helyben, regionálisan, a nyelvközösség szintjén vagy globálisan fellépő hatásokat elsődlegesen lokális kontextusukban értelmezik, és ezáltal segítik elő a standard nyelvhegemoniáját elbizonytalanító diskurzusok kialakulását. Az egyik elemében sem standard nyelvi változók divergens vagy konvergens folyamatainak a kutatásban megjelenített reprezentációja a standardtól függetlenül valósul meg, ilyen módon tehát nem oppozícióban áll a standard nyelvi ideológiával (mint a nyelvi pluralizmus ideológiája), hanem ezen az oppozíción kívül kerülve határozza meg antihegemonikus viszonyulását a standard nyelvváltozathoz. A standard nyelvi ideológia kritikája azért lehet sikeresebb ebből az antihegemonikus ideológiai alapállásból, mert a kisebb közösségekben zajló jelentéstulajdonítás folyamatai sem elsődlegesen a standarddal oppozícióban, hanem az oppozíción túl, helyi kontextusokba ágyazottan zajlanak. A nyelvi változók kutatása ezeknek a helyi kontextusoknak a kulturális reprezentációit hozza létre – túl a standard nyelvváltozat ideológiáján.

Kulcsszók: standard nyelvi ideológia, nyelvi változás, Moldva, Budapest, etnicitás.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH LAJOS 1997. A magyar nyelvjárások és a suksükölés. *Magyar Nyelv* 93: 354–360.
- BÁRTH M. JÁNOS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk. 2011. *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Budapest.
- BODÓ CSANÁD 2003. Az iktelen igék -(A)sz változója Budapest VIII. kerületében. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 420–428.
- BODÓ CSANÁD 2007. Követései geolingvisztikai vizsgálat Moldvában. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion*. Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvi Tanszéke, Szombathely. 37–47.
- BODÓ CSANÁD 2011. A nyelvi változás vizsgálatának lehetőségei Moldvában. In: BÁRTH M. JÁNOS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Budapest. 33–59.
- CHRISTEN, HELEN 2001. Ein Dialektmarker auf Erfolgskurs: Die /l/-Vokalisierung in der deutschsprachigen Schweiz. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 68: 16–26.
- CSERNICKÓ ISTVÁN 2002. A -t végű igék kijelentő módja mint egyetemes változó? *Magyar Nyelv* 98: 313–320.
- GÁLFFY MÓZES 1964a. A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszer. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 8: 31–44.
- GÁLFFY MÓZES 1964b. A moldvai csángó nyelvjárás mássalhangzó-rendszer. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 8: 157–167.
- GÁLFFY MÓZES 1965. A moldvai csángó nyelvjárás fonéma-variáns rendszer. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 9: 257–269.
- HEGEDÜS ATTILA 2009. „Nem hazudol, az őszintét mondd”. *Magyar Nyelv* 105: 73–78.
- KISS JENŐ 1998. Helyes és helytelen. *Magyar Nyelv* 94: 257–269.
- KONTRA MIKLÓS 1992. Fonológiai általánosítás és szociolingvisztikai realitás. In: Uő. szerk., *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 87–95.
- KONTRA MIKLÓS szerk. 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris, Budapest.
- LABOV, WILLIAM 1966/2006. *The Social Stratification of English in New York City*. 2nd ed. Cambridge University Press, Cambridge.
- LABOV, WILLIAM – ASH, SHARON – BOBERG, CHARLES 2006. *The Atlas of North American English: Phonetics, Phonology and Sound Change. A Multimedia Reference Tool*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- LAMBERT, WALLACE E. – HODGSEN, R. C. – GARDNER, ROBERT C. – FILLINBAUM, SAMUEL 1960. Evaluational reaction to spoken language. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 60: 44–51.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2009. Nyelvi ideológiák és filozófiák. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 9: 27–44.

- LANSTYÁK ISTVÁN – SZABÓMIHÁLY GIZELLA 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség. (Nyelvi változók a szlovákiai és magyarországi középiskolások néhány csoportjának magyar nyelvhasználatában.)* Kalligram, Pozsony.
- LANSTYÁK ISTVÁN – SZABÓMIHÁLY GIZELLA 1998. Nyelviváltozó-típusok a magyar nyelv szlovákiai változataiban. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYF Kiadó, Szeged. 99–112.
- MCsNyA. = GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA szerk. 1991. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza 1–2.* (A kiadás előkészítői: MURÁDIN LÁSZLÓ – PÉNTÉK JÁNOS.) A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- MILROY, JAMES 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5: 530–555.
- MILROY, JAMES – MILROY, LESLEY 1978. Belfast; change and variation in an urban vernacular. In: TRUDGILL, PETER ed., *Sociolinguistic Patterns in British English*. Arnold, London. 19–36.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk. 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OCHS, ELINOR 1992. Indexing gender. In: DURANTI, ALESSANDRO – GOODWIN, CHARLES eds., *Rethinking context: Language as an interactive phenomenon*. Cambridge University Press, Cambridge. 335–358.
- PENNYCOOK, ALASTAIR 2003. Global Englishes: Rip slyme and performativity. *Journal of Sociolinguistics* 7: 513–533.
- PHILLIPSON, ROBERT 2003. *English-only Europe? Challenging Language Policy*. Routledge, London.
- POSGAY ILDIKÓ 2000. The syntactic construcion of the type *(el) kell menjek* in Standard Hungarian and the influence of Transylvanian Hungarian dialects. *Dialectologia et Geolinguistica* 8: 63–67.
- RICENTO, THOMAS 2006. Language policy: Theory and practice – An introduction. In: RICENTO, THOMAS ed., *An Introduction to Language Policy: Theory and Practice*. Blackwell, Malden (MA) – Oxford (UK) – Carlton (Australia). 10–23.
- SÁNDOR KLÁRA 2001. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata. *Replika* 45–46: 241–259.
- SÁNDOR KLÁRA – PLÉH CSABA – LANGMAN, JULIET 1998. Egy magyarországi „ügynökvizsgálat” tanulságai. *Valóság* 1998/8: 27–40.
- SILVERSTEIN, MICHAEL 1996. Monoglot ‘standard’ in America: Standardization and metaphors of linguistic hegemony. In: BRENNEIS, DONALD – MACAULAY, RONALD K. S. eds., *The Matrix of Language: Contemporary Linguistic Anthropology*. Westview Press, Boulder (Colorado). 284–306.
- SILVERSTEIN, MICHAEL 2003. Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. *Language & Communication* 23: 193–229.
- SZABÓ TAMÁS PÉTER 2012. „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”. *A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében*. Gramma, Dunaszerdahely.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2011. Beszélő térképlapok A magyar nyelvjárások atlaszából. In: BÁRTH M. JÁNOS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Hangok – helyek. Tanulmá-*

nyok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Budapest. 151–169.

VINCZE GÁBOR 2004. *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához (1860–1989).* Teleki László Alapítvány – Erdélyi Múzeum Egyesület, Budapest–Kolozsvár.

Language ideologies in the research on Hungarian linguistic variables

The range of linguistic variables investigated by Hungarian sociolinguistic research is rather limited; a number of studies deal with the analysis of the distribution of a single variable, while various salient phenomena have not yet been studied in sociolinguistic terms at all. Trying to find the reasons for that state of affairs, the author demonstrates that research tends to focus on linguistic variables one of whose values belongs to Standard Hungarian. This peculiarity of Hungarian linguistic research can be understood if one finds out what kinds of language ideology it is backed up by. The author points out that Hungarian sociolinguistic research interprets the variability of language use within the social context of a single institutionally selected variety that is assumed to be homogeneous, that is, in terms of "standard language ideology" (Milroy 2001). Although researchers often have a critical attitude towards that ideology, this state of affairs makes certain forms of linguistic variability, ones that are independent of the standard, quite invisible. The study of these non-standard processes may result in cultural representations of language varieties that might contribute to the questioning of the universality of the "hegemonic standard" (Silverstein 1996) and to a general acceptance of such discourse more effectively than the critique of standard language ideology as it has been practised so far.

Keywords: standard language ideology, language change, Moldavia (Romania), Budapest, ethnicity.

BODÓ CSANÁD
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Formai szempontok alkalmazhatósága a történeti családnevek vizsgálatában*

1. Az alapkérdés

A magyar személynév-történeti kutatások egyik központi kérdése a családnevek kialakulásának ideje. Számos, egymástól gyakran eltérő vélemény él ezzel kapcsolatban; a két legszélső időmegjelölés a 13. és a 18. század (az előbbire l. MELICH 1943: 271, az utóbbira MEZŐ 1970: 28). E nagy különbségre több okot is találhatunk. Az egyik terminológiai: egyrészt egyes kutatók a *kialakulás*-on a több évszázados folyamat kezdetét, a családnevek előzményének tekinthető, még nem öröklődő megkülönböztető névelemek megjelenését, mások viszont a végét, a névrendszer teljessé válását és megszilárdulását értették. Másrészt a *családnev* terminus értelmezése sem egységes: mára konszenzus alakult ki arról, hogy csak az öröklődő névelem tekinthető családnévként, korábban azonban MELICH (1943) még a nem öröklődő megkülönböztető elemeket is családnévként fogadta el. További, immár nem terminológiai, hanem kutatás-módszertani probléma, hogy az öröklődés igen nehezen mutatható ki megfelelő mennyiségű, a névviselő család több generációját dokumentáló forrás(ok) hiányában. (Bővebben l. SLÍZ 2010.)

Az öröklődés mint kritérium mellett (általában látens módon) formai szempontok is jelentkeznek a szakirodalomban, jellemzően nem elméleti, hanem gyakorlati szinten, vagyis akkor, amikor el kell dönteni, hogy egy névelem már családnévként tekinthető-e. Így például FEHÉRTÓI KATALIN a *de* + helyneves szerkezetet (pl. *de Buda*) még nem tartotta családnévként: csak a magyaros formában leírt, *-i* helynévképzős alakokat (pl. *Budai*) fogadta el valódi családnévként (FEHÉRTÓI 1969: 33). Ugyanő a latin és magyar nyelven feljegyzett, általában *dictus*-szal kapcsolt megkülönböztető névelemek kapcsán (pl. 1343: *Nicolaum dictum Zeuke*; AO. 4: 302) arra a következtetésre jut, hogy a *rufus*-t, *magnus*-t stb. azért használták gyakrabban, mint a *veres/piros*-t és a *nagy*-ot, mert az előbbieket még csak a személy esetleges, nem állandó jelölői voltak, és valódi tulajdonságra utaltak, az utóbbiakat viszont „akkor használhatták, amikor az elem már jobban hozzátapadt a személyhez, állandóbbá vált, a későbbiekben öröklődött is” (FEHÉRTÓI 1969: 9). Erre azonban semmilyen bizonyítékot nem hoz, holott az állandóságot lehetne igazolni az ugyanazon személyre vonatkozó adatok összevetésével.

Valójában az efféle formai szempontok (konkrétan: a lejegyzés nyelve, a névelemek száma és sorrendje), mint azt a következőkben különböző korú és típusú források összevetésével igyekszem bemutatni, alkalmatlanok a családnévség megítélésére, mivel a források névadatai inkább a nevek feljegyzésére latin minták alapján kialakult szokásokat tükrözik, s csak kevésbé, illetve áttételesen a valós élőszóbeli névhasználatot.

* Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával.

2. 14. századi jogi és birtokügyi oklevelek, valamint 16. századi összeírások névszerkezeteinek összevetése (1. vizsgálat)

A történeti tudományok eredményei alapvetően függenek attól, milyen források állnak rendelkezésükre. A magyar személynév-történeti kutatás a 14. század legnagyobb részére vonatkozóan a társadalom világi tagjairól sajnálatos módon szinte kizárólag egy típusú forrással, jogi vagy birtokügyekkel foglalkozó oklevelekkel rendelkezik, míg a korábbi és a későbbi időszakból ezek mellett összeírások is maradtak fenn. Az utóbbiak nagy tömegben tartalmaznak neveket, melyeket szinte csak be kell sorolni a vizsgálat céljainak megfelelően kialakított kategóriákba, és máris lehet velük számításokat végezni. Ezzel szemben a nagy számban rendelkezésre álló jogi és birtokügyi oklevélből jóval hosszabb ideig tartó munkával lehet kinyerni a korpusz alapját képező neveket. Ezért például a 16. századra vonatkozóan mind ez idáig elsősorban az összeírások szolgáltak a névtani kutatások alapjául (kivételként említhető újabban N. FODOR 2010). Ebből következőleg a családnevek kialakulásának történetét vizsgálva a 14. és a 16. századból csak eltérő források névadatai alapján levonható következtetésekre tudunk támaszkodni. Vessük tehát össze a 14. századi jogi vagy birtokügylettel foglalkozó oklevelekben szereplő névadatok formai viselkedését a 16. századi összeírásokban találhatókéval.

A 14. századi névszerkezetekben az egyénnevhez előszóban kapcsolódó megkülönböztető névelemek oklevélbeli megjelenése négy alaptípussal írható le: 1. valamely rokon egyénneve (általában az apa neve *filius*-szal vagy anélkül), 2. *de* + helynév (*de* nélkül is), 3. a névviselő egyéb tulajdonságát vagy körülményeit jelölő névelem (*dictus*-szal vagy anélkül), 4. nemzetségnév (*de generé*-vel vagy *de generacioné*-val). Ezeket az alábbiakban röviden *filius*-szal, *de*-vel, *dictus*-szal és *de generé*-vel jelölöm. A csak 1-1 névelemet tartalmazó szerkezetek (pl. *Stephanus filius Petri*) mellett az alábbi, bonyolultabb kombinációk fordulnak elő a 14. századból származó (1301–1358), eddig közel 19 000 adatot tartalmazó korpuszomban:¹

filius + filius: pl. 1348: *Georgius filius Ladislai filii Abram* (AO. 5: 224);

filius + filius + filius: pl. 1356: *una cum [...] magistro Dionisio filio Johannis filii Johannis filii Ink* (AO. 6: 498);

filius + de: pl. 1348: *Paulus filius Johannis de Luka* (AO. 5: 225);

filius + filius + de: pl. 1348: *Ladislaus filius Thome filii Ders de Zuha* (AO. 5: 252);

filius + de genere: pl. 1347: *Thomas filius Aladarii de genere Peech* (AO. 5: 44);

filius + filius + de genere: pl. 1354: *magistri Omodeus et Stephanus filii Johannis filii Lothardi de genere Guthkeled* (AO. 6: 172);

filius + dictus: pl. 1347: *contra Nicolaum filium Johannis dictus Cynege* (AO. 5: 79);

dictus + filius + filius: pl. 1353: *Johannes dictus Acyl filius Johannis filii Emuch* (AO. 6: 48);

¹ Ennek egy részét, az 1301–1342 közötti oklevelekből származó, közel 14 000 adatra épülő névtárat l. Sliz 2011a; az adatok feldolgozását l. Sliz 2011b.

- dictus + filius + filius + filius:** pl. 1324: *Johannes dictus Lengen filius magistri Stephani filii Michaelis filii Wbul* (AO. 2: 171);
- dictus + filius + de:** pl. 1358: *Nic. dict. Monkus f. Pauli de Dereske* (AO. 7: 89–90);
- dictus + de:** pl. 1343: *Dominicus dictus Santus de Egerzegh* (AO. 4: 312);
- dictus + de genere:** pl. 1358: *Nicolai dicti Waryu de Zendamakus* (AO. 7: 75);
- de + de genere:** pl. 1339: *Endre de Bors de genere Sartyuanueze* (AO. 1: 497–498);
- filius + de + de genere:** pl. 1321: *Comes Ladizlaus filius Alexandri de Manaky de genere Bogathrodwan* (AO. 1: 617);
- filius + filius + de + de genere:** pl. 1318: *Johanne filio Pauli filij Lukus de Banky de genere hunt pazman* (AO. 1: 456–457);
- filius + filius + filius + de genere:** pl. *Johannes Nicolaus Stephanus et Emericus filii Emerici, filii Pauli filii Kompolthy de genere Aba* (AO. 5: 510);
- filius + filius + filius + de genere + de:** pl. 1336: *magister Beke filius Thome filii Benedicti filii Iwanka de genere Sudan de Velyke* (AO. 3: 246);
- dictus + filius + de genere:** pl. 1338: *nobili viro magistro Stephano dicto Pagan* [‘Pagan’] *filio Francisci de genere Hunthpaznan* (AO. 3: 470);
- filius + dictus + de:** pl. 1337: *Nicolaus filius Michaelis dicti Wkleleu de Byky* (AO. 3: 351);
- filius + filius + dictus + de:** pl. 1337: *magister Dionisius dictus Magar filius Simonis filii Chalk de Rhedey* (AO. 3: 373).

Ezeknek a kombinációknak természetesen eltérő sorrendű variációi is előfordulnak az oklevelekben. Ráadásul ugyanazt a személyt nemcsak különböző névelemekből összeálló szerkezetekkel lehet megnevezni az írásbeliségben, hanem úgy is, hogy egyszer szerepel az egyénnev mellett megkülönböztető névelem, másszor nem.

E rendkívüli változatossággal szemben a 16. századi összeírásokban szinte kivétel nélkül kételeműek a nevek; elől áll a latinul feljegyzett egyénnev, ezt pedig minden latin kiegészítő nélkül követi a magyar nyelvű megkülönböztető elem: *Laurencius Anthal, Thomas Zalay, Paulus Kys* stb. (VeszprUrb. 45). (A nemzetségnev ékkorra eltűnik, ugyanis a nemzetségek a 14. század közepére felbomlottak, habár az egy nemzetségből kiváló családok még ekkor is számon tartották vérségi összetartozásuk emlékét.) Ezek a szerkezetek már nagyon hasonlóak a mai hivatalos teljes nevekhez, eltekintve a latinos névsorrendtől és az egyénnevek latin nyelvű közlésétől. A két korszak névszerkezeteit formai alapon összehasonlítva tehát arra a következtetésre juthatunk, hogy a 14. században még nem voltak családnevek, hiszen az egyénnev mellett álló névelemekből egyszerre több is lehetett, és ezek meg lehetőségen változékonyak voltak. A 16. században azonban már feltehetőleg léteztek családnevek, hiszen a névszerkezetek már csak kételeműek, és az egyénnev mellett álló névelemek a 14. századiaktól eltérően, azaz az élőszóbeli használatot tükrözve már következetesen magyarul jelennek meg, holott az egyénnevek még ekkor is az írásbeliségben megszokott módon, latin változatukban szerepelnek a forrásban.

3. 14. századi jogi és birtokügyi oklevelek, valamint az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékek névadatainak összevetése (2. vizsgálat)

A 14. századról a fentnél árnyaltabb képet kaphatunk, ha a birtokügyi vagy jogi oklevelek névadatait összevetjük az 1332–1337-ből fennmaradt pápai tizedjegyzékek névszerkezeteivel, melyek eddig az egyedüli, összeírásnak nevezhető források e korszakból. Az ezekben szereplő nevek viselőinek társadalmi státusa jelentősen eltér az említett oklevéltípusokban találhatókétól, hiszen míg a jogi és birtokügyek kapcsán nagyobbreszt (bár nem kizárólag) világiak neveivel találkozunk, ezekben egyházi személyek szerepelnek.

A pápai tizedjegyzékekben az egyénnevek többségéhez annak a településnek a nevét kapcsolták *de*-vel, amelynek a névvisező a papja volt. E névadatok feltehetőleg nem élőszóbeli névhasználatot tükröznek, és nem tekinthetők helynévi eredetű megkülönböztető névelemes szerkezeteknek, csupán körülírásoknak: nem azt fejezik ki ugyanis, hogy a pap az adott településről származik, vagy birtoka van ott, csupán azt jelzik, hol végzi szolgálatát. Az adatok túlnyomó részében így nem találunk megkülönböztető névelemet. Ebből azonban tévedés lenne arra következtetnünk, hogy az egyháziaknál később alakult ki a családnév, mint a világiaknál. Ez már logikailag sem lehetne helyes, hiszen az ember az egyházi szolgálatba nem beleszületik, hanem belép, elhagyva családját, melybe született, esetleg családnévvel együtt, melyet családjától örökölt. Ezt bizonyítja egyrészt az a néhány megkülönböztető névelem, amely fel-felbukkan a forrásban: *Michael filius Andriel* (PT. 169), *Petrus filius Habrahe* (PT. 173), *Meta dictus Poho iuratus* (PT. 200), *Cosmas Rufus* (PT. 272), *Andreas sacerdos Niger* (PT. 282). Másrészt szintén ezt támasztják alá azok az esetek is, amikor egy egyházi személy neve valamely őt érintő birtokügyben kerül be egy oklevélbe. Ilyenkor az ő egyénneve mellett is megjelennek a világiaknál tapasztalt megkülönböztető névelemek: *domino Ladislao sacerdoti filio Benedicti de Pezeren* (1348; AO. 5: 166), *discretus vir dominus Ladislaus filius Thome filii Ders de Zuha, nunc prepositus ecclesie Sancti Georgii martiris de Strigonio* (1348; AO. 5: 252). Annak tehát, hogy a tizedjegyzékben csak elhanyagolható arányban szerepelnek megkülönböztető névelemek, inkább az lehet az oka, hogy egy egyházi személy esetében nem a családja, birtoka vagy valamely külső-belső tulajdonsága, hanem az egyházban betöltött funkciója a lényeges. Mindebből pedig azt a következtetést vonhatjuk le, hogy egyrészt a névvisezők társadalmi helyzete is befolyásolja nevük írásban megjelenő változatának szerkezetét, másrészt viszont a forrás célja és típusa is.

4. Három 16. századi forrástípus névadatainak összevetése (3. vizsgálat)

A 16. század kapcsán szerencsésebbek vagyunk, mert több forrástípus is a rendelkezésünkre áll, ezért a továbbiakban ez az időszak kerül a vizsgálat fókuszába. Hogy kiderítsük, helyes-e a fenti következtetés, vagyis hogy a forrástípus is befolyásolja a névadat szerkezetét, vessük össze a névszerkezeteket három, hozzávetőleg azonos időben, de eltérő céllal készített forráscsoportban: 1. jogi és birtokügyi oklevelekben, 2. összeírásokban, 3. számadáskönyvekben.

4.1. Jogi és birtokügyekkel foglalkozó oklevelek. E forráscsoport vizsgálatához N. FODOR JÁNOS Északkelet-Magyarország területéről származó korpuszának (FTSznSz.) 1500–1526 közötti anyagából kiválogattam a birtokügyi, illetve jogi okleveleket. Ezekben összesen 94 nemes egyénneve fordul elő, a következő szerkezetekben:

1. *de*-vel kapcsolt helynévből eredő elemmel: 37,2%, pl. *Johannes de Thorda* (1523)

2. *-i* képzős helynévből eredő elemmel: 19,1%, pl. *Andrea Bathori* (1523)

3. körülírásban: 18,1%, pl. 1520: *condam Sebastiani et Johannis de Wýfalws filiorum condam Domine Dorothee filie olim Andree de Ibran* (1520)

4. egyéb tulajdonságot kifejező közszóból eredő elemmel: 7,4%, pl. *Michaelis ffarkas* (1515)

5. egy egyéb tulajdonságot kifejező közszóból + egy *de*-vel kapcsolt helynévből eredő elemmel: 7,4%, pl. *Egregii Johannis Wýthez de Kallo* (1525)

6. egy egyénnévből + egy *de*-vel kapcsolt helynévből eredő elemmel: 5,3%, pl. *Ladislau Gede de Ewzedfalwa* (1523)

7. egy *-i* képzős + egy *de*-vel kapcsolt helynévből eredő elemmel: 5,3%, pl. *Ladislao perkedý de Bolth* (1525)

Mint látjuk, ekkorra három, a 14. században még meglévő latin névkiegészítő eltűnt (*filius*, *dictus*, *de genere*). Fennmaradt viszont a *de*, amely azonban részben más funkciót kapott. Továbbra is jelzi a nemes birtokát, de már egy korábban helynévből létrejött elemhez (l. 7. csoport: *perkedý*) is képes újabb helynévi eredetű névelemet kapcsolni (l. 7. csoport: *de Bolth*). Emiatt az a gyanúnk támadhat, hogy a magyar formánssal feljegyzett helynévi eredetű elem (*perkedý*) már családnév, azaz öröklött, nem feltétlenül valós birtoklást jelző névelem lehet, míg a *de*-vel bevezetett elem valóban a névviselő meglévő birtokára utal, vagyis nem része a valós névhasználatnak, csupán a nemesi nevek feljegyzésének szokásos formai követelményét teljesíti.

A variációk száma és bonyolultsága ekkorra láthatólag csökkent a 14. századiakhoz képest, de még mindig viszonylag nagy változatosságnak lehetünk tanúi. A névszerúséget skalárisan felfogva, a lehetőségek közül formailag a legnévszerűbbek a latin elem nélküliek (2. és 4. csoport), ezek 26,5%-ot tesznek ki; kevésbé névszerűek a latin elemet tartalmazók (1., 5., 6. és 7. csoport), ezek aránya együttesen 55,2%; a legkevésbé névszerűek pedig a körülírások (3. csoport), melyek az adatok 18,1%-ában fordulnak elő. Ha tehát pusztán formai alapon döntünk, azt kell mondanunk, hogy a 16. századi írott névszerkezetek már jóval névszerűbbek a 14. századiaknál, de még mindig csak kisebb részükben (26,5%) fedezhetünk fel teljes bizonyossággal családnévet.

4.2. Összeírások. Ugyanebből az időszakból több jobbágyösszeírás is fennmaradt. E források szövegük szerkezetében és létrehozásuk céljában is különböznek a jogi és birtokügyi oklevelektől. Az összeírás valamiféle felsőbb hatalom utasítására és további használatára készül, a jogi és birtokügyi oklevelek ezzel szemben többnyire egyes (hivatalos vagy magán)személyek ügyeivel foglalkoznak, őket utasítják stb. Emellett a birtokügyekkel foglalkozó oklevelekben a job-

bágynevek kisebbségben vannak, az összeírásokban viszont jellemzően ők jelennek meg mint adóalanyok (habár nemesi összeírások is léteznek). Míg a nemes szempontjából fontosak családi kapcsolatai és birtokviszonyai, addig egy jobbágy esetében az előbbiek nem számítanak a felsőbb hatalom számára, az utóbbiak pedig többnyire nem léteznek. Ráadásul a birtokügyekkel foglalkozó oklevelek gondosan megszerkesztett szövegek, az összeírások viszont alig többek a nevek és a fizetendő összegek pusztja felsorolásánál.

E különbségek mind szerepet játszanak abban, hogy az összeírásokban szereplő névszerkezetek, mint azt a 2. pontban, a veszprémi püspökség urbáriumának a példáján láthattuk, formailag jóval egyszerűbbek és egységesebbek a birtokügyeket tárgyaló okleveleknél: latin névkiegészítőt egyáltalán nem tartalmaznak, és mindig kételeműek. Ha tehát pusztán a két 16. századi forrás csoport (a jogi és birtokügyi oklevelek, illetve az összeírások) névadatainak formai megítélése alapján döntünk, arra kell következtetnünk, hogy a jobbágyok körében a 16. század első felére már valószínűleg kialakultak a családnevek, a nemeseknél azonban még javában tart ez a folyamat. Ez azonban ellentmondana annak az általános tapasztalatnak, hogy az új szokások, különösen a divat jellegű változások általában a társadalom felsőbb rétegeiből indulva terjednek az alsóbb rétegek felé. Ráadásul a veszprémi püspökség urbáriumában egyházi nemesek is szerepelnek, akik társadalmilag valahol a nemesség és a jobbágyság között állnak. Mivel pedig az ő névszerkezeteik is ugyanolyanok, mint a jobbágyokéi (pl. *Anthonius Kys nobilis ecclesie*; VeszprUrb. 35), biztosak lehetünk benne, hogy az eltérő forma nem pusztán a társadalmi rétegek, hanem a forrástípusok eltéréséből adódik. Ezért tehát az a következtetés, hogy a jobbágyok körében hamarabb alakult ki a családnev, mint a nemesség körében, nemigen lehet helytálló.

4.3. Számadáskönyvek. A harmadiknak választott 16. századi forrás csoport több szempontból is a két előző közötti átmenetnek tekinthető. A számadáskönyvek a birtokügyi és jogi oklevelekkel szemben nem hivatalos, hanem belső használatra készültek: egy-egy család birtokait érintő kiadások és bevételek könyvelésére szolgáltak. Ezért az ezekben feljegyzett névadatok nyilvánvalóan közelebb állnak az élőszóbeli névhasználathoz, mint a jogi és birtokügyi oklevelek névadatai.

Az általam választott Kanizsai-számadáskönyv (NÓGRÁDY 2011) 1520–1522 között készült, és három várral (Sárvár, Kapuvár és Léka), Csepreg mezővárossal és a Fertő tóval kapcsolatos pénzügyi és gazdasági ügyletek könyvelését tartalmazza. A korábbi két forrástípushoz hasonlóan ez is latin nyelvű. A benne szereplő névadatokat megvizsgálva azt láthatjuk, hogy a nemesek nevében nem fordul elő latin névkiegészítő (pl. *Johannem Banfy*; NÓGRÁDY 2011: 21; *dominus Johannes Kanysay*, NÓGRÁDY 2011: 117). Ezzel szemben a jobbágyok névadataiban nemcsak latin kiegészítő nélküli (*Stephanus Demeter*; NÓGRÁDY 2011: 56), hanem egyelemű (*Stephano*, NÓGRÁDY 2011: 41), körülírással (*Andree carpentario*, NÓGRÁDY 2011: 34) és latin kiegészítős alakulat is (*Johanni Veres de Elbew*; NÓGRÁDY 2011: 94) megjelenik.

Ezeket az adatokat a korábban látott két, 16. századi forrástípussal formai szempontból összehasonlítva arra a következtetésre juthatunk, hogy az ugyan-

azon társadalmi rétegekbe tartozó névviselők névszerkezetei eltérőek a különböző típusú forrásokban. Ahogyan már N. FODOR JÁNOS is megállapította a Kállaiak névszerkezeteinek vizsgálata kapcsán, a nemesek nevének élőszóbeli, magyar változata ebben az időszakban csak a belső használatra szánt dokumentumokban jelent meg, a hivatalos céllal készült oklevelekben azonban a latinos forma volt használatos (N. FODOR 2010: 54). Az előző (4.2. pontban látott) elemzés alapján levont következtetésünkkel ellentétben tehát, ha formai szempontból értékeljük a számadáskönyv névadatait, arra jutunk, hogy a nemesség körében már kialakultak és általánossá váltak a családnevek, az alsóbb rétegekben azonban még folyamatban van elterjedésük.

Ráadásul a számadáskönyvekben egy újabb kritériumot is találhatunk a családnévség megítéléséhez. Mindkét társadalmi réteg névadatai között előfordul ugyanis, hogy az egyénnev helyett az eddig csak kiegészítő szerepben látott másik névelemmel jelölik meg az adott személyt: *ad dominum Sechi* (arisztokrata, NÓGRÁDY 2011: 34), *Salay* (jobbágy, NÓGRÁDY 2011: 19). Ez az önmagában álló név már nagy biztonsággal családnévnek tekinthető, de nem formai, hanem funkcionális szempont alapján: önállóan tölti be ugyanis a név legfőbb funkcióját, az azonosítást. Egy megkülönböztető névelem erre nem képes, hiszen funkciója a jellemzés, ráadásul változékony (ezt tükrözi, hogy az oklevelekben ugyanaz a személy többféle megkülönböztető névelemmel fordulhat elő), így csak az egyén-névvel együtt képes azonosító szerepet betölteni.

5. Végekötkeztetések

A fentieket megfontolva világossá válik, hogy a névadatok szerkezete erősen függ attól, milyen forrásból nyerjük őket. Ezért az eltérő forrásból származó névadatok összevetése csak kellő kritikával végezhető el.² Emellett az is bebizonyosodott, hogy a formai szempontok nem használhatóak a családnévség megítélésének kritériumaiként, hiszen a névadatok szerkezete nem feltétlenül a valós névhasználatot tükrözi, hanem sokkal inkább a hivatalos írásbeliség korszakunként és forrástípusonként is eltérő, illetve a névviselő társadalmi helyzetétől is függő névlejegyzési szokásait. A későbbi, 16. századi forrásokból, mint láttuk, nagyobb biztonsággal rekonstruálható az élőnyelvi névhasználat, mint a 14. századiakból, ugyanakkor az is lényeges szempont, hogy a forrás milyen célból készült. Azokból a forrásokból, amelyek belső használatra készültek, mint például a számadáskönyvek, hitelesebb képet kaphatunk a korabeli élő névhasználatról, mint a hivatalos céllal írt oklevelekből. Ez utóbbiak készítése során ugyanis a nevek lejegyzői erősebben ragaszkodtak a hivatalos írásbeliségben évszázadok alatt kialakult normákhoz, melyek általában eltakarják szemünk elől a valós névhasználatot.

Kulcsszók: történeti családnevek, módszertan, források, formai szempontok, élő névhasználat.

² Tudomásom szerint ezt a módszertani szempontot eddig csupán egyetlen magyar nyelvű tanulmány, PÉTER KATALINNAK a kora újkori arisztokrata asszonyok neveiről szóló, a névkutatók körében talán kevésbé ismert, többféle forrást felhasználó elemzése érvényesítette (PÉTER 2010).

Hivatkozott irodalom

- AO. = *Anjoukori okmánytár*. Szerk. NAGY IMRE – TASNÁDI NAGY GYULA. MTA, Budapest, 1878–1920.
- N. FODOR JÁNOS 2010. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 2. ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest.
- FTSZnSz. = N. FODOR JÁNOS 2010. *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 3. ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest.
- MELICH JÁNOS 1943. Családneveinkről. *Magyar Nyelv* 39: 265–289.
- MEZŐ ANDRÁS 1970. *A Várdai-birtokok jobbágynevei a XV. század közepén*. Kisvárdai Vármúzeum, Kisvárd.
- NÓGRÁDY ÁRPÁD 2011. *Kanizsai László számadáskönyve*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- PÉTER KATALIN 2010. Az asszony neve. Arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 52: 151–188.
- PT. = *Rationes Collectorum Pontificiorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375*. Monumenta Vaticana Hungariae. K. n., Budapest, 1887.
- SLÍZ MARIANN 2010. A történeti személynév kutatás terminológiájához. *Névtani Értesítő* 32: 157–172.
- SLÍZ MARIANN 2011a. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Históriaantik, Budapest.
- SLÍZ MARIANN 2011b. *Személynévadás az Anjou-korban*. Históriaantik, Budapest.
- VeszprUrb. = KREDICS LÁSZLÓ – SOLYOSI LÁSZLÓ 1993. *A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

The applicability of formal criteria in the investigation of Hungarian historical family names

The question of when family names emerged in Hungary is a controversial topic in Hungarian name studies. One factor usually considered is the structure of personal name data (i.e. the language, order, and number of elements). In this paper, I demonstrate that it cannot be used as evidence because the structure of names depends not only on the period under investigation but also on the name-bearers' social status and on the types of the sources. For this reason, I introduce first the structures of name data in 14th-century deeds and secondly three contemporaneous sources of different types from the first third of the 16th century: conscriptions, collections of fiscal accounts and deeds on estate issues. I show that the structures of names in these 16th-century source types are dissimilar due to their different purposes: while one element of the names of the first group seems to be full-fledged family names, they can merely be considered antecedents of family names in the third group, judging only by the structure of the names.

Keywords: Hungarian historical family names, methodology, sources, formal criteria.

SLÍZ MARIANN
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Az evaluatív morfológia értékelése – több nyelv vizsgálatára alapozott elemzés*

5. Evaluatív morfológiai sűrűség (szaturáció). Ahogyan az algoritmusból kitűnik, az adatelemzés érdekében bevezettük az evaluatív morfológiai sűrűség (szaturáció) fogalmát. Az EM sűrűség három együttható: a szóalkotási érték (word-formation value: V_{wf}), a szemantikai kategória értéke (semantic category value: V_{sc}) és a szófaji érték (word class value: V_{wc}) középértéke. Mindezek számszerű megjelenítései a szóalkotási módok, a szemantikai kategóriák és a szófaji kategóriák jelenlétének az evaluatív morfológiában egy nyelven belül. Tehát:

$$S_{EM} = (V_{wf} + V_{sc} + V_{wc}) : 3$$

Amíg a *szófaj* és a *szóalkotás* jól meghatározott fogalmak a szakirodalomban, a szemantikai kategóriák fogalma magyarázatra szorul a fentebb már említett bizonytalanságok miatt, amelyek a szemantikai kategóriák hatókörét és szerkezetét érintik az evaluatív morfológiában. Kiindulópontként négy kognitív kategóriát veszünk alapul, méghozzá az ANYAG/SZUBSZTANCIA, a CSELEKVÉS, a MINŐSÉG és a KÖRÜLMÉNY kategóriáját. Az egyes szavak, amelyek e kategóriák valamelyikébe esnek, azokat az alapértékeket jelképezik, amelyektől a hozzájuk kapcsolódó kicsinyítő és nagyító alakok eltérnek vagy egy, az alapszó által kifejezett értékhez képest egy csökkentett értékmennyiség felé (a kicsinyítő alakok esetében), vagy egy, az alapszó által kifejezett értékhez képest egy magasabb érték felé (a nagyító alakok esetében). Ez megalapozza az evaluatív morfológia négy alapvető szemantikai kategóriáját, amelyek magukba foglalják az anyagmennyiséget, a minőségmennyiséget, a cselekvésmennyiséget és a körülménymennyiséget. Mindegyik kategória megjeleníthető kicsinyítő vagy nagyító alakokkal. Emellett rendszerszinten léteznek további, konkrétabb szemantikai kategóriák is az evaluatív morfológiában. Ezek az idő- és ifjúkor, a dicsérés/elismerés és ócsárlás/rosszallás stb. ellentétpárjain alapulnak. Nincs mindegyikük van egyformán képviselve a különféle nyelvekben. Adataink szerint például az időskor kategóriája nem lelhető fel az összes nyelvben.

Ebben a leírásban bemutatjuk a sűrűség kiszámításának módját. Ez a módszer kiértékeli a nyelvben előforduló egyes kategóriákhoz hozzárendelt pontértékeket. Ha egy nyelv például kifejezi az anyagmennyiséget és a minőségmennyiséget, akkor a két szemantikai kategória jelenléte 1 pontértéket jelent. Ha 3 vagy 4 kategória van jelen, a pontérték 2. 5 vagy 6 kategória jelenléte 3 pontértéket ér stb. A szófajok és a szóalkotási módok hasonló módon lesznek értékelve. A szóalkotási módok esetében további pontértékek lesznek hozzáadva, ha alkategóriák jelennek meg, például az evaluatív affixumok ismétlődő használata esetén. A sűrűség

* A tanulmány első részét l. Magyar Nyelv 110. 2014: 169–176.

külön lesz kiszámítva a kicsinyítő alakok és a nagyító alakok estében is, ahol ez indokolt. A teljes sűrűség a kicsinyítő és a nagyító alakok részleges sűrűségének együttes összege.

Az alábbi táblázat összefoglalja a különböző nyelvcsaládok és nyelvek EM sűrűségét.

2. táblázat

Az EM sűrűsége az egyes nyelvcsaládokban

Nyelvcsalád/nyelv	Sűrűség (szaturáció)	Megjegyzés
1. a) Ausztronéz nyelvek		
agta	5,33	DIM+AUG
muna	4	DIM+AUG
karao	2,67	DIM+AUG
siar-lak	2	DIM+AUG
aneitym	1	DIM
nelemwa	1	AUG
ilokano	0	–
maori	0	–
kambera (sumbai)	0	–
karo-batak	0	–
vitu	0	–
boumaa fidzi	0	–
kalai-kove	0	–
nalik	0	–
taba	0	–
tukangbesi	0	–
1. b) Ausztronéz nyelvek összesítve		
a nyelvek száma	17	
EM	6 (35%)	
csak DIM	1 (6%)	
csak AUG	1 (6%)	
DIM+AUG	4 (24%)	
összesített EM sűrűség	16 : 17 = 0,94	
2. a) Indoeurópai nyelvek		
olasz	8	DIM+AUG
cseh	8	DIM+AUG
portugál	8	DIM+AUG

görög	7	DIM+AUG
bolgár	5,67	DIM+AUG
rétoromán (romans)	5,34	DIM+AUG
litván	5,33	DIM+AUG
breton	4,66	DIM+AUG
norvég	4,33	DIM+AUG
holland	4	DIM+AUG
horvát	3	DIM+AUG
örmény	2,33	DIM
skót gael	2,33	DIM+AUG
albán	1,67	DIM
osztét	1,67	DIM+AUG
luxemburgi	1,33	DIM
ír	1,00	DIM
2. b) Indoeurópai nyelvek összesítve		
a nyelvek száma	17	
EM	17 (100%)	
csak DIM	4 (24%)	
csak AUG	0	
DIM+AUG	13 (76%)	
összesített EM sűrűség	$73,66 : 17 = 4,33$	
3. a) Niger-kongói nyelvek		
konni	2,66	DIM+AUG
szuahéli	2,33	DIM+AUG
djula-fogny	2	DIM+AUG
szupjide	2	DIM
eton	1	DIM
ga	0	–
dzsamszaj (jamsay)		–
kinubi (ganda/luganda)	0	–
joruba	0	–
kiszi	0	–
3. b) Niger-kongói nyelvek összesítve		
a nyelvek száma	10	
EM	5 (50%)	

csak DIM	2 (20%)	
csak AUG	0	
DIM+AUG	3 (30%)	
összesített EM sűrűség	9,9 : 10 = 1	
4. a) Uráli nyelvek		
nganaszan	2,33	DIM+AUG
finn	2	DIM+AUG
magyar	2	DIM
karél	2	DIM
észt	1,67	DIM
szelkup	1,67	DIM
mari (cseremis)	1,33	DIM
kamassz	0	–
osztják (hanti)	0	–
komi-zürjén	0	–
vogul	0	–
komi-permják	0	–
4. b) Uráli nyelvek összesítve		
a nyelvek száma	12	
EM	7 (67%)	
csak DIM	6 (50%)	
csak AUG	0	
DIM+AUG	2 (17%)	
összesített EM sűrűség	14,33 : 12 = 1,08	

6. Elemzés

6.1. Uráli nyelvek. A 12 nyelvből 7-ben van jelen az evaluatív morfológia, azonban csupán kettő rendelkezik nagyító alakokkal. A kicsinyítő alakok létrehozása kizárólag toldalékolással történik, a magyar és a karél nyelv a diminutív toldalékok széles választékával rendelkezik. A nganaszan nyelv toldalékok segítségével képez nagyító alakokat, a finn nyelv alkalmaz szóösszetételeket, habár ez a szóalkotási mód nem igazán produktív. Ezen augmentatív (nagyító) folyamatok egyike sem került részletesebb leírásra az adatlapokban. Ugyanakkor a kicsinyítő alakok létrehozásakor egy toldalékot egynél többször is felhasznál az észt és a mari (cseremis) nyelv. Több mint egy kicsinyítő toldalék fordulhat elő egy szón belül a magyar nyelvben, és egynél több kicsinyítő toldalék van jelen a karél és

a magyar nyelvben. Az evaluatív morfológiával rendelkező uráli nyelvek többségében az anyagmennyiség szemantikai kategóriája kifejezésre kerül. A 7 nyelvből 3-ban kifejezik a cselekvésmennyiséget. A szelkup nyelvben megjelenik az életkor szemantikai kategóriája is. Várakozásunkkal ellentétben a minőségmennyiség ritkábban kerül kifejezésre, mint a cselekvésmennyiség. A mari (cseremisz) nyelv érdekes olyan szempontból, hogy ebben a forrás csupán a cselekvésmennyiséget jelzi, míg az anyagmennyiség nem kerül kifejezésre. A nagyító alakok két nyelvben, a finnben és a nganaszanban kifejezik az anyagmennyiséget. A szófaji kategóriák megfeleltethetők a szemantikai kategóriákkal; elsősorban főnevekből hozhatók létre kicsinyítő alakok, és ezt követik a melléknevek, majd az igék. Ugyanakkor csupán a főnevekből lehet nagyító alakokat létrehozni.

6.2. Ausztronéz nyelvek. A 17 ausztronéz nyelvből 6 nyelv rendelkezik evaluatív morfológiával. 4 nyelv alkalmaz mind diminutív, mind pedig augmentatív morfológiát. Egy nyelv, az aneityum csupán kicsinyítő alakokat tud létrehozni. A nelemwa nyelv nem alkot kicsinyítő alakokat morfológiai módszerrel, azonban rendelkezik olyan nagyító alakokkal, amelyeket morfológiai eszközökkel hoz létre. Nemcsak hogy ebből a szempontból ez az egyetlen kivétel a mintánkban, hanem ennek a nyelvnek ez a tulajdonsága ellentmond a 2009-es számú univerzálénak is. Ez az univerzálé, amelyet BAUER (1997: 540) fogalmazott meg, egy hierarchikus elrendeződést sejtet: ha a nagyító/kicsinyítő alakok determinánsokból is létrehozhatók, akkor szintén létrehozhatók határozószavakból, számnevekből, névmásokból vagy indulatszavakból; ha határozószavakból, számnevekből, névmásokból vagy indulatszavakból, akkor melléknevekből és igékből is; ha melléknevekből vagy igékből, akkor főnevekből is. Továbbá BAUER feltételezi a következőt: Minél lejjebb haladunk a hierarchiában, annál kevésbé produktív az evaluatív deriváció. PLANK et al. (2009) kibővíti ezt az állítást azzal, hogy ha megjelenik az augmentatív derivációs morfológia, akkor jelen van a diminitív derivációs morfológia is. A nelemwa nyelv, mely kizárólag nagyító alakokat használ, ellentmond ennek az univerzálénak. Ebben az összefüggésben egy másik nyelvet, a siar-lakot is érdemes megemlíteni. Az adatközlő állítása szerint ez a nyelv analitikus módon, a névelő segítségével hoz létre kicsinyítő alakokat:

- (5) *kók* *pidik* *anu-k*
 ART.DIM titok CL:COMM-1.SG
 ‘az én kis titkom’ (szó szerint: ‘a kicsi titok, amely az enyém’)

Ugyanakkor nem létezik nagyító funkcióval rendelkező névelő a siar-lak nyelvben, ahol a nagyító alakokat olyan névszói összetett szavakból hozzák létre, amelyek magukban foglalják a *ta-* ‘anya’ főnevet:

- (6) *tan liwan*
 ‘nagy kés/bozótvágo kés’ (szó szerint: ‘anya kés’)

Az ausztronéz nyelvekben a kicsinyítő alakok létrehozására használt produktív szóalkotási módok heterogének: előképzők, reduplikáció infixációval vagy anélkül,

toldalékolás és circumfixumok is előfordulnak. Az agta nyelv a szó első részének reduplikációját használja, pl. *tala-tálobag* ‘katicabogár’, vö. *talobag* ‘bogár’.

A legáltalánosabb szemantikai kategória az anyagmennyiség kifejezése mind a kicsinyítő, mind pedig a nagyító alakok alkalmazásával. A kicsinyítő alakok esetében, habár ritkán, de kifejezhető a minőségmennyiség és a cselekvésmennyiség is. Következésképpen a főneveket kicsinyítik vagy nagyítják a leggyakrabban. Az agta nyelv névmásokból is képes kicsinyítő alakokat létrehozni, pl. *ad-áddu* ‘nagyon sok (darab)’, vö. *addu* ‘sok (darab)’.

Egy igen érdekes jelenség található a muna nyelvben, ahol ugyanaz az előképző, a *mansi-*, ha reduplikáció követi, mind a kicsinyítő, mind pedig a nagyító jelentést is hordozhatja a szövegösszefüggéstől függően:

- (7) *ta-do-mansi-tandu-tandu-mo*
 AP-3PL-DIM-szarv-DIM-PERFECTIVE
 ‘csupán néhány (bölény) szarva volt ott’
 AP-3PL-DIM-szarv-DIM-PERFECTIVE
 ‘jó néhány (bölény) szarva volt ott’

6.3. Niger-kongói nyelvek. A niger-kongói nyelvek közül 5 rendelkezik evaluatív morfológiával. 3 nyelvben előfordul mind a diminúció, mind pedig az augmentáció. 2 nyelv csupán kicsinyítő alakokat használ. Előképzők és toldalékok segítségével hoznak létre ilyen szavakat. A djula-fogny és a suahéli nyelvek megváltoztatják a ragozási mintát (paradigmát), például:

- (8) *mtoto* ‘gyerek’, vö. *kitoto* ‘kisgyerek, csecsemő’

A kicsinyítés az eton nyelvben együtt jár a klitikumok alkalmazásával, például:

(9)	<i>ilé</i>	<i>bilé</i>
	‘fa’	‘fák’
	<i>mɔ́ ilé</i>	<i>bɔ́ bilé</i>
	‘kis fa’	‘kis fák’

A leggyakrabban kifejezett szemantikai kategória a kicsinyítő alakok esetében az anyagmennyiség, ezt követi a minőségmennyiség, majd a cselekvésmennyiség. Szinte ugyanez a helyzet figyelhető meg a nagyító alakok esetében. Ez összefügg a szófaji eloszlással: a leggyakrabban főnevek kicsinyíthetők/nagyíthatók.

6.4. Indoeurópai nyelvek. Minden indoeurópai nyelvben megtalálható az evaluatív morfológia. Közülük csupán 4 (örmény, albán, luxemburgi és ír) nem használ augmentációt. A többi nyelv használ mind kicsinyítő, mind pedig nagyító alakokat. A kicsinyítő alakokat a leggyakrabban toldalékolással képzik (a 17 nyelvből 15-ben), míg az előképzők, a reduplikáció és egy esetben a szóösszetétel használata szintén megjelennek. Az augmentáció azonban változatosabb képet mutat: a 14 nyelvből 9 használ prefixációt, 8 toldalékolást, 4 pedig szóösszetételt.

A görög és olasz nyelv több mint kétféle szóalkotási módot használ nagyító alakok létrehozására: a görög nyelvben előfordul az előképzők alkalmazása, a toldalékolás és a szóösszetétel, az olasz pedig előképzőket, toldalékokat és a főnév nemének megváltoztatását is alkalmazza:

- (10) *buca*
buc(o)-a
 lyuk: MASC.SG-FEM.SG
 ‘nagy lyuk’

5 nyelv továbbá legalább kétféle szóalkotási módot használ, általában a prefixációt és a szuffixációt. Az teszi érdekessé ezt az összehasonlítást, hogy néhány nyelvben az augmentációra többféle szóalkotási módot használnak, mint a diminúcióra. A görög nyelv például 3 különféle szóalkotási módot használ nagyító alakok létrehozására – prefixációt, szuffixációt és szóösszetételt –, de csupán kettőt kicsinyítő alakoknál: prefixációt és szuffixációt. Mindkét esetben, azaz mind a diminúciónál, mind pedig az augmentációnál, a szóalkotási módokat számos evaluatív jelölő képviseli: a nyelvek általában több előképzőt vagy toldalékot használnak; több mint egy előképző vagy toldalék fordulhat elő a szavakban; az előképzők és a toldalékok egynél többször is használhatók; az előképzőknek és toldalékoknak lehet a kicsinyítő és a nagyító jelentésen kívül más jelentése is; továbbá a portugál és a rétoromán (romans) nyelv mutat teljes/részleges reduplikációt, valamint itt a szó első részének reduplikációja is lehetséges, például portugál: *titia*

- (11) *ti ~ tia*
 RDP-néni
 ‘nénike’

A leggyakrabban kifejezett szemantikai kategória az anyagmennyiség. A kicsinyítő alakok esetében ezt az elismerés (amelioratív jelentés), a minőségmennyiség és a cselekvésmennyiség kifejezése követi; a nagyító alakoknál pedig a minőségmennyiség, a rosszallás (pejoratív jelentés) és a cselekvésmennyiség megjelenítése. A kicsinyítő alakok szintén kifejezhetnek életkort, becézést és társadalmi helyzetet (pl. a görögben). Érdekes eset az oszét nyelv, ahol nem létezik az anyagmennyiség szemantikai kategóriája. A minőségmennyiséget mind kicsinyítő, mind pedig nagyító alakokkal is kifejezik ezek a nyelvek. A szófajok tükrözik a szemantikai kategóriák esetében fennálló helyzetet: a legáltalánosabb szófajok mind a kicsinyítő, mind pedig a nagyító alakoknál a főnevek, ezt követik a mellénevek, határozószók és az igék. A kicsinyítő alakok szófajváltó képzése produktív az olasz, a portugál és a skót gael nyelvekben, amint azt szemléltettük. Például:

- (12) V>N[+hum]
mangiare ‘enni’, vö. *mangione* ‘jó étvágyú ember’

7. Összegzés és konklúzió

3. táblázat

EM sűrűség, szóalkotási módok, szemantikai kategóriák és szófajok

	Indoeurópai	Uráli	Niger-kongói	Ausztronéz
EM (%)	igen (100%)	igen (67%)	igen (50%)	igen (35%)
A nyelvek száma	17	12	10	17
Sűrűség (szaturáció)	4,33	1,08	1,00	0,94
DIM	igen (24%)	igen (50%)	igen (20%)	igen (6%)
AUG	igen (0%)	igen (0%)	igen (0%)	igen (6%)
DIM+AUG	igen (76%)	igen (17%)	igen (30%)	igen (24%)
Kicsinyítő alakok				
Szóalkotási mód	toldalékolás, előképző alkalmazása (prefixáció), reduplikáció, szóösszetétel	toldalékolás	toldalékolás, előképző alkalmazása, a ragozási minta változása	reduplikáció, előképző alkalmazása, toldalékolás, infixáció, cirkumfixáció
A szóalkotási módok jellemzői	több mint egy kicsinyítő toldalék; több mint egy szuffixum a szóban; szuffixum, mely nem csak kicsinyítő jelentést hordoz; egynél többször használt toldalék; egynél többször használt prefixum; több mint egy kicsinyítő előképző; teljes, részleges, a szó első részét érintő reduplikáció	több mint egy kicsinyítő toldalék; több mint egy toldalék a szóban; egynél többször használt toldalék	prefixum, mely nem csak kicsinyítő jelentést hordoz	a szó első részét érintő reduplikáció; prefixum, mely nem csak kicsinyítő jelentést hordoz; reduplikáció és prefixálás együttes használata

Szemantikai osztályok	QS amelioratív (elismerő) QQ hipokorisztikus (becéző) QA életkor társadalmi helyzet nem	QS QA QQ amelioratív (elismerő) hipokorisztikus (becéző) életkor	QS QA QQ életkor	QS QA QQ életkor
Szófajok	főnevek melléknévek határozószók igék	főnevek igék melléknévek	főnevek igék	főnevek igék melléknévek határozószók
Nagyító alakok				
Szóalkotási mód	előképző alkalmazása, toldalékolás, szóösszetétel, a nyelvtani nem megváltoztatása	toldalékolás, szóösszetétel	toldalékolás, a ragozási minta megváltoztatása	előképző alkalmazása, szóösszetétel, reduplikáció
A szóalkotási módok jellemzői	prefixum, mely nem csak nagyító jelentést hordoz; több mint egy nagyító toldalék; több mint egy nagyító előképző; egynél többször használt prefixum; egynél többször használt toldalék; több mint egy nagyító toldalék a szóban; reduplikáció infixummal; a szó első részét érintő reduplikáció; teljes reduplikáció			a szó első részét érintő reduplikáció

Szemantikai osztályok	QS QQ pejoratív (rosszalló) QA társadalmi helyzet nem életkor	QS	QS QA	QS QQ QA
Szófajok	főnevek melléknevek határozószók szófajváltás igék	főnevek	főnevek igék	főnevek igék melléknevek névmások

A legmagasabb EM sűrűség az indoeurópai nyelvekben tapasztalható (4,33), ezt követik az uráli nyelvek (1,19), a niger-kongói nyelvek (1,00) és az ausztronéz nyelvek (0,94). Míg az indoeurópai nyelvekre, a niger-kongói nyelvekre és az ausztronéz nyelvekre jellemzőek mind a morfológiai úton létrehozott kicsinyítő, mind pedig a nagyító alakok, az uráli nyelvek többsége csak morfológiai úton létrehozott kicsinyítő alakokat használ. Egy ausztronéz nyelv, a nelemwa, ellentmond a 2009-es számú univerzálénak, mivel rendelkezik nagyító alakokkal, de nem rendelkezik morfológiai úton létrehozott kicsinyítő alakokkal. A leggyakrabban előforduló szóalkotási folyamat a kicsinyítő alakok létrehozásakor a toldalékolás, amelyet a prefixáció követ. A leggyakoribb másodlagos jellemzők a következők: több mint egy kicsinyítő toldalék (vagy előképző) megléte; több mint egy toldalék (vagy előképző) előfordulása a szóban; a toldalék (vagy előképző) reduplikációja. A leggyakrabban kifejezett szemantikai kategóriák az anyagmenynység, a minőségmennyiség és a cselekvésmennyiség. Ezeket a kategóriákat általában főnevek, melléknevek és igék fejezik ki. A magasabb sűrűség az elemzett kategóriák szélesebb skáláját jelzi – minél magasabb a sűrűség, annál nagyobb számban fordulnak elő a különböző szóalkotási módok (beleértve az alkategóriákat is), szemantikai kategóriák és szófajok.

A nagyító alakok általában prefixációval, toldalékolással és szóösszetétellel hozhatók létre. A használt előképzők többségének van további jelentése is, amely különbözik a nagyító jelentéstől. Továbbá néhány esetben több mint egy nagyító toldalék/előképző jelenléte, valamint a toldalék/előképző reduplikációja szintén lehetséges. Az anyagmennyiség, a minőségmennyiség és a cselekvésmennyiség szemantikai osztályait főnevek, melléknevek és határozószók fejezik ki.

Az indoeurópai nyelvekben minden más nyelvcsaládnál nagyobb számban fordulnak elő az elemzett kategóriák meghatározó jellemzői. Mind a diminúcióhoz, mind az augmentációhoz kapcsolódó szóalkotási folyamatok sokkal nagyobb számban fordulnak elő, és gazdagon vannak képviselve az alkategóriák is. Több szemantikai kategóriát fejeznek ki, következésképpen több szófajt alkalmaznak. Érdekes következtetést lehet levonni az ausztronéz nyelvcsaládnak

a 3 másik nyelvcsaláddal történő összehasonlításából. Az ausztronéz nyelvcsalád rendelkezik a legalacsonyabb sűrűséggel és a jelenlévő szóalkotási folyamatok eltérést mutatnak a többi nyelvcsaládhoz képest: ezekben a nyelvekben jelen van az infixáció és a cirkumfixáció, a reduplikáció pedig gyakoribb, mint az indoeurópai nyelvcsaládban. Továbbá a vizsgált mintában ez az egyetlen olyan nyelvcsalád, amelynek egy olyan nyelv a tagja, amely rendelkezik nagyító, de nem rendelkezik kicsinyítő alakokkal. Ugyanakkor ez az egyetlen nyelvcsalád a mintákban, amelyben nagyíthatók a névmások (agta).

Elemzésünk megerősíti a 2009-es számú univerzálét és az ebben leírt szófaji hierarchiát az evaluatív morfológiában. Elemzésünk kimutatta a szemantikai kategóriák hierarchikus elrendeződését: az evaluatív morfológiában leggyakrabban kifejezett szemantikai kategória az anyagmennyeiség. Alapjában véve azonban az evaluatív morfológia láthatóan nyelvcsalád- és nyelvterületfüggő. Az újonnan bevezetett érték, az EM sűrűség előmozdíthatja a további kutatásokat az evaluatív morfológia területfüggő jellegének részletesebb megismeréséhez. Ez a megfigyelés szintén következik azoknak a sűrűségi értékeknek a kiértékeléséből, amelyek az egyes nyelvcsaládok esetében kiszámításra kerültek. Az elemzés kimutatta, hogy az evaluatív morfológia egy újabb meghatározó paramétere lehet az úgynevezett standard általános európai nyelvnek (Standard Average European), annak a fogalomnak, amely az utóbbi évtized folyamán különleges figyelmet vívott ki magának.

Kulcsszók: evaluatív morfológia, diminúció, augmentáció.

Hivatkozott irodalom

- BAUER, LAURIE 1997. Evaluative morphology: in search of universals. *Studies in Language* 21: 533–575.
- BAUER, LAURIE 2004. The Function of Word-Formation and the Inflection-Derivation Distinction. In: AERTSEN, HENK – HANNAY, MIKE – LYALL, ROD eds., *Words in their Places. A Festschrift for J. Lachlan Mackenzie*. Vrije Universiteit, Amsterdam. 283–292.
- BOOIJ, GEERT 1996. Inherent versus contextual inflection and the split morphology hypothesis. In: BOOIJ, GEERT – VAN MARLE, JAAP eds., *Yearbook of Morphology*. Springer, Dordrecht. 1–16.
- KATAMBA, FRANCIS 1983. *Morphology*. Macmillan, Basingstoke, England.
- PLANK, FRANS – MAYER, THOMAS – MAYORAVA, TATSIANA – FILIMONOVA, ELENA 2009. *The Universals Archive*. Universität Konstanz. [http://typo.unikonstanz.de/archive/intro/\[-\]index.php](http://typo.unikonstanz.de/archive/intro/[-]index.php). (2014. 02. 10.)
- SAPIR, EDWARD 1929. A study in experimental symbolism. *Journal of Experimental Psychology* 12: 225–239.
- SCALISE, SERGIO 1984. *Generative Morphology*. Foris Publications, Dordrecht.
- STUMP, GREGORY T. 1993. How peculiar is evaluative morphology? *Journal of Linguistics* 29: 1–36.
- SZYMANEK, BOGDAN 1988. *Categories and Categorization in Morphology*. Redakcja Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.

WALS. = DRYER, MATTHEW S. – HASPELMATH, MARTIN eds., 2011. *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Digital Library, Munich. <http://wals.info/>. (2014. 02. 10.)

Evaluation of evaluative morphology: a cross-linguistic analysis

While theoretical problems of evaluative morphology (its existence vs. non-existence; its place and scope, its semantics, etc.) have been paid some attention before (cf. Scalise 1984, Stump 1993, Bauer 1993, etc.), related cross-linguistic research is missing. The paper aims to make the first step in this direction. It focuses on evaluative morphology in four language families – Austronesian, Indo-European, Niger-Congo, and Uralic. The sample covers 72 languages. For the sake of data evaluation the concept of saturation of evaluative morphology is introduced. It reflects the degree of utilization of word-formation processes, semantic categories and word classes in the evaluative morphology of a language. The data analysis suggests that evaluative morphology appears to be language family and language territory dependent.

Keywords: evaluative morphology, diminutives, augmentatives.

KÖRTVÉLYESSY LÍVIA
P. J. Šafárik University in Košice

A Königsbergi Töredék és Szalagjai (és más korai szövegméleink) datálásához*

1. Az utóbbi egy-két évben legkorábbi szövegméleinkről a legjelentősebb új eredményeket TÓTH PÉTERnek (2009) A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata című tanulmánya hozta, még ha vannak is benne lezáratlan, illetve vitatható kérdések. Erre a tanulmányra egy cikkében, amelyhez megjegyzését már csak utólagos függelékként tudta betoldani, SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009: 411–431) már reagált, az elismerés mellett jelezve, hogy azt BENKŐ LORÁNDhoz, más nyelvészekhez (részben hozzám is) csatlakozva TÓTH véleményénél (a 14. század második fele) ő szintén jóval korábbinak tartja, BENKŐ alapvető művéhez (1980: 26) hasonlóan a 12. század végére, a 13. század elejére teszi. A nyelvemlék ugyanis másolat, a fennmaradt szöveg nyelvállapota pedig az eredetire (is) utal. Tanulmányában SZENTGYÖRGYI főleg azzal a kérdéssel foglalkozott, vers vagy próza-e a KT.,¹ s a vers mellett foglalt állást. A címhez illesztett lábjegyzetben említett konferencián TÓTH ismét kifejtette a KT. és Sz.-ról vallott nézetét, SZENTGYÖRGYI pedig – akinek az előadáscímében a KT.-re vonatkozó „hogyan szólának” utóbb a „mikor szólának”-kal is kibővült –, nemcsak a KT. vers volta mellett érvelt újra, hanem a KT. és Sz.-nak a TÓTHnál gondoltnál jóval korábbi datálása mellett is. Magam a konferencián csak röviden tudtam jelezni, hogy mint már meg is írtam (A. MOLNÁR 2003; 2005: 119–120), a KT. (és Sz.)-t másolatnak tartom, és korábbra datálom, mint most TÓTH PÉTER.

E cikkben a KT. és Sz.-val, datálásának a kérdéseivel részletesebben foglalkozom, s ennek kapcsán kitérek más korai szövegméleink datálására is. A KT. (és Sz.) műmemének (vers vagy ritmikus próza) az ügyét nem tárgyalom. A KT. és Sz.-ról írt monográfiájában B. LŐRINCZY ÉVA (1953: 5, 21–23, passim) elfogadta a KT. és Sz. korábban hagyományos datálását (1350 k., l. pl. ÓmOlv. 173–179), s könyvének módszere az, hogy KNIEZSA ISTVÁN (1952: 85–88) helyesírás-történeti vizsgálataira is hivatkozva 14. századi szövegeinkben (ÖMS., GyS., KT. és Sz.) egy 12. századi könyvírás hagyományainak a továbbélését keresi, illetve még ő is gondol arra is, hogy az említett szövegek abból a korból valóknak a másolatai lehetnek.

A KT. és Sz.-t, mint ismeretes, a hajdani Königsbergi Egyetemi Könyvtár egy latin nyelvű domonkos hártakódexében találták meg. A KT. a kötéstábla és

* Ez a cikk az ELTE-n az Ómagyar Mária-síralom felfedezésének 90. és a Königsbergi töredék megtalálásának 150. évfordulójára emlékező konferencián (http://nyelvtortenet.elte.hu/?page_id=229) 2012. december 18-án elhangzott, közlésre „Legkorábbi szövegméleink néhány problémája” címmel már beküldött előadásomhoz csatlakozik. – Cikkem leadásakor jelent meg HOLLER LÁSZLÓnak A 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről című részletes, új megfigyeléseket is prezentáló tanulmánya (HOLLER 2013), amit már csak egy-két utólagos megjegyzés erejéig tudtam figyelembe venni (a kézirat korábbi beküldése után így is rövidítésre kértek). Véleményemet HOLLER munkája lényegében nem befolyásolja.

¹ A vizsgált nyelvemlékre vonatkozó rövidítések: KT. = Königsbergi töredék; KTSz. = A kö-nigsbergi töredék szalagjai; KT. és Sz. Königsbergi töredék és szalagjai (együttes említés).

a kódex első lapja közé bekötött védőlevél felső részén lévő kilencsornyi folyamatos magyar nyelvű szöveg, amelyben néhány utólagos kis betoldás is van (alatta és a hátlapján latin szöveg áll). A Szalagok (a KTSz.) pedig egy szétszabdalt kódexlap részei, amelyeket a könyvkötő keresztbe a kódex gerincére ragasztott, hogy a lapokat összetartsa. S a kötés megbontása, a szalagok leáztatása után megállapították, hogy négy szalag elő- és hátoldalának megfelelő összeillesztésével huszonegy egész és harmincnégy fűlsornyi töredékes és nem egyszer nehezen olvasható, de összefüggő magyar szöveget kapunk. A Szalagok és a KT. pedig bizonyára egybetartoztak, föltehetőleg a következő sorrendben: 1. a KTSz. előlapja, 2. a KTSz. hátlapja, 3. a KT. A különböző tartalmú szövegek a Szűz Mária tisztelethez kapcsolódnak. A KTSz. előlapján Istennek Gábrriel arkangyalt Máriához küldő szavai és az Ave Maria kezdete van. A hátlap szövegét nehezebb értelmezni, egy Mária-legenda, az Ara coeli egy részletét sejtették benne. A KT. pedig egy Mária szűzanyaságáról szóló elmélkedés befejezése (a KT. és Sz.-re l. ÓmOlv. 173–191; B. LÖRINCZY 1953; BENKŐ 1980: 42–43, 49–52, 57–58, passim).

2. TÓTH (szintén) úgy látja, az eredetileg a kódex végén lehetett KT. és Sz. egy kéztől való. Mégpedig ugyanattól, amely a KT. alá és annak hátoldalára is latin prédikációvázlatokat, illetve a margóra megjegyzéseket is írt. A KT. pedig szerinte a Szalagok hátlapján legalul levő „[q]ui mia vrduguc fcurnevlen[ec]” szövegrésznek lehet a folytatása. Tehát a Krisztus születése miatt megdöbben őrödgök „szörnyülének”, szörnyedtek el, és ők azok, akik „úgy szólának”, ahogy a KT. elmondja. Ehhez az értelmezéshez egy eredetileg Maximus torinói püspöktől származó homíliában jó, bár nem teljes latin szövegpárhuzamokat is talált. Mint írja, ennek az 5. században keletkezett homíliának későbbi másolatait, variánsait is ismerjük.

Ma csak a KT. eredetije fellelhető, amely a II. világháború során a lengyelországi Toruń Egyetemi Könyvtárba került, a Szalagok és az őrzőkódex lappanganak vagy elvesztek (l. VIZKELETY 1984). A JAKUBOVICS-hagyatékban azonban TÓTH talált az őrzőkódex mintegy harminc lapjáról korábban készült fényképfelvételeket is, amelyeket eddig a kutatás nem vizsgált. Ezeken többek között a neves domonkos rendi Beauvais-i Vince (Vincentius Bellovancensis †1264) egy Mária-életrajza olvasható, amelyet egyházatyák írásaiból, főleg homíliáiból szerkesztett. S ez tartalmaz egy paragrafust, amely egy homílián alapul Gábrriel elküldéséről, az Angyali üdvözléről. És egy, a Sátánnak, az Ősellenségnek, az „inimicus”-nak a szűztől fogant gyermek születése miatt érzett csodálkozásáról, megdöbbenéséről beszámoló Maximus-féle prédikációt ugyancsak találhatunk benne. S az egész kódexben, főleg a Mária-életrajzban a KT. és Sz. kezétől megjegyzések is vannak, két olyan is, amely tartalmilag összefügg a KT. és Sz.-val: „Gabriel angelus”, illetve: „Quomodo diabolus amiratus de novitate miraculi”. A KT. és Sz. szerzője tehát áttanulmányozhatta a kódexet, a Mária-életrajzot, ezek a szép részek megragadhatták a fantáziáját, s utána a kódex végén belőlük egy magyar nyelvű Mária-életrajzot fordított-parafrázelt, állított össze. Ebből azonban az következik, hogy a KT. és a KTSz. nem másolás, datálásuk pedig a lejegyzés korában használt korai gótikus kurzív írástípus használatának (a 14. század közepe) és az eredeti

kódex(rész) utolsó bejegyzésének az időpontja (1392) közé esik. Persze, TÓTH sem tekinti a vizsgálatokat lezártnak, lehet, hogy a KT. és Sz.-hoz még szorosabb és teljesebb párhuzam is előkerül, s a Szalagok egy részéhez sem ismerünk forrást, avagy jó párhuzamot stb. A paleográfiai érveléshez magam ugyan kevésbé szólhatok hozzá (a Jakubovich-hagyatékot sem tanulmányoztam), de tudjuk, sokszor itt is nehéz a pontos állásfoglalás. Például tanulmánya 87. lábjegyzetében TÓTH (2009: 115) azt írja, „hogy a korai gótikus kurzív megjelenését a paleográfusok egyöntetűen a 14. század második negyedére teszik”. S megjegyzem még, hogy legtöbben, a nyelvészek a KT. és Sz.-t másolatnak tartjuk. Az eddigi szakirodalom is, nem egy kutató a KT. és Sz. s a környező latin szövegek születésének és feltett másolásának idejét, kezeinek azonosságát részben különbözőképp ítélte meg (vö. pl. BENKŐ 1980: 19–32; SZENTGYÖRGYI 2009: 414, s még l. lentebb).²

2.1. TÓTH PÉTER fejtegetései – értékes adatfeltáró voltuk mellett – önmagukban logikusak, de kifejezett nyelvtörténeti vizsgálattal, valamint egy-két általa számba nem vett ténnyel is szembesíteni kell őket. Az alábbiakban a KT. és Sz., valamint kronológiájuk körül tovább gondolandó kérdéseket sorolnék fel, s kommentárokat is teszek, olykor más korai szövegemlékeinket szintén érintve. Ómagyar helyesírás-történetében KNIEZSA (1952: 85–88) a KT. és Sz.-nak nem is a nyelvét tartja kifejezetten 12. századi jellegűnek, hanem annak a helyesírását – amire TÓTH (2009: 97) is elsőrenden hivatkozik –, és amelyet KNIEZSA úgy magyaráz, hogy azt egy akkortól induló nyelvemlékcsoport közvetítette. Föltevésként jegyzi meg, hogy „egyes esetekben, így pl. az ÓMS. *iū* diftongusai alapján az is valószínű, hogy emlékeink esetleg XII. századi emlékek másolatai, vagy átdolgozásai lehetnek”. Majd azt szintén hozzáteszi, hogy a helyesíráshoz vonatkozóan „emlékcsoportunkból [ÓMS., GyS., KT. és KTSz. – M. F.] a legkésőbbiek, a KT. és a KTSz. őrizték meg legjobban a XII. századi jelleget. Ez azonban nyilván onnan van, hogy a másik kettőt korszerűbb helyesírást ismerő másolók másolták” (KNIEZSA 1952: 88; vö. SZENTGYÖRGYI 2009: 412). Később pedig KNIEZSA (1959: 9–10) egy rövid tankönyvében azt írja, hogy ezek a nyelvemlékek egy korábbi irodalmi vagy könyvhelyesírás folytatói. Az ÓMS. *iū* diftongusait említve KNIEZSA arra utal, hogy mivel a kancelláriai helyesírásban a 13. század közepétől a rövid *ü*-t *yu*-val is jelölték, ekkor az *iū*-nek már *ü*-nek kellett lennie, mert a rövid *ü*-t írhatták a hosszú *ü* jelölésével. Igaz, ezeket a betűkapcsolatokat a folyamatban lévő hangváltozások s a helyesírási jelölés alakulása folytán sokszor többféleképpen is olvashatjuk, de az ÓMS. *byuntelen* szava a vers kiváló ritmusa miatt itt még bizonytalannal négy szótagú (l. SZINNYEI: 1926: 232–233): „Sydou myth thez turventelen | fyom merth hol byuntelen”. KNIEZSA (1952: 87) ezért az ÓMS. eredetijét egyenesen a 12. század végére tenné. Hogy a többi hasonló adatban még

² HOLLER (20013: 332) szerint pl. – TÓTHtal (2009: 113) ellentétben – a KT. hátlapjának latin szövege (D), más kézírás, mint az előlapján (C) és a Szalagokon (A, B) lévő. A KT.-t tartalmazó lap két oldala, a C és D írása pedig nem egyezik meg a kódex egykori számozásával a 108., eredetileg záró fólióján láthatóval, amely a C-t és D-t tartalmazó 97.-kel alkotott egy duplafóliót. Így viszont közvetlenül az íráskor hasonlóságára hivatkozva nem lehet kijelenteni, hogy a KT. és Sz. egykori lapjai biztosan az őrzőkódex eredeti anyagához tartoztak. (Bár ennek a lehetőségét sem lehet kizárni.)

diftongus vagy már *ű* hangzott-e, az külön támpont nélkül kérdéses, ha, mint írja, az *iu* (*yu*) és *u* váltakozik *ű* helyén, az már inkább hosszú *ű*-re mutat. Egyébként az ÓMS.-ban BENKŐ (1980: 52–53) s magam is (A. MOLNÁR 2005: 81) a *Keferuen*, *kyul*, *mezuul* és a *Tuled* szavakban olvasunk hosszú *ű*-t, s diftongust (a *byuntelen*-en kívül) a *hyul* szóban (itt is úgy jön ki a ritmus, ha a diftongust tagoltabban, két szótagúnak ejtjük); rövid *ü*-t pedig számos más szóban: *tekunched*, *kunuel*, *buturut*, *wklelue* stb. Anélkül, hogy az ómagyar *iu* diftongus problematikájába jobban belemennék, megjegyzem viszont, hogy amint hangtörténetében BÁRCZI GÉZA (1958: 92) mondja: „Ez az egyszerűsödés [az *iu* diftongus *ű*-vé, *ő*-vé, *i*-vé, valamint *é*-vé való monoftongizálódása] nyelvtörténeti adataink szerint zömében a XIII. században mehetett végbe”. B. LÖRINCZY (1953: 74) pedig a KTSz. *[h]yu* szaváról ezt írja: „*[h]yu*. A *hű* melléknévben a nyelvtörténeti meggondolások alapján, valamint az adatok tanúsága szerint nagy valószínűséggel tehetünk fel a XIV. század közepén *iu* diftongust... másképp KNEZSA, i. m. 87”. BENKŐ (1980: 50) itt elsősorban *hiü*, másodsorban *xiß* olvasattal számol. Az ismeretlen eredetű *bűn* szóról pedig a TESz. (és az EWUng.) azt írja, hogy „korábbi alakja föltehetőleg *biün* volt”. A korai adatokra lásd még HB.: *bunet* (háromszor); KT.: *býnut*; KTSz.: *binut*; JókK. 32, 33: *bewnt*, 155: *bynt*; SzékK. 233: *bývnnec*, 234: *Bývnbce*; stb. Persze, KNEZSA (1952) egyes megállapításai sem megkérdőjelezhetetlenek, az *iu* diftongussal kapcsolatban SZINNYEIRE tett hivatkozását például annyiban pontosíthatjuk, hogy ő ott tulajdonképpen arról beszél, a diftongust (amiből a hosszú *ű* vagy *i* lett; vö. *bűn*, *bín*) azért kell két szótagúnak venni, mert az két külön szótagba tartozó magánhangzóból fejlődött, s az ÓMS. még ezt az állapotot őrzi. De a diftongus nemcsak az időmértékes, hanem a hangsúlyos verselésben maga is lehet két szótagú. A SZEPEŠ–SZERDAHELYI-féle Verstan (1981: 391) az ÓMS.-ból egy részletet elemezve a *buabeleul* szóban az *ëü* diftongust például két szótagúnak veszi (a *byuntelen*-szóig nem jut el). Úgy érzem, ahol a diftongus egy illabiális és egy labiális magánhangzó összekapcsolódásából áll, ott (jobban) lehet két szótagúnak ejteni, mint ahol mindkét tag labiális (pl. ÓMS.: *Sydou*, *fýrou*, amely szavakban SZEPEŠ–SZERDAHELYI is csak két szótagot számlál.)

2.2. A KT. és Sz. másolatnak vagy eredetinek minősítésekor pedig megjegyzendő, hogy vannak bennük leírási és/vagy másolási hibák. A KT.-ben a negyedik sor második felében, az ötödik sor elején lévő „Tudýuc latiuc (föle írva kis betűvel: *evt*) *fcu3* lean / nac” mondatban a *fcu3* szó előtt egy megkezdett *le* szótag van áthúzva, úgy hogy – észrevevén hibáját, miszerint tévesen az azután következő *leannac* szót kezdte meg –, a leíró azt abbahagyta és lehúzta, miközben az *e* betűt még be sem fejezte (l. B. LÖRINCZY 1953: 11). Az ilyen tévedések inkább másolótól szoktak származni, bár nem zárható ki, hogy az eredeti leíró is vét így. Magam pedig még azt is felvetettem, hogy a KT. *leyeffen* 'lehessen' szava föltehetőleg íráshiba *lehessen* helyett. A *-hat/-het* képzőre ugyanis a kilenc sornyi KT.-ben öt, a Szalagokban pedig két sértetlen adatot találunk, s a képző mindenütt *h*-val van írva, a KT. egy betoldásában is. A *h*-nak a régiségben viszont van olyan paleográfiai változata, amelyik összetéveszthető az *y*-nal. A kódexekből hoztam is néhány adatot, amikor a *h*-t *y*-ból vagy föltehetően abból alakította a másoló, az ÉrsK. 258-on

pedig a hibajavítás el is maradt: *hozagot* (ϝ: *yozagot*). Ide vonható még például a JordK. 13: *yelheztetee* és az ÉrdyK. 33: *yozyaa tartozoo* adata is, noha ezekben MELICH (1909: 394) egy $\chi > j$ változást tesz fel, de szó eleji helyzetben ilyenell nem számolunk. Igaz, a szakirodalom a *leyeffen*-t úgy tartja nyilván, hogy benne a hiátustöltőnek érzett *h* (χ)-t *j*-vel cserélték ki (l. pl. B. LÖRINCZY 1953: 11, 63; BENKŐ 1980: 88), ami szintén lehetséges. Mivel azonban, a *-hat/-het* képzőnek másutt nincs *j*-s alakja, egy *leyeffen* szóalak talán jobban magyarázható egy félreolvasás szülte gépies másolási hibával (l. A. MOLNÁR 2003: 436, 2005: 122–125). BENKŐ (1980: 23) pedig a KTSz.-ről ezt is írja: „Leírási hibák legnagyobb számában a KTSz.-ban és az ÓMS.-ban találhatók. A KTSz.-nak több betűtévészítése főként azokon a helyeken, ahol a betűk ductusai közel esnek egymáshoz, arra mutathatnak, hogy a másoló az eredeti szövegnek vagy nem jól olvashatósága, vagy számára már archaikus nyelvi sajátosságai miatt nem értette meg a szöveg néhány részletét, pl. *minleffed*-et ír *miuleffed* helyett, *muýun*-t *munýn* helyett, *latecuot*-ot *latotuot* helyett, *fizeni*-t talán *fizetni* helyett stb.”

2.3. S az is tanulságos, ha – nem is teljességre törekvően – néhány régies nyelvi jelenséget legkorábbi szövegemlékeinkben szisztematikusabban összevetünk.

1. Későbbi jel- és ragalakoknak egyedül a HB.-ben található előzményei: plur. 1. birtokos személyjel, lásd: *ifemucut*, *uromc* (vö. pl. KT.: *rohtonc*, *nekunc*, *hýrunc*); a jövő idő jele, lásd: *emdul* (adatok csak a MvS.-tól: *meg elend*, *hallandia*; JókK.: 24, 35: *akarandaz*; 123: *el haylandnak*); plur. 1. alanyi igerag, lásd: *uogmuc*, *vogmuc* (négyyszer), *uimagg(omuc)*³ (vö. pl. KT.: *lelhetneýnc*; JókK. 30, 134: *mondonk*, 81: *el megewnck*; ÉrdyK. 509: *allwnk*). A HB.-ben lévő vagy közös előzményű, történetileg is rekonstruálható *m*-es alakokból többek között képzés helye szerinti hasonlúlással vezethetők le a vonatkozó toldalékok későbbi *n*-es alakjai, köztük a mai köznyelvi *-unk/-ünk*, valamint az *-and/-end* is. Az *-unk/-ünk* igerag, elsősorban a hasonló főnévi birtokos személyjeles formák analógiájára alakult (l. pl. B. LÖRINCZY 1953: 134; E. ABAFFY 1991: 140).

2. Néhány régi testesebb határozórag viselkedése. Az eredetileg egyalakú *-ben* és a *-nek* (a birtokos jelző, a dativus stb. ragja) a HB.-ben még nem illeszkedik, az utóbbi egyszer még külön is van írva: *miłofstben*, *paradifumben*, *iovben*; *halalnec* (kétszer), *muga nec*, *foianec*, *nemenec* stb. A KT. *vleben* szava az illeszkedés szempontjából nem értékelhető, a rag a KTSz.-ben még nem illeszkedik: *latotuben* (igaz, veláris hangrendű szóra ez az egy példa van), *myben*, *uleben*. A *-nek* a KT.-ben és a KTSz.-ban már illeszkedik, külön írt forma pedig nincs: KT.: *scuż fegnec*, *lean / nac* (a *lean* a sorvégen áll); KTSz.: *ur iftennec*, *angol[u]cnoc*, *leannoc*, *keralucnoc* (kétszer); stb. Az ÓMS.-ban a *-ban*, *-ben*-re nincs adat, a *-nek* pedig illeszkedik, és külön írva nem fordul elő: *viragnac*, *fyomnok*, *mogomnok* stb. A GyS. első distinctiójában egy nem illeszkedő *-ben* rag van, ugyanitt azonban egy illeszkedést mutató is: *Habrofagben*, *Koorfagbon*, *Sciukfegben*. A második distinctióban három példa van az eredeti *-ben*-re (*ielenetuiben* és kétszer:

³ A HB. itteni *uimagguc* szava toldalékai fölé írta ugyanaz a kéz az *omuc*-ot: a tárgyas igeragot helyesen alanyivá korrigálta. Az itt tévesen leírt *uimagguc* a HB.-ben fentebb négyyszer előforduló *Wimagguc*, *vimagguc*, *uimagguc* tárgyas alakok hatására jöhetett létre (l. BENKŐ 1980: 23).

kepeben) s egy az illeszkedő *-ban-ra*: *tonofagaban*. A harmadik prédikációvázlatban nincs vonatkozó adat. Az első distinctio azonban bizonyára másolat (a másik kettő valószínűleg nem), így az is elképzelhető, hogy a *Habrofagben* a korábbi másolt szöveg reflexe. E distinctio másolat volta mellett szól, hogy a GyK. vonatkozó beszédéhez csak lazábban, lényegében csak hasonló témáját tekintve kötődik, a latinjának pedig korábbról ismerjük az eredetét. A legkorábbi szövegre VÉRTES O. ANDRÁS (1956) hívta fel a figyelmet, ez Nagy Szent Albert (Albertus Magnus, 1197–1280) *Compendium theologiae veritatis* című művében (lib. 4, cap. 12) fordul elő, bár valószínűleg nem ő a szerzője. Más párhuzamokra lásd még: ÓmOlv. 136; MADAS 2002: 197. Másolásra utalhat a második sor abbahagyott és lehúzott *keguffe* szótöredéke is, amit az első sor végén álló *keguffe*ge szó újraírása, majd annak abbahagyása okozhatott. A *-nek* a GyS.-ban mindennütt illeszkedik, és egybe van írva a szóval: *walacnok* (háromszor), *eleeknek*, *tonohtuananac*, *nepnech*, *fianach*, *halalano*ch stb. A *-vel* (~ *-val*) rag előfordulásából pedig annak különböző hangtani viselkedése és vitatott eredete miatt csak bő felsorolást nyújtok: HB.: *zumtuchel*, *halalál*, *fzumtuchel*, *kegilmehel*; KTSz.: *[mi]loftual*; ÓMS.: *fyrolmol*, *buol* (kétszer), *kunuel*, *kynaal*, *fyaal*; GyS.: *zaiaual*, *fcemehel*. Megjegyzem azonban, hogy a később elterjedt, hasonulással létrejött alakok csak az ÓMS.-ban vannak: *scegegkel*, *ualallal*, *halallal*, *?fyrolmol*; vö. KOROMPAY 1991: 309).

3. A *-be* (~ *-ba*) és a *-ből* (~ *-ból*) ragok előzményei. Ezek inkább még névutónak tekintendő, hosszabb és nem illeszkedő palatális hangrendű alakok, lásd HB.: *vilagbele*, *nugulmabeli*, *uruzagbele*, *timnucebelevl*; KT. (nincs adat); KTSz.: *mvnybe[le]*, *puftobe[l]e*, *mogzotbele[vl]*, *agbe[le]vl*; ÓMS.: *egembelu*, *buabeleul*; GyS. (nincs adat); JókK. 56: *affj/ba*, 80: *ablakba*, 71: *bewnbe*; 131: *etkebelewl*, 17: *erdevbewl*, 80: *ablakbalol*, 88: *affjzbalol*, 152: *halalbol*.

4. A *-ság/-ség* és az *-at/-et* névszóképző előfordulásai. A *-ság/-ség* mindegyik nyelvemlékünkben illeszkedik, s a KT. és a KTSz. kivételével mindig egybe is van írva a tőszóval: HB.: *uimadfagucmia*, *uruzagbele*, *birfagnop*; KT.: *fcuz segnec*; KTSz.: *fcobodfagut*, *cuetszegum* (kétszer), *cuetszegem*, *yftenfe[g]nec*, *yften seg*, *výmád fagu[t]*, *dýchev segut*, *Bezzug segut*; ÓMS.: *scepfsegud*; GyS.: *keguffe*ge, *vrukfe*ge, *egeffe*ge, *beufe*ge, *tanofagaban*, *asztotlonfaga*; vesd össze még JókK. 111: *ymadfagban*, 141: *elefegekben*; stb. A *-ság/-ség* (is) önálló szóból keletkezett, a különírt alakok tehát tulajdonképpen régebbi nyelvéllapotot tükröznek. A KT. és Sz. különírt adatait azonban annak tudatában kell értékelnünk, hogy e képző még később is előfordul különírva, sőt ritkán nem illeszkedő formában is: BesztSzj.: *ember fig*, *kezel seg*, *aleth fig ag fig*; SchlSzj.: *nemzet seg*, *racon sag*; SermDom. II: *alazatu segheyerth*. (I. D. BARTHA 1957: 88, 119; BENKŐ 1980: 182; Gl.); BécsiK. 13: *magallëg*, de 11: *magassaga* (B. LÖRINCZY 1953: 94) stb.⁴ – Emlékeink régi-

⁴ BENKŐRE hivatkozva HOLLER is felhívja rá a figyelmet, hogy a KTSz. A oldalán a *-ság/-ség* képző mindig egybe van írva a tőszóval (hat adat), a B-n és a C-n (a KT.-ben) viszont mindig külön (hét adat). Ezért ebből és egy-két más (kevésbé markáns) helyesírás, valamint szóhasználati eltérésből ő arra következtet, hogy az A oldal (ahogy nevezi, Ómagyar Angyali Üdvözet; ÓAÜ.) későbbi,

ségére vall az is, hogy az *-at/-et* névszóképző bennük toldalékok előtt (bizonyára funkcionális okokból, l. BENKŐ 1980: 142–150) még többször végmagánhangzóval fordul elő. Vesd össze (ha vannak, véghangzó nélkülieket is felsorolok): HB.: *intetvinec, ildetuitvl, kinzotviatwl*; KT.: *kezdetuitul, ?chudaltuf* (-t képzős alak is lehet); KTSz.: *fugad[at]iat, cuetsegum, cuetsegem, tamadatia, aradatia, latotuben, latecuot* (s: *latotuot*), *fugadotianoc*; ÓMS.: *hullothya, olelothya*; GyS.: *ielenetuiben, arulatia, Nemzetui, vadulatia, fugadatia, chudalatuf*. Látjuk, a HB.-ben csak véghangzósok vannak, a KT. és Sz.-ban és a GyS.-ban már ezekből van kevesebb, az ÓMS.-ban pedig csak véghangzótlán alak van. – S megemlíthetünk még néhány más korjelző nyelvi jelenséget is.

5. Az *ëj* diftongusra, amelyből az *ös-* és *ómagyarban é* hang keletkez(het)ett, csak a HB.-ben (*enejyc*) és a KT.-ben van egy-egy adatunk (*lelhetneýnc*) a feltételes mód jelében. Ugyanakkor azonban a KT.-ben van egy *uolna* (= *bolná ~ bolna, volna*) is, amelynek *á (a)*-ja csak az *ei* veláris megfelelőjének, az *ai*-nak a monoftongizálódásával (és rövidülésével) vagy az (*ai* >) *é* illeszkedésével (és az *á* rövidülésével) születhetett.

6. Az *ou* diftongus monoftongizációjára (> *ó*), lásd: HB. *uolov iarou, bovdug, iovben, iov*; ÓMS.: *fydou* (kétszer), *fyrou*; KTSz.: *bodug, (v)olo, vol(o)*; GyS.: *Habrofagben*. A két utóbb említett nyelvemlékben tehát a monoftongizáció már végbement, a két előbbiben viszont még nem. Igaz, előfordulhat (inkább az ÓMS.-ban), hogy az *ou, ov* már *ó-t* jelöl. BÁRCZI (1958: 96–97) szerint „az *ou* > *ó* fejlődésre az első példák a XII. század második feléből valók... Az egyszerűsödés a XIV. század második felében nagyjából befejezettnek tekinthető”. E. ABAFFY ERZSÉBET (2003: 344) újabb összefoglalásában pedig az áll, hogy az *ou, ëü* típusú diftongusok monoftongizálódása a 13–14. században bontakozott ki, s két új fonémát teremtett meg, az *ó-t* és az *ő-t*.

7. Régi igekötőink lativusragos határozószókból az *ősmagyar* kor végén, az *ómagyar* kor legelején keletkezettek. A HB.-ben és a KTSz.-ban a *mëg* és az *el* igekötőre vannak adataink. Ezekben az (-*é*) lativusrag még látható, az igével pedig nincsenek egybeírva, a helyhatározói funkciójukat viszont már elvesztették, és egyértelműen igekötőknek tekintendők: HB.: „*turcutat mige zocostia vola*”; KTSz.: „*angol[u]cnoc corat [ha]mar ele mulha[ff]a*”, „*men]ecnec eget mege turhe[ff]e*”, „*nazaret [v]arafat mege lel[he]ff[e]*”, „*me[necnec] eget [m]ege turied?*”, „*ele menuen bethle[hembele]*”, A KT.-ben, az ÓMS.-ban, a GyS.-ban az

mint a B–C (Szűz Mária Csodája; SzMCs.), az előbbi a 13. század negyedik, az utóbbi a harmadik negyedéből való, tehát egy kéz két különböző időben keletkezett szöveget másolt (HOLLER 2013: 279–282, 329). A nem illeszkedő ragú *latotuben* is a B oldalon van, de mély hangrendű szóban az A-n és C-n nincs *-ban/-ben* rag. BENKŐ (1980: 27–28; vö. 181–183), aki a KT. és Sz. leírásakor „inkább két, mint egy kez”-et tesz fel, egyedül a *-ság/-ség* kapcsán lát lényegi különbséget. Szerinte noha „könnyen meglehet, hogy a KT. és Sz.-nak a másolói eredetileg nem egy szerző-fordítótól származó és nem teljesen azonos időben keletkezett szövegeket hoztak egybe”, ez az emlék nyelvisége szempontjából elhanyagolható, nem ok arra, hogy ne egységes szöveggént fogjuk föl. – A *-ság/-ség*-nek ez az eltérő leírása viszont cáfolja TÓTH elgondolását, miszerint a KT. és Sz.-t latin forrásokból, az őrzőkódexből egyazon szerző ad hoc fordította-kompilálta, s írta volna be a kódexbe.

ígekötékre nincs példa,⁵ ezekhez tehát nem tudunk viszonyítani, a későbből fennmaradt nyelvelmékekben viszont a lativusrag már lekopott az ígekötekről, legfeljebb egy-két igen bizonytalan adatban jöhetnének még szóba. Ehhez lásd MvS. (1410 k.): *el viuend, meg elend* 'megöl', *el futnak*; JókK. (1372 u./1448 k.): 162: *meg adak*, 55: *meg alda*, 14: *megtere*, 28: *el muluan*, 98: *el mene*, 14: *elmenne*; de: 1470: *ely amulas, megöodatlan*. Az *y* azonban e Gl.-ből vett példákban (és másutt) valószínűleg hangérték nélküli, illetve íráshiba (l. D. MÁTAI 1991: 433–434). A lativusragot még tartó ígeköte tehát szintén korai ómagyar nyelvállapotra utal. – Néhány toldalékos (és nem *-at/-et* képzős, ezekről l. fentebb), főleg a *t* tárgyraggal ellátott névszóban a korábbi, magánhangzót tartalmazó teljes *tő* megléte szintén a régiség jele: HB.: *halalut* (kétszer), *rezet*; KT.: *ozut, býnut*; KTSz.: *binut*; ÓMS. *buthuruth* (s vö. pl. MvS.: *azt*; JókK. 22, 32, 33, 34, 67, 158: *bewnt*, 155: *bynt*; Apork. 43: *tort*). A fentiekre, az adatokra is lásd és vedd össze a (kommentált) nyelvelmékek közléseit, elsősorban B. LŐRINCZY 1953; BENKŐ 1980: passim; A. MOLNÁR 2005: passim. A KTSz. adatai közlésére pedig B. LŐRINCZY 1953: passim; BENKŐ 1980: 32–33. Ha ugyanarra a jelenségre számos adat volt, néhol elhagytam belőlük. Az összevetéshez a koraiak hiánya miatt, illetve illusztrálásra olykor használtam későbbi adatokat is. B. LŐRINCZY nyelvtanilag is teljességre törekvően, szinte minden nyelvi tényre kitérve elemezte a KT. és Sz.-t – mintája a BÁRCZI 1951 lehetett –, több rokon nyelvi és későbbi magyar adatot is használt. Így viszont a fentihez hasonló koncentráltabb, „célzott” összevetést nem nyújthattott. A magánhangzó-állomány néhány ismert és elterjedt változásával (nyíltabbá válás, labializáció stb.) az összehasonlításban, a kronologizálásban egyelőre nem foglalkoztam, mert a korai ómagyar magánhangzórendszerben e téren különösen sok az átmenet, a változás, a variáns, a helyesírási probléma.

2.4. Az mindenesetre látszik, hogy a HB., legkorábbi szövegemlékünkkel nyelviileg is jól elkülönül a többi itt tárgyalttól. Lásd az 1. alatt a csak a HB.-ben előforduló *m* (> *n*)-es nyelvtani alakokat, a *-nek* és a *-ben* rag még nem illeszkedő voltát, az *-at/-et* névszóképző mindig véghangzós alakjait stb. Egy-két alapszó HB.-beli hangalakját (részben) szintén idevonhatjuk. A HB. *achfin, archangelt* és *angelcut* jövevényszavai még az eredetieknek megfelelően vegyes hangrendűek, ugyanezek a KTSz.-ban előfordulva már átmentek a hangrendi kiegyenlítődesen, sőt az *asszony* szóban a hasonulás is megtörténhetett: *angol[u]cnoc, [a]ngolucnoc aff[u]nahuz, affcu[n]noc*; hasonlóan: GyS.: *afcunnac*; OklSz.: 1240 k.: *Asscun, Ohsun*, de: *Ohzynfolua*; 1307: *Azunfalua*; JókK. 18, 19: *angyal* stb. Természetesen olykor itt is számíthatnak nyelvjárási, leírási különbségek (s az eredeti szöveg kora, a másoló módszere, a szöveg jellege is), több későbbi kódexben például az *angyal* szó még vegyes hangrendű: CzehK. 64: *angyeloknak* (de: 168:

⁵ Az ÓMS. *kyniuhhad* szaváról, amelyet korábban a 'kinyújtsad'-ból metaforikusan levezetett 'kivonjad'-nak, 'szabadítsd ki'-nek stb. értelmeztek (l. TESz. *nyújt*), kétségtelenül bebizonyítottuk, hogy – amint már NÉGYESY (1927) és MARTINKÓ (1988: 145–147) is felvetette – az a *könnyítsed* előzménye. Tehát a szóban nincs ígeköte (l. A. MOLNÁR 2005: 97–102, 2011). Később láttam, hogy egy kis kiadványában VIZKELETY – bizonyára MARTINKÓ hatására – a korábban maga által (is) közölt 'kivonjad' értelmezést 'enyhítsd'-re módosította (VIZKELETY 1986: 37, 2002).

angyaloknak); LobK. 175, 177: *angelý, angeli*; HorvK. 168, 171: *angelok*, 171: *angeloknak*; stb. A HB.-en kívül a többi tárgyalt nyelvemlékünket, illetve eredetijüket viszont pusztán nyelvtörténeti alapon már nehezebb időben meghatározni, egymáshoz viszonyítani. Kodikológiai tények, a kódexekben lévő latin szövegek tartalmi jellemzői, szerzői s paleográfiai érvek alapján azonban nemcsak a HB. leírása (1195 k.) datálható szinte pontosan (l. pl. MADAS 2002: 116), hanem elég jól az ÓMS. (1300 k.) és a GyS. (1310–1330 k.) leírásának ideje is. VIZKELETY (1986: 60) a LeuvK. törzsszövegének szerzőit olyan domonkosokkal azonosította, akik a 13. század közepe táján, a század harmadik negyedének elején fejtettek ki írói, hitszónoki tevékenységet, mégpedig életük egy részében az olaszországi Orvieto városában. S BERNHARD BISCHOFF, híres kodikológus, paleográfus tanácsát is kikérve, és lényegében a magyar szakirodalommal is egyezően a szövegkezeket a 13. század harmadik negyedére, az ÓMS.-t (és a kódexbe latin szövegeket és glosszákat is beíró magyar kezeket) a század végére datálta. Mint írja, „[a magyar] betoldó kezeket semmiképpen sem datálhatjuk a 13. század utolsó évtizedeinél korábbra” (VIZKELETY 2004: 28–29, az idézet: 261). Az ÓmOlv. szerint pedig az ÓMS. „bő számítással az 1280–1310 közti évekből való” (123), amely egy 13. századi, olaszországi eredetű kódexből került elő. A GyS. kódexében a benne lévő oklevélminták, illetve az, hogy prédikációinak, prédikációvázlatainak szövege 13. századi párizsi ferences prédikációkkal (köztük e század második feléből valókkal) kapcsolható össze, lényegében szintén megerősíti a GyS. eddigi időbeli elhelyezését: 1310–1320 k. (ÓmOlv. 132). „Az azonosított szerzőkkel a gyulafehérvári kódexet sikerült a XIII. századi párizsi ferences tradícióhoz kötni. A kódex maga itthon készült, de mintapéldánya(i) a legfrissebb párizsi prédikációs anyagot tartalmazták, ami – hála a jól szervezett rendi iskolázásnak – meglepően rövid idő alatt eljuthatott a korabeli Európa legtávolabbi vidékeire is” (vö. MADAS 2002: 197–199, 201–203; az idézet: 202). MADAS egy kicsit módosítja az eddigi datálást: a 14. század első negyede (2002: 199), illetve a 14. század első harmada (2009b). Persze, ugyanakkor a GyS. második és harmadik distinctiójának a kivételével (mivel ezek valószínűleg közvetlenül az akkor lemásolt anyaghoz kapcsolódnak; bár lehet, kissé később), ezek a szövegek bizonyos másolatok (szerintem a GyS. első distinctiója is), az eredetijük tehát egy-két évtizeddel vagy akár többel is korábbi lehet. Mindenesetre az is látszik, hogy a KT. és Sz. az ÓMS.-nál és a GyS.-nál nyelvileg nemigen tűnik későbbinek, sőt inkább korábbinak, ha nem is 1200 körülinek, úgy a 13. század közepére-végére tehető. Bár ez sem egyértelmű. Az ÓmOlv. (181) összefoglalóan említi, hogy „pontos korjelölő adatokra nem támaszkodhatunk”, a magyar szöveg (és az ehhez a kézhez kapcsolható latin szövegrészek) írásának jellegéről, s a KT. és Sz. helyesírási, hang- és alaktani sajátosságairól mondják, hogy a 14. század derekára vallanak, tehát e nyelvemlékünk körülbelül egy emberöltővel fiatalabb, mint a GyS. Részletesebb vizsgálatot azonban nem közölnek, így nem tudom például, a nyelvi megállapításaitak milyen tényekre alapozzák, illetve ők az eredeti és/vagy a másolat kérdésével nem foglalkoznak. Igaz, a KT. és Sz. föltehető eredetijének a BENKŐ-féle nagymértékű időbeli előrehozását sem tartom (egyértelműen) megalapozottnak. Megemlítem

még, hogy MÉSZÖLY (1956: 150) egy munkájában röviden kitér a HB. és a KT. és Sz. viszonyára, s egynehány (részben) hasonló szavukat egymás mellé állítva a kettejük közti időbeli különbséget egy századnyinak mondja.

2.5. A HB.-n kívül a többi tárgyalt szövegemlékünk, úgy tűnik, nagyjából hasonló nyelvallapotot mutat. Az összetett pedig egybefogják még az általában egységes hangjelölési, helyesírási jellegzetességek, például az *sz* hang következetes *sc*, a *cs* *ch*-s írása, a *t*, *d* (és az *n*, *l*) + *j* hangkapcsolat jelölésének a módja (l. KNEZSA 1962), az, hogy e hangok az utánuk álló *j*-vel – a felszólító módú alakokat kivéve, amelyek korábbi eredetűek – még nem olvadnak össze (pl. HB.: *Latiatuc*, *mulhotia*; KT.: *Tudýuc*, *latiuc*, *tudiuc*; KTSz.: *tamadatia*; ÓMS.: *hullothya*; GyS.: *arulatia*). Igaz, e nyelvemlékeink helyesírását KNEZSA (1952: 88) lényegében 12. századi jellegűnek tartja, ami egy ekkori, a kancelláriai helyesíráson alapuló nyelvemlékcsoport írásgyakorlatát örökíti át. A további vizsgálatok azonban még módosíthatnak, árnyalhatnak ezen a képen. KNEZSÁNAK (uo.) például azt a megállapítását, hogy a *d'* (*džs* vagy *gy*) hangnak egyszerű *g*-vel való jelölését (l. pl. HB.: *Wimagguc*, *oggun*; KTSz.: *tamag* Gabr[iel]; ÓMS.: *eggen yg* fyodum, *maraggun*) a kancelláriai helyesírásban a 12. század végétől kezdve ilyen következetesen már nem használják, az OklSz.-nak az adatai nem támogatják. Például a *nagy* szó adataiban 1400-ig 44 *g*-vel, 9 *gh*-val és 3 *gy*-vel írt alak van. A *hegy* szó jóval számosabb hasonló kori adatában szintén többségben vannak a *g*-vel írtak. Ugyanakkor igen figyelemre méltó KNEZSÁNAK (1952: 88) az a megállapítása (főleg annak az első része), miszerint az ÓMS.-ban „a feltűnően sok *th*, amely teljesen XIV. századi jellegű, nyilván már a másoló kezétől származik. De alighanem ő javította át az eredeti *c*-ket is a maga korának *k*-ira”. Az ÓMS.-ban valóban gyakoribb a *k*, s ezt a másolóval azonosnak tartott egyik glosszázó is használja, de azért a KTSz.-ben *u* előtt és szó végén is van adat *k*-ra. Az viszont teljesen igaz, hogy noha a *t*-nek *th*-val való jelölése az oklevelekben a 14. század előtt is előfordul, később terjed el jobban, s az ÓMS. a henye *h* használatában esetünkben egyedi (*t*, s egyszer *g* után); erre egy példánk sincs a többi Árpád-kori szövegemlékben, az ÓMS.-ban viszont sok: *thudotlon*, *Walafth*, *aniath*, *thekunched*, *hullothya*, *olelothya*, *Kynzathul*, *werethul*, *therthetyk*, *Wegh*, *kyth*, *buthuruth*, *myth*, *thez*, *merth*, *Kegugethuk*, *anyath*; a *t* hang 19-szer *th*-val, 14-szer *t*-vel van írva. (A LaskS.-ban, egy 1433-ban leírt/másolt ötsoros, az Oltáriszentséghez szóló verses imában 17 *t* és 6 *th* van; l. pl. A. MOLNÁR 2009.) Az OklSz.-ban pedig például a *tó* szó adataiban a *t*-vel, illetve a *th*-val való írás aránya időrendben így oszlik meg: 1055–1250 (18 : 5), 1251–1300 (30 : 12), 1301–1350 (33 : 29), 1351–1400 (33 : 30), 1401–1450 (7 : 51). A *th*-s adatok – igaz, egyes szavakban, nyelvemlékekben az előfordulásuk gyakorisága részben el is térhet – említett adataink tanúsága szerint (is) az oklevelekben láthatóan a 14. századtól terjednek erősebben⁶. S még egy tényre hívnám fel a figyelmet. Az ÓMS. *egembelu* ’együtt’

⁶ HOLLER (2013: 288) – e kérdést érintő, de nem tüzetesen feldolgozó szakirodalomra (GÁCSE 1941: 7; KNEZSA 1952: 81) építve – kitér a *t* hangnak Anonymusnál és a Tihanyi összeírásban (1211, TÖ.) található jelölésére is, s merész következtetéssel azt az ÓMS.-mal állítja párhuzamba. Az igaz, hogy Anonymusnál van *th*-s írásmód, s a *t*-s és *th*-s olykor ugyanabban a szóban is váltá-

szavának a végén a lativusrag ritka *-ú/-ű* (*-u/-ü*) változata található, amely a véghangzó után álló finnugor *k* (> *γ*) lativusragból, s egy, az összevonódásukból lett *ëü* diftongus monoftongizálódásából származott (az *ë* helyén más magánhangzó is állhatott): *•γ* > *ëü* > *ű* (? > *ü*). Az ómagyar elején még a *γ* (*~χ*)-s spiránsos formák is megvannak: „997 el./1109: *σαυτάγ*, 1055: *azah, meneh, oh-*, 1211: *Qereh, Fedeh, Elleh* stb. ... utoljára LeuvGl.: *scuiscerech*” (BÁRCZI 1958: 90). S ugyancsak a lativus raggal kapcsolatban BÁRCZI 1951: 193-ról vesd össze még például: „ÓMS. *egembelu*; 1531: *felew*... HeltKrón. 87: *felő* ... *együivé* (raghalmazással), továbbá *ëggyü, öggyü, ësszü, összü* (MTsz.)”. Ha az ÓMS.-ban ott áll egy *ëü*-ből lett *ű* (*ü*), feltűnő, hogy az azt másoló kéz glosszaként ugyanannak a hangváltzássornak egy kettővel, netán hárommal – BENKŐ (1958: 53) másod sorban rövid *ü*-s olvasattal is számol – előző fokát írja be (*scuiscerech* = *szükszerü*). Különösen áll ez, ha feltesszük, hogy az ÓMS. kora a bemásolásnál vagy jó ötven évvel korábbi lehet (vö. BENKŐ 1980: 26; VIZKELETY 1986: 37). Még akkor sem árt ezt számon tartanunk, ha az első esetben egy funkcióját tekintve gyakoribb ragról, a másodikban pedig egy képzőről van szó, illetve ha az ÓMS.-ban föltehetőleg más később monoftongizálódó *ëü* és abból már monoftongizálódott *ű* egyaránt van is: *buabeleul, wyzeul; Keferuen* (vö. pl. A. MOLNÁR 2005: 81; az első két szóban BENKŐ inkább *ő*-t olvas, csak második lehetőségnek veszi fel az *ëü*-t, l. 1980: 52). S vesd össze még HB.: *keseruv*; TÖ.: *Keseru* → *Kesereu* (ÓmOlv. 74), a TÖ.-ben tehát a hitelesített tisztázatba az előző hangállapotról elsődlegesen utaló régies írásmód került, ami a helyesírás archaikusabb voltának a problémáját veti fel. S van egy másik eltérés is: az ÓMS. egy szóalakja és egy, ugyancsak a másoló és egyben a vele egyezőnek tartott glosszátor beírta hasonló szó tér el némileg. Az ÓMS.-ban a *hullothya* szó a glosszátornál *hullotta*-ként szerepel: „the werud *hullothya*”, illetve „virudnek *hullotta* mia”. Az előző egy *hullotua* > *hullotuja* > *hullotja* vagy *hullotua* > *hullota* > *hullotja* (analógiás változással), az utóbbi egy *hullotua* > *hullota* > *hullotta* változási sor eredménye (igaz, a *hullotta* igenév is lehet; *wirud* szóalak pedig az ÓMS.-ban is van). E szavak a magyar írásbeliségben az első adatok lehetnek arra, hogy az eredeti szövegnek és másolójának a nyelvjárása nem egyezik meg. Ez nem ritkaság, s akár egyazon személy nyelvhasználatában is lehetnek változatok. Épp ezért sem állítom, hogy az ismertetett paleográfiai, datálási és egyéb megállapítások az ÓMS. másolója esetében módosítandók, azt azonban jónak tartanám, ha a fenti tényeken (is) elgondolkoznánk, s azért annak a lehetőségén is, vajon az ÓMS. beírását – amely meglehetősen hanyag, s több

kozik (pl. *Tocsun, Tocshun*), de a *t*-s, mint átnézőskor láthattam, sokkalta gyakoribb, különösen az elsősorban a magyarban használt szavakban (*hetumoger, ketelepataca, tucota, Tuhutum* stb.) Egyedül a latinban is élő *Thyscia* ’Tisza’ esetében közölni a *th*-s alakok százalékos (75 %) arányát, hiba. Az is tény, hogy a TÖ. piszkozatának *t*-s adatait a hitelesített tisztázat többször *th*-s-ra javítja (*tava* → *thouua*, *Toma* → *Thoma*, stb.), de a *t*-vel írt adatok száma még így is jóval több, s a javítottakban is megmaradhat a *t* (*Pentuc* → *Pentec* stb.). Az ÓmOlv.-ban közölt részletekben (37–43, ill. 73–78) Anonymustól pl. egyetlen egy dominánsan magyar használatú névnek sincs *th*-s alakja (bár ez másutt nincs mindig így); a TÖ.-ben pedig itt (73–78) mindössze két *t* → *th* javítást találók: *Cet* → *Chet*, *Tencu* → *Thencu*). Ugyanakkor az egy-két, a piszkozatban is meglévő *th*-s mellett nagy többségben *t*-s adatokat látunk (*Zombot, Latomas, Fulbert, Tome, Martunus* → *Martinus, Thorsol* stb.).

másolási hiba is van benne (erre l. pl. BENKŐ 1985: 26) – az eddig véltnél nem kéne-e némileg későbbre datálni (és/ill. esetleg más kézhez kötni). VIZKELETY – akinek alapvető kutatásai során többek közt az is kiderült, hogy a LeuvK.-et Magyarországon is használták, s egy az ÓMS.-ra ugyancsak utaló latin tartalommutató, illetve alfabetikus index szintén van benne –, ezt „hosszas megfontolás” után tulajdonította ugyanannak a magyar kéznek, amelyhez ő és általában a korábbi magyar szakirodalom is az ÓMS., a Planctus, egyes latin szövegek és a glosszák egy részének a beírását kapcsolta. Ugyanakkor, persze, nyilvánvalóan nagyon is e kérdéshez tartozik, amit a következőkben ír: „A latin szövegeknek az ÓMS.-mal való azonosításánál figyelembe kell vennünk, hogy a nemzetközi tapasztalat szerint a két nyelven író scriptorok nem teljesen azonos nívójú, illetve ductusú írást használtak, amikor latinul vagy anyanyelvükön írtak, hiszen sokkal gyakrabban használták írásban a »szent nyelvet«, és a latinul írt szövegeknek nagyobb jelentőséget, méltóságot tulajdonítottak” (VIZKELETY 2004: 30–31). – Ez netán a KTSz.-re is vonatkoztatható? És néha olyan másolókkal is számolhatunk, akiknek nem a magyar volt az anyanyelve, az első beszélt nyelve.

3. Korjelző lehet az a tény is, mikor kerültek be a KT.-be a sorok fölé, illetve a margóra kisebb betűvel írt betoldások, valamint a KT.-ben és a Szalagokban szövegrészeket záró, ugyancsak utólag beírt *Amen*-ek, és vajon más kéztől, kezektől-e, mint amelyek az alapszöveget írták. Ebben a kérdésben sincs egységes álláspont. B. LŐRINCZY szerint „a KT.-n található betoldások (*noc, evt, -hot-, Amen* stb.) nyilvánvalóan más kéztől származnak, s az, hogy a betoldások vajon „a KTSz. előlapjának vagy a KT.-et követő latin szövegnek az írójától, vagy éppen egy harmadik írótól valók, nehezen eldönthető” (1953: 7). SZABÓ DÉNES (1959: 32) részben hasonlóan nyilatkozik: „a javítások más tollal írt s bizonyára más kéztől is származó egykorú betoldások, kiegészítések”. KOLTAY-KASTNER (1956: 136) viszont azt írja, hogy a KT. (KTSz.) szerzője, fordítója talán itthon írta sequentiáját, és párizsi tartózkodása alatt (ő feltesz egy ilyet) javított bele szövegébe, mert e toldások írása nem a magyar, hanem az első töredék után következő latin szöveg kurzívabb jellegével azonos. S ekkor írta a lap felső részén levő magyar szöveg végére a sequentiákban szokásos „Ament”-t. Később a MOLNÁR–SIMON-féle egyetemi nyelvemléktankönyvben az áll, hogy „A magyar kézirat két kéz írása, a betoldások talán egy harmadik kéztől származnak (1977: 53). BENKŐ (1980: 23, 27) pedig a betoldásokról azt mondja, hogy „A KT.-ben a javítások nem teljesen bizonyosan, de valószínűen más kéztől származnak”, illetve „a Töredéken és a Szalagok első lapján levő szövegzáró *Amen*-ek – még ha tényleg nem a szövegírók kezétől valók is – szövegtagolódást sejtetnek, ami mögött más-más eredet is megbújhatnak”. VIZKELETY véleménye viszont a következő: „A korrigáló, betoldó kéz talán azonos a szövegkézzel, de utólag javított: írása vékonyabb vonalú, halványabb tintájú. Inkább tétován mint határozottan korrigált” (1984: 332). Ehhez a véleményhez csatlakozik TÓTH is: „egy egykorú, sőt valószínűleg ugyanaz a kéz” jegyezte a módosításokat (2009: 98, vö. még: 117). SZENTGYÖRGYI (2009: 414) viszont későbbieknek tartja a betoldásokat, az eddigi szakirodalom érveire hivatkozik, s még jobban kifejti a grammatikai túlbiztosítás ügyét. Magam

a korrekciókkal kapcsolatban egy stílustörténeti szempontra hívtam föl a figyelmet. A betoldások – a más, lezáró funkciójú *Amen*-t most nem tekintve – mind olyanok, hogy a szöveg nélkülük is jó, sőt mondhatnánk jobb, magyarosabb lenne. Főleg egyfajta, nyilvánvalóan a latin szövegekhez igazodó grammatikai túlbiztosítást szolgálnak: a birtokos jelző *-nak* ragját teszik ki vagy az igealak által már kifejezett személyes névmást (l. HORVÁTH 1936: 137 is). (A *-hot* betoldása teológiai szempontból is történhetett.) A latin ilyen követése pedig a magyar írásbeliségnek inkább arra a – nem a legkorábbi – szakaszára jellemző, amely nem elsősorban a magyar nyelvű szóbeli előadást, hanem az írott latin szöveget tartja szem előtt. Ezért, és mivel a KT. szövegében van egy kétségtelenül a scriptortól származó, egyidejű, a szöveghez folyamatosan illeszkedő javítás is (a téves és befejezetlen *le* szótag áthúzása), úgy gondolom, valószínűbb, ha azt tesszük föl, hogy az utólagos betoldások nem az alapszöveg másolójától, hanem később vagy akkoriban már egy másfajta stíluseszményre tekintő scriptortól származnak (A. MOLNÁR 2003: 436–7, 2005: 126). Ez akkor is állhat, ha a birtokos jelző ragja a Szalagokban általában ki van téve, s gyakran előfordul benne például birtokos jelzői személyes névmás is: *vy ignec chud[aiia]; en ...fulgam. qui [e]n cuet[egum]*; stb., s *Amen*-nel való lezárás ugyancsak található benne. (Természetesen, mivel a bejegyzések kis számúak, tehát nehezen értékelhetők, s a fordítási szokások sem kötelezőek, illetve váltakozhatnak is, azért magam sem zárom ki, hogy a betoldások utóbb ugyanattól a leírótól is származhatnak.) Egyébként a KT. „de qui legen neký atia ozut nem tud(hot)iuc” mondatába a *-hat* képző betoldása esetleg annyiban is érdekes lehet, hogy a TÓTH-tól (2009: 107) a KT. és Sz.-hoz részleges szövegpárhuzamként idézett Maximus-prédikációban a Sátán többek között ezt mondja: „Astat ecce mater, sed patrem investigare non possum” (magyarul: „Íme, itt áll anyja, de hogy ki az atya, azt nem tudhatom”). Kérdés: az őrzőkódexben lévő szövegben is benne van-e ez vagy hasonló mondat, és egy *nem tudhatom* vagy *nem tudhatjuk*-nak megfelelő állítmány? Ha összefüggést keresnénk a javításhoz, elképzelhető, hogy a javítást leíró a bemásolt szöveget igazította később az őrzőkódexbelihez vagy a Maximus-prédikáció egy (más) változatához. Másik kérdés: találhatók-e a Szalagokon is utólagos javítások nyomai? TÓTH (2009: 99–100) szerint az alsó margón, sőt talán a sorok között már csak számos utólagos megjegyzésnek a nyoma látható, s akár az is lehetséges, hogy ezek magyarul voltak. BENKŐ (1980: 43, 182) után HOLLER (2013: 273, 281, 297) is kitér rá, hogy a KTSz. A lapjának 35. sorában a *dichev* szó fölél később kisebb betűkkel betoldottak egy *leg* képzőt, a B lapon a 27. sorhoz pedig (két vonással jelölve) a bal margóra az *ez lent* szavakat. (A B/27-en az *yfi[en]* szó szerintem nem betoldás.) Mindezek a fakszimiléken is látszanak. S nem tudom, mennyiben fedi a valóságot B. LŐRINCZY ÉVÁNAK (1953: 7) a KTSz.-ről és latin szövegkörnyezetéről írt következő mondata: „Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a latin szöveg később jött létre, mint a magyar, mert helyenként a latin szöveg írója ráírt a magyar szöveg betűire”.

Összefoglalva: – ha itt részben nem is lehet „bizonyosat” mondani –, a KT. és Sz.-nak, illetve föltehető eredetijének a kronologizációját BENKŐHöz (és egykét más kutatóhoz, köztük SZENTGYÖRGYIhez) hasonlóan magam szintén előbbre hoznám. (Legfeljebb – külön és alaposabb vizsgálat után – szerintem annak

a mértéke más.) Legkorábbi szövegemlékeinknek részemről a már említett – és jórészt a korábbi szakirodalmon alapuló – következő valószínű kronológiáját tenném fel: HB. 1195 k. (az eredeti egy-két évtizeddel is lehet korábbi), KT. és Sz. 1300 k. (vagy pár évtizeddel később, az eredeti néhány, akár öt évtizeddel korábbról)⁷, ÓMS. 1300 k. (vagy egy-két évtizeddel később, az eredeti néhány évtizeddel előbb), GyS. 1310–1330 (az első distinctio eredetije egy-két évtizeddel korábbról). Mindehhez még azt is hozzátehetjük, hogy esetünkben az „eredeti” is részben relatív értelmű. Egyes először leírt eredeti szövegek, illetve inkább bizonyos részeik, korábban már szóban szintén formálódhattak, ha „végső” formájukat az írásbeliségben is nyerték el (a HB.-re l. BENKŐ 1980: 29–30; MADAS 2002: 86), s netán olykor még a másoló is némileg módosíthatott rajtuk.

Mintegy összefoglalásképp is megismétlem tehát, hogy a tárgyalt kérdéseket elsősorban nyelvészeti és kodikológiai együttműködéssel még nyilván tovább kell kutatnunk. Magam is még gondolkodhattam volna rajtuk. Persze, ezeket a szövegemlékeinket azért is nehezebb egymástól időben „elkülöníteni”, mert a HB.-et kivéve nagyjából azonos időszakból valók lehetnek, s a korai forrásoknak sem vagyunk bővében. Egyes, például a datálással kapcsolatos tények, nyelvi jellegzetességek pedig olykor meglehetősen vegyesen fordulnak elő, illetve hiányzanak. A HB. után vagy száz évig nincs fennmaradt szövegemlékünk, s a KT. és Sz., az ÓMS. és a GyS. után is még közel ennyi idő, amíg újra megindul és már folyamatosabb lesz a fennmaradt szövegemlékek sora. S ezt az általában szóbeli előadásra szánt szövegfajtát később már a latin alap- vagy mintaszövegekhez erősebben kötődő, (fel)olvasásra való szövegek, elsősorban a kódexek váltják fel. Részben a KT. és Sz. is már ebbe az irányba mutat.

Kulcsszók: Königsbergi Töredék és Szalagjai, legkorábbi magyar szövegemlékek datálása.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igemód és igeidőrendszer. In: *TNytt.* I: 104–159.
 E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet (ősmagyar kor, ómagyar kor). In: *MNytt.* 106–128, 301–351.
 AporK. = *Apor-kódex*. Közzéteszi SZABÓ DÉNES. Codices Hungarici 2. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1942.
 BÁRCZI GÉZA 1951. *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
 D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest.

⁷ A KT. és Sz. kronologizálását némileg módosíthatja HOLLERNak a 3. lábjegyzetben említett feltevése, miszerint a KT. és Sz. két része eredetijének a kora úgy negyedszázadnyit eltér. Az ÓAÜ. eredetije (A oldal) így vagy 25 évvel későbbi lenne a fentebb megadott időpontnál, amely az SzMCs. eredetijére vonatkozik (B és C oldal).

- BécsiK. = *Bécsi Codex*. Közzéteszi MÉSZÖLY GEDEON. Új Nyelvemléktár 1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1985. Néhány filológiai probléma az Ómagyar Mária-siralom körül. In: BÉLÁDI MIKLÓS – JANKOVICS JÓZSEF – NYERGES JUDIT szerk., *A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. 1981. augusztus 10 – 14.* Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest, 1985. 24–27.
- CzechK. = *Czech-kódex 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi: N. ABAFFY CSILLA. Régi Magyar Kódexek 4. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990.
- ÉrdyK. = *Érdy codex*. Közzéteszi VOLF GYÖRGY. Nyelvemléktár 4–5. M. T. Akadémia Könyvkiadói Hivatala, Budapest, 1876.
- ÉrsK. = *Érsekújvári kódex 1529–1531*. Közzéteszi: HAADER LEA. MTA Nyelvtudományi Intézet – MTA Könyvtár – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- GÁCSER IMRE 1941. *Az 1211. évi Tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 58. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- HOLLER LÁSZLÓ 2013. *Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről*. Nyelvtudományi Közlemények 109: 267–336.
- HORVÁTH CYRILL 1936. Hogyan szólának? *Magyar Nyelv* 32: 137–150.
- HorvK. = *Horváth-kódex 1522*. Közzéteszi: HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA. Régi Magyar Kódexek 17. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1994.
- JókK. = *Jókai-kódex XIV – XV. század*. Közzéteszi P. BALÁZS JÁNOS. Codices Hungarici 8. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- JordK. = *Jordánszky-kódex*. Közzéteszi: VOLF GYÖRGY. Régi Magyar Nyelvemlékek 5. Hornyánszky, Budapest, 1888.
- KNIEZSA ISTÁN 1952. *A magyar helyesírás története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1959. *A magyar helyesírás története*. 2., javított kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1962. A *t, d* hangok ősmagyar és ómagyar palatalizációi. *Magyar Nyelv* 58: 305–312.
- KOLTAY-KASTNER JENŐ 1956. A Königsbergi Töredék kérdéséhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 66: 130–7.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. A névszóragozás. In: *TNyT*. I: 259–318.
- LobK. = *Lobkowicz-kódex 1514*. Közzéteszi: REMÉNYI ANDREA. Régi Magyar Kódexek 22. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1999.
- B. LÖRINCZY ÉVA 1953. *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- MADAS EDIT 2002. *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen.
- MADAS EDIT 2009. Gyulafehérvári Sorok. In: MADAS szerk. 2009: 228–229.
- MADAS EDIT szerk. 2009. „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1988. *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében. Bevezetés és vázlat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- D. MÁTAI MÁRIA 1991. Az igeekötők. In: *TNyt.* 1991: 433–441.
- MELICH JÁNOS 1913. A magyar tárgyas igeragozás. *Magyar Nyelv* 9: 392–399.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MNyt. = *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- A. MOLNÁR FERENC 2003. A Königsbergi Töredék vizsgálatához. *Magyar Nyelvjárások* 41: 433–440.
- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*. AFAΘA 17. – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- A. MOLNÁR FERENC 2009. Laskai Sorok. In: MADAS szerk. 2009: 140–141.
- A. MOLNÁR FERENC 2010. Párhuzamos szótörténeti és frazeológiai vizsgálatok az Ómagyar Mária-siralomhoz és Szenci Molnár Albert szövegeihez. *Magyar Nyelv* 106: 84–90.
- MvS. = Marosvásárhelyi Sorok [1410 k.]. Közlése: SZABÓ T. 1957: 340–341.
- NÉGYESY LÁSZLÓ 1927. Igazításpróbák az Ó-magyar Mária-siralom olvasásához. *Magyar Nyelv* 23: 373–379.
- OkISz. = *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN, szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv*. Szerk. JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ. Danubia, Pécs, 1929.
- SZABÓ DÉNES 1959. *Magyar nyelvemlékek*. 2. bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA 1957. Marosvásárhelyi Sorok és Glosszáik. *Magyar Nyelv* 53: 335–351.
- SzéK. = *Székeljudvarhelyi Kódex 1526–1528*. Közzéteszi: N. ABÁFFY CSILLA. Régi Magyar Kódexek 15. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009. Hogyan szólának? Az első magyar vers(töredék). *Magyar Nyelv* 105: 411–429.
- SZEPES ERIKA – SZERDAHELYI ISTVÁN 1981. *Verstan*. Gondolat, Budapest.
- SZINNYEI JÓZSEF 1926. A Halotti Beszéd hang- és alaktana. *Magyar Nyelv* 22: 157–170, 229–260.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

- TNyt. I. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- TÓTH PÉTER 2009. A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata. In: MADAS szerk. 2009: 97–122.
- VÉRTES O. ANDRÁS 1956. A Gyulafehérvári Glosszák egyik latin eredetijéről. *Magyar Nyelv* 52: 349–350.
- VIZKELETY ANDRÁS 1984. A Königsbergi töredék új lelőhelye. *Magyar Könyvszemle* 100: 330–334.
- VIZKELETY ANDRÁS 1986. „*Világ világa, Virágnak virága...*” [*Ómagyar Mária-siralom*]. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- VIZKELETY ANDRÁS 2002. *Ómagyar Mária Siralom. Altungarische Marienklage.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- VIZKELETY ANDRÁS 2004. *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni kódexben. Die Rezeption der europäischen Sermonesliteratur im „Löwenener Kodex”.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

On the dating of the Königsbergi Töredék és Szalagjai (and some other early Hungarian texts)

The paper deals mainly with the dating of the Königsbergi Töredék és Szalagjai (Königsberg Fragment and Bands, KFB), one of the earliest Hungarian texts, which remained extant as a copy. On the dating and sources of KFB new aspects have arisen lately. The author considers these aspects, too, and compares KFB with the other earliest Hungarian texts (Halotti Beszéd – Funeral Sermon, Ómagyar Mária-siralom – Lamentation of Mary, Gyulafehérvári Sorok – Lines of Gyulafehérvár). The historical linguistic analysis dates the original text of KFB to the middle or the end of the 13th century.

Keywords: Königsbergi Töredék és Szalagjai (Königsberg Fragment and Bands), dating of the earliest Hungarian texts.

A. MOLNÁR FERENC
Miskolci Egyetem

Adalékok a szerencsétlen flótás és a megtanítja kesztyűbe dudálni szólások eredetének kérdéséhez

1. Tanulmányomban a címben is jelzett két magyar szólás eredetének kérdésével foglalkozom. Elsősorban a *szerencsétlen flótás* kifejezés kialakulását illetően szeretnék a szakirodalom eddigi véleményével szemben új magyarázattal előállni, de ez az érvelés és a felbukkant adatok közelebb vihetnek O. NAGY Mi fán terem? című munkájában (1979) is tárgyalt, de végső soron bizonytalan eredetűnek minősített *megtanít valakit kesztyűbe dudálni* fordulat megfigjtéséhez is.

2. *Flótás* szavunk az ÉKsz.² gyakorisági indexe szerint is csak ritkán fordul elő. *Népnyelvi*-nek és *ritká*-nak minősíti a szótár a főnév ’fuvalás’ jelentését, második, a köznyelvben is használatos jelentését (’a/ szerencsétlen ember; b/ jóakarátú, de ügyefogyott ember’) pedig – a *szerencsétlen flótás* állandósult szókapcsolathoz kapcsolva – *bizalmas* stílusminősítéssel látja el (ÉKsz.² 398). A *flótás* elemet a szólásban szinte unikális komponensnek is tekinthetnénk (ezekkel kapcsolatban vö. FORGÁCS 2003), de mivel a szótár szerint a népnyelvben még magában is él, mégsem egészen ehhez a fordulathoz kötődik csak a használata. Maga a *flótás* lexéma nem is igazán régi a magyarban: a TESz. (1: 932) 1735-ből datálja az első előfordulását *flautás* alakban, de az alapszó, a *flóta* is csak a 18. század első feléből adatolható először. A *flóta* etimológiai szótárunk szerint nyelvünkben német eredetű (vö. korai úfn. *fleute*, *flaute*, ir. ném. *Flöte*), oda a franciából került (vö. ir. fr. *flûte*).

A TESz. foglalkozik a *szerencsétlen flótás* szókapcsolat eredetével is a szócikkben, s a következő magyarázatot közli: „A szerencsétlen *flótás* ~ *fuvalás* ~ *furulyás* állandó szókapcsolatnak – vö. 1822: »Gondold meg *flautás*! rosz (!) vége van a szerelemnek, Házasságra lyukad, s lesz panasz és unalom« (Tóth L.: Méhek 19: NSz.); 1840/1883: »beletekint ... a tükörbe s lát maga előtt egy *szerencsétlen flótást*« (Sárossy Gy.: Szinműv. 282: NSz.) – feltehetően a ném. *unglückseliges Flötenspiel* ’szerencsétlen flótajáték’ az alapja. (Vö. Schiller: Kabale und Liebe = Ármány és szerelem. 5. felvonás 3. jelenet)”. Az EWUng. (1: 399–310) és ZAICZ (2006: 220) – rövidebb címszavaik miatt – csak a *flóta* lexéma eredetével foglalkoznak, a szólás keletkezésére nem térnek ki.

A magyarázat forrása bizonyára TÓTH BÉLA Szájrucl szájrul című munkája (1901), ezt ugyanis a *flótás* szócikk utáni szakirodalmi utalások között is megtaláljuk. TÓTH BÉLA is megfogalmaz ugyan némi feltételeességet a magyarázattal kapcsolatban, hiszen az *unglückseliges Flötenspiel* kifejezésről azt írja, hogy azt „némelyek” szólásunk eredetének tartják (TÓTH 1901: 370). Egyéb magyarázati lehetőséggel azonban nem áll elő, így a szövegből az olvasható ki, hogy meglehetősen bizonyossággal Schiller drámája a magyar kifejezés forrása. Lábjegyzetben ugyanitt megemlíti még, hogy „Kolozsvárt 1833-ban jelent meg CSEREI PÉTER *Antal, vagy egy szegény flautásnak a maga sorsával való megelégedése* című könyve”.

BÉKÉS ISTVÁN Napjaink szállóigéi című munkájában (1977) átveszi ugyan-ezt a magyarázatot: „Az V. felvonás 3. jelentében elhangzó [*unglückseliges Flötenspiel*] szerencsétlen fuvolászás (flótázás) kitétel lehet a magva a **szerencsétlen flótás** közismert formulájának” (BÉKÉS 1977: 524).

Amint fentebb láthattuk, a TESz. szerkesztői is elfogadják a TÓTH BÉLA által felvetett magyarázatot. Igaz ugyan, hogy mindhárom szakirodalmi munkában van némi feltételezés a megfogalmazásban, ennek ellenére mindegyik viszonylagos egyértelműséggel tekinti Schiller szövegét a magyar kifejezés forrásának. Érdekes, hogy sem a két szóláskutató, sem a TESz. szerkesztői nem akadtak fenn azon a különbségen, hogy a német szövegben *unglückseliges Flötenspiel*, nem pedig *Flötenspieler* szerepel, azaz a jelzett szó a *flótajáték*, *flótázás*, nem pedig a flótán játszó személy, azaz régies nevén a *flótás*. Ettől még persze előfordulhatna, hogy némi átalakítással mégis Schiller drámája a magyar kifejezés forrása, ám ha közelebbről is megvizsgáljuk Schiller szövegét, akkor rá kell jönnünk, hogy a magyarázat még ennél is ingatagabb lábakon áll.

Az Ármány és szerelem ötödik felvonásának említett jelenetében arról van szó, hogy Ferdinánd, a nemesi származású őrnagy és Miller, a zenetanár folytatnak indulatos beszélgetést. Ferdinánd szerelmes lett Miller gyönyörű lányába, Lujzába, ám apja, a miniszter ellenzi a kapcsolatát a polgárleánnyal, s fiát mindenáron a befolyásos Lady Milforddal akarja összeházasítani. Az említett jelenetben Ferdinánd, aki apja kérése és saját érzelmei között örlődik, azt kérdezi Millertől, hogyan is került ő egyáltalán a zenész házába, mire Miller ingerülten visszakérdez: „Wie, Herr Major? Sie wollten ja *Lektionen an der Flöte* [kiemelés tőlem – F. T.] bei mir nehmen! Das wissen sie nicht mehr?” [Hogyan, őrnagy úr? De hát Ön akart fuvolaleckéket venni tőlem. Nem emlékszik már?]. Ezután továbbra is izgatott hangnemben folyik a beszélgetés, majd Ferdinánd megragadja Miller kezét, s ezt mondja: „Mann! Ich bezahle dir dein bisschen Flöte zu teuer – und du gewinnst nicht einmal – auch du verlierst vielleicht alles. (Gepresst von ihm weggehend.) *Unglückseliges Flötenspiel* [kiemelés tőlem – F. T.], das mir nie hätte einfallen sollen!” Vas István fordításában: „Hallod-e? Drágán fizettem meg azt a néhány fuvolaleckét – te meg nem nyertél vele semmit – te is vesztettél – talán elvesztettél mindent. (Szorongva eltávolodik tőle.) Ó, ez a *szerencsétlen fuvolalecke*, bár sohase jutott volna eszembe!” (Schiller 1970: 289.)

Azaz: a drámában egyáltalán nem általában van szó a fuvolajátékról: az *unglückseliges Flötenspiel* kifejezés egészen konkrétan azokra a zeneórákra vonatkozik, amelyek révén Ferdinánd megismerte Miller leányát, s kialakult boldogtalan szerelmi vonzalmuk. Tehát nem csupán az a probléma a kifejezéssel, hogy nem a *flótás* (*fuvolás*) szerepel a német megfelelőben, hanem az is, hogy nem bármiféle fuvolajátékra vonatkozik az *unglücklich* jelző, hanem azokra a tanórákra, amelyeket Ferdinánd vett Millertől, s amelyek a dráma bonyodalmához, a két fiatal boldogtalanságához vezettek. A főnévi komponens különbsége és a szerkezet konkrét zeneórákra való vonatkozása együttesen szerintem meglehetősen valószínűtlenné teszik, hogy Schiller szövegéből terjedt volna el a magyarban a *szerencsétlen flótás* kifejezés, amelyben a *szerencsétlen* jelző elsősorban ’élhetetlen, ügyefogyott’ jelentésű, míg a drámában inkább csak ’balszerencés’.

De ha szólásunk nem innen származik, akkor mi lehet a forrása? Milyen fuvolajátékosról lehet benne szó, s mi teheti az említett zenészt szerencsétlenné, gyámoltalanná, sajnálatra méltóvá? Az alábbiakban erre próbálok egy az eddigiektől merőben eltérő választ adni.

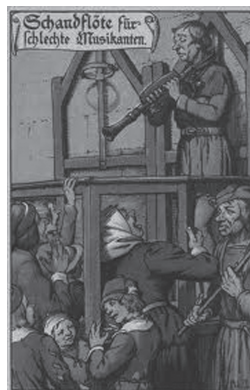
3. Véleményem szerint a kifejezés nagy valószínűséggel német eredetű, s feltehetően egy régi büntetési formával lehet kapcsolatban, azaz azok közé a szólások közé tartozik, amelyek az igazságszolgáltatás, illetve a kínzás témaköréből kerültek szókincsünkbe (pl. *lekap vkit a tíz körméről, kínos kérdés, harapófogóval se lehet belőle kihúzni vmit, felcsigázott érdeklődéssel, körömszakadtáig tagad stb.*). LUTZ RÖHRICH is ír arról *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* című munkájának *Pfeifer* címszavában (1991–1992. 2: 1163), hogy a nagyon gyenge muzsikuskokat gyalázatosan rossz, gyakran fülsértő játékuk miatt pellengérré állították, hogy a település lakossága gúnyolódhasson rajtuk. Ilyenkor – vétkük jelzéséeként – gyakran rögzítettek a nyakukba egy ún. *Schandflöte*-t, azaz szégyenfurulyát. (Hasonló megoldásból született a magyar *ludas* kifejezés is: a kisebb tolvajlásért büntetett személyeknek a pellengéren gyakran egy ludat ábrázoló táblát akasztottak a nyakukba; vö. KERTÉSZ 1922/1985: 196–198). Ez a *Schandflöte* egy vasból készült síp-, illetve furulyaféle eszköz, amelyet lakattal erősítettek a delikvens nyakára, előrenyúló, csőszerű részén pedig az ujjait rögzítették vassal.

Az alábbi képen (1. ábra) látható maga az eszköz, majd (2. ábra) egy korabeli metszeten a pellengéren álló elítélt (a feliraton is olvasható, hogy elsősorban rossz zenészeket büntettek így):¹

1. ábra

2. ábra

Megjegyzem, nemcsak *Schandflöte*, hanem *Schandgeige* 'szégyenhegedű' is létezett (további elnevezései: *Halsgeige* 'nyakhegedű', *Zankgeige* 'veszeke-dőhegedű'). Ez egy hosszanti kalodára emlékeztető, fából készült eszköz volt, amelyet a megbüntetett személy nyakára erősítettek, a két kezét pedig az arcá-

¹ Mindkét kép forrása az internet, a Google képkeresője. A hosszú és bonyolult konkrét címet helytakarékosságból mellőztem.

val egy vonalban rögzítették. Ez nem a rossz zenészek megbüntetésére szolgált, inkább a rágalmazó vagy veszekedős, esetleg kisebb tolvajlásért büntetett személyek kipellengérezésére. Nemritkán egyszerre két személyt is büntettek egy Schandgeigébe zárva. Az alábbi képeken (3. és 4. ábra) egy, illetve két személy számára készült Schandgeigék láthatók:²

3. ábra

4. ábra

Visszatérve az eredeti gondolatmenethez, megállapíthatjuk, hogy a Schand-flötével a pellengérre állított zenész valóban *szerencsétlen* volt: nem elég, hogy ki volt téve a közönség hangos csúfolódásának és gúnyos megjegyzéseinek, még a kényelmetlen vaseszközt is el kellett viselnie a nyakában, s nemritkán az ujjait is beszorították. Ilyenkor a feljegyzések szerint kínjukban próbálták megmozgatni ujjait, hogy azok ne gémberegjenek el teljesen, legyen bennük némi keringés: ez néha úgy nézett ki, mintha játszanának a „hangszeren”, azaz a flötén (flótán). Az ilyen ember valóban nyomorultnak és szerencsétlennek tűnhetett. A németben egyébként nemcsak *Flöte*-nek hívták az ilyen csőszerű fúvós hangszereket, hanem *Pfeife*-nek is. Ez – a GRIMM-féle Deutsches Wörterbuch megfelelő szócikke szerint (13: 1641–1645) többféle fúvós hangszert jelenthetett: nemcsak ’síp’-ot, hanem ’furulyá’-t, illetve ’dudá’-t is (a mai fuvalához ezeknek valójában vajmi kevés közük volt). A rajtuk játszó zenész megnevezésére pedig a *Pfeifer* lexémát használták. A GRIMM-szótár szerint ennek is többféle jelentése volt, azaz jelenthetett ’Pfeifenbläser’-t, vagyis ’sípos’-t, ’furulyás’-t, illetve ’dudás’-t is, sőt szolgálhatott összefoglaló névként bármiféle zenész (’Spielman’) megnevezésére is (13: 1652). Ennek állandósult jelzőjeként gyakori volt az *arm* ’szegény’ melléknév, így a németben kialakult az *armer Pfeifer* szólás (vö. 13: 1653). Ez szerkezetében is meglehetősen közel áll a mi *szerencsétlen flótás* kifejezésünkhöz, jelentésében pedig pontos megfelelője annak, hiszen ez valóban egy ’sajnálatra méltó, ügye-

² Az első kép forrása az internet (<http://de.wikipedia.org/wiki/Halsgeige> [2013. 06. 13.]), a másodikat magam készítettem a bécsi Foltermuseumban.

fogyott személy'-re vonatkozik, ellentétben a Schillernél szereplő *szerencsétlen fuvolajáték* (*unglückseliges Flötenspiel*) kifejezéssel.

Az *armer Pfeifer* kifejezésnek egyfajta szinonimája volt a németben a *wie ein Pfeifer dastehen* szóláshasonlat, illetve ennek egy teljesebb változata: *dastehen wie ein Pfeifer, der den Tanz verdorben hat*.³ Mindkettő nagyjából azt jelenti, hogy 'megszégyenülten, leforrázottan áll', azaz körülbelül úgy, mint az a furulyás, illetve dudás, aki rosszul játszott, s ezzel elrontotta a táncot – kiteve ezáltal magát a közönség gúnyolódásának és haragjának. RÖHRICH szerint (1991–1992. 2: 1163) a mai németben már nem nagyon használják ezt a szólást, de korábban, például a 16. században egészen gyakori volt. Megjegyzi, hogy Dürer egyik képén is látható egy gyámoltalan, *szerencsétlen flótás* (*hifloser Pfeifer*), akinek egy bögöly repked az orra körül, de nem hagyhatja abba a muzsikálást.

GRIMM szótárában (13: 1653) több példát találunk az *armer Pfeifer* kifejezésre, és a *dastehen wie ein Pfeifer, der den Tanz verdorben hat* szóláshasonlatra is. Például: „als ein armer pfeifer kam er hieher, der sein brod vor den thüren suchte am boden [...] da wohnt der arme pfeifer des sacks” (a *Pfeifer des Sacks* nem más, mint *Sackpfeifer*, azaz tömlős dudán játszó személy); „schemeten sich wie ein pfeiffer, der den tanz verderbt hat”; „sie musten abziehen wie ein pfeiffer, der den tanz verderbet hat”; „von einem, der nicht besteht, sagt man, er ist bestanden wie ein pfeiffer, der den tanz hat verderbt”.

Mind GRIMMnél, mind WANDER Sprichwörterlexikonában (3: 1262) előfordulnak még további frazeológiai egységek is a *Pfeifer* lexémával. Például: *Wer den Pfeiffer dingt, der muss ihm auch lohnen (ihn auch bezahlen)* 'Aki megfogadja a zenészt (flótást), annak fizetnie is kell'; *Zwei pfeiffer in einem wirtshause taugen nicht*. 'Két dudás egy csárdában nem fér meg'. Ez utóbbi közmondást jól ismerjük a magyarból is, mai nyelvünkben is használatos. A magyar közmondást hallva elsősorban tömlővel fújható dudán játszó zenész képe jelenik meg előttünk, mert hangszerként a mai magyarban a *dudá*-n elsősorban ezt értjük. De az előbbiekből következően a *Pfeifer* a német kifejezésben nemcsak ilyen hangszeren játszó személyt jelenthetett, hanem szinte bármiféle fúvós hangszeren játszót. Mindezek alapján szeretnék felvetni a *megtanít valakit kesztyűbe dudálni* kifejezésünkkel kapcsolatban is egy további magyarázati lehetőséget.

4. E szólásunk eredetével O. NAGY GÁBOR is foglalkozik (1979: 273–275). Megjegyzem, ő sem említi azonban, hogy egy anekdotikus jellegű magyarázat erejéig Jókai is foglalkozott a kifejezéssel. A nagy magyar író 1883-ban megjelent *Bálványosvár* című regényében ezt olvashatjuk a fordulat keletkezését illetően: „Azzal kilenc ezüstdénárt vön elő az oldalán függő tarsolyából s azokat kiosztá az előtte térdeplő nyomorultak között; mégpedig olyan elmés módon, hogy a mankójának a vége el levén hasadva: ebbe a hasadékba szorítá bele a vékony ezüstpénzeket, s úgy nyújtá azokat a szegényeknek, akiknek azt viszont nem volt szabad puszta kézzel elvenni, hanem mindegyiknek a csuhája ujjához lévő varrva egy kesztyű, abba dugott kézzel nyúlhattak az alamizsna után. Innen maradt fel az

³ A kifejezésnek a németben szinonimája a ma is használatos *dastehen wie ein begossener Pudel* 'ott áll, mint a leöntött pudlikutya'.

a közmondás: majd *megtanítalak kesztyűben dudálni!*” (Jókai 1964: 181; az adatot BÜKY LÁSZLÓnak köszönöm – F. T.).

A szakirodalom alapján O. NAGY két magyarázati lehetőséget is megemlít. Az egyik szerint a szólásnak „a XVIII. század óta van írásos nyoma nyelvünkben, s a legrégebbi irodalmi adatokban, valamint egyik-másik nyelvjárásunkban a *dudál* helyett a *fütyül* ige fordul elő benne” (1979: 274). O. NAGY ugyanitt – CSEFKÓ GYULA szólásfejtése nyomán (1930: 41–45) – Csokonai egyik versét (Az istenek osztozása) is idézi, amelyben a kifejezés ebben a formában szerepel: „*megtanítlak szedtevétték vas kesztyűbe fütyölni*”. CSEFKÓ szerint a *vaskesztyű* a hüvelykszorító tréfás megnevezése volt, amellyel – mint már fentebb is említettem – igen komoly fájdalmakat okozva a vádlott ujjait szorították össze. „Csefkó szerint a vallatásnak alávetett ember jajgatását, ordítását, sírását nevezi szólásunk *dudálásnak* vagy *fütyülésnek*, ahogy manapság is mondjuk tréfásan *orgonálásnak* a gyermeksírást. [...] Mikor a körömszorító sok más régi kínozóeszközzel együtt a feledés lomtárába került, természetszerűen elhomályosult a szólás eredeti vonatkozása is” (O. NAGY 1979: 274).

O. NAGY megemlíti azonban, hogy létezik egy újabb megfejtési kísérlet is a szólással kapcsolatban (BÍRÓ 1956). „Eszert a *megtanítalak kesztyűbe dudálni* valószínűleg németből vett kifejezés, és talán kapcsolatban van ezzel a szólásmondással: *jemandem die Flötentöne beibringen*, aminek ’udvariasságra tanít’ és ’jól ráncba szed’ jelentését ismerik a német szótárak. Ez a német szólás pedig – s rajta keresztül vagy talán tőle függetlenül a szóban forgó magyar kifejezés – összefügghet egy hazánkban is feljegyzett, Németországban is több változatban ismert népmesével. A mesében arról van szó, hogy egy csobán furulyájával annyira megszelídíti a sárkányt, hogy az maga is meg akar tanulni furulyázni. Ehhez azonban – mondja a ravasz csobán a sárkánynak – arra van szükség, hogy a sárkány ujjai kissé laposabbak legyenek. A csobán belevágja egy fába a fejszét, szétfeszíti a fát, és ráveszi a sárkányt, hogy ujjainak formálása végett a hasítékba bedugja a kezét. Mikor azonban a csobán kirántja a fejszét a fából, a fa olyan erővel csapódik össze, hogy még a sárkány sem tudja belőle kivenni a kezét, és a csobán kedvére elbánhat vele. Ha volt ennek a mesének olyan változata is, amelyben nem furulyázni, hanem dudálni akart megtanulni a sárkány vagy valamely más fenevad, akkor nem lehetetlen, hogy erre a mesére céloz szólásunk. Ebben az esetben kifejezésünk *kesztyű* szava eredetileg a sárkány kezét szorító fahasítékra utalhatott alkalmi, tréfás megnevezésként” (O. NAGY 1979: 274–275).

Mindazonáltal O. NAGY szerint egyik magyarázat sem megnyugtató, mert adatokkal nem lehet igazolni, hogy a hüvelykszorítót valaha is *kesztyű*-nek nevezték⁴, de egyáltalán nem meggyőző a szólás német eredeztetése sem, hiszen a *jemandem die Flötentöne beibringen* szólás szerkezetileg korántsem pontos megfelelője a magyar kifejezésnek, de ha az volna, akkor sem volna kizárható, hogy

⁴ A *vaskesztyű* a CzF. szerint (6: 859) ’Kesztyűféle kéztakaró vaslemezből, a régi páncélos fegyverzetben’, s a NySz. adatai is ilyen értelmét mutatják csak (2: 267). Véleményem szerint elképzelhető, hogy Csokonai csak az elrettentő hatás kedvéért toldotta meg a *kesztyűbe fütyöl* szerkezet főnévi komponensét a *vas* jelzővel.

szólásunk német közvetítés nélkül egyenesen a hazánkban is ismert meséből származik (vö. O. NAGY 1979: 275).

Véleményem szerint a *jemandem die Flötentöne beibringen* kifejezés valóban nem lehet igazi forrása a magyar szólásnak, ezt ugyanis RÖHRICH – egyébként igen alapos – szólásmagyarázó lexikona a furulya- vagy fuvolaoktatáshoz köti, egyben megjegyzi, hogy ebben a formájában csak a 19. század közepe óta használatos. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a német szólás előzményei ne lehettek volna hatással a *megtanít valakit kesztyűbe dudálni* kifejezés kialakulására, melyben a konkrét főnévi komponensnél fontosabbnak látszik a ’megtanít vkit vmire’ jelentés. Korábban a németben a *Flöte* komponens, illetve a francia *Flûte douce* alakra visszavezethető *Flötuse* vagy *Flöduse* elem szerepel a német kifejezésben, így Christian Weisénél is (1642–1708), aki egy megregulázandó fogvatartottról írja azt, hogy „ich will ihm noch die *flaute douce pfeifen* lernen”, azaz ’meg akarom még neki tanítani a flaute douce-t eljátszani’ (vö. RÖHRICH 1991–1992. 1: 464).

Ennek fényében úgy gondolom, hogy O. NAGY némileg sommásan intézte el BÍRÓ IZABELLÁNAK a szólással kapcsolatos fejtegetéseit azzal, hogy csak a népmesei eredettel kapcsolatos részt idézi a tanulmányából. BÍRÓ ugyanis egyáltalán nem állítja, hogy a kifejezés ebből a meséből alakult volna ki, inkább csak érdekességként említi meg a magyarázati lehetőségek között. Sokkal inkább keresi a megfejtést a kifejezés egykori változataiban és a fenyítések régibb módozataiban. Tekintsük át röviden ezekre vonatkozó érvelését.

5. Mind CSEFKÓ (1930: 42), mind BÍRÓ rámutatnak, hogy a szólás régebbi variánsaiban a *kesztyűbe dudál* mellett *kesztyűbe füttyül/füttyöl* és *kesztyűbe sípol* változatok is léteztek. MARGALITSNÁL (1896) előfordul még *kesztyűben hegedül* forma is: a *keztüü* (!) címszóban DUGONICSRA (1820) hivatkozva idézi (427), a *hegedül* címszóban (328) pedig ERDÉLYI (1851) nyomán. A baj csak az, hogy – mint BÍRÓ is rámutat, de mint az Arcanum Kiadó Régi magyar szólások és közmondások című teljes szövegű keresőprogrammal ellátott CD-kiadványa segítségével magam is meggyőződtem róla – egyik forrásban sem lelhető fel ez a változat, MARGALITS tehát mindenképpen pontatlanul idézi. Bár ha volna is ilyen szólás, akkor sem volnék biztos benne, hogy ez a *kesztyűbe dudál/füttyül/sípol* variánsa: ezekben a változatokban ugyanis mindig valamilyen ’fűvő’ jellegű cselekvésről van szó, amelyek jelenthetnek ’sírást, jajgatást’ is, míg a *kesztyűben hegedül* számomra azt is jelenthetné, hogy ’nem a legalkalmasabb eszközzel próbál valamilyen munkafolyamatot végezni’. De ne zárjuk ki teljesen azt se, hogy mégis a fenti kifejezések valamilyen variánsáról van szó (l. később).

CSEFKÓ megjegyzi még, hogy DUGONICSNÁL az Oktatások című fejezetben (2: 153) előfordul egy *Kesztyűbe ne dúdoly* (!) változat is (CSEFKÓ pontatlanul idézi, *dúdolly* formában). Ennek jelentése DUGONICS szerint: ’semmit ravaszúl és alattomosan ne cselekedgy, mint azok, kik dúdolni akarnak, de a’ környül állók miatt nem mernek’. Magyarázata CSEFKÓ szerint „nemcsak hogy nem találta fején a szeget, hanem nagyon is messze kalapált tőle. Ennek alkalmasint az lehetett

az oka, hogy Dugonics csak röpke hallomásból ismerte szólásunkat, jelentését sem tudta pontosan és így természetesen eredetének a megmagyarázása sem sikerülhetett neki” (1930: 43). Nem vagyok biztos benne, hogy CSEFKÓNak igaza van. A *megtanít kesztyűbe dudálni/fütyülni* változat nem fordul elő DUGONICSnál, de nem állítanám, hogy ebben a kifejezésben a *dúdol* a *dudál* alakváltozata. Hogy DUGONICS gyűjtésből jegyezte-e le ezt az alakot, vagy maga találta ki, azt nem lehet eldönteni, de a jelentésdefiníció szerint inkább arról lehet szó, hogy nem a többiek számára is érzékelhető, hallható módon *dúdol*, azaz nem átlátható módon cselekszik. DUGONICS tehát szerintem nem félremagyarázta a *kesztyűbe dudál* szólást, hanem valóban egy *kesztyűbe dúdol* kifejezést magyarázott ilyen módon.

BÍRÓ szólásmagyarázatában szerintem korántsem az O. NAGY által is idézett mese a meghatározó, hanem azok a német szólások, melyeknek szemléleti kiindulópontja az, hogy „valaki valakit megtanít vagy kényszerít valamely hangszeren játszani, azzal a jelentéssel, hogy megrendszabályozza, ráncba szedi, illetőleg ilyesmivel fenyegeti” (BÍRÓ 1956: 317). Ennek kapcsán BÍRÓ rámutat, hogy létezett a kifejezésnek *jemandem (baß) geigen lehren* változata éppúgy, mint *pfeifen lernen* (!) variánsok, pl. *ich will ihm (!) noch die flaute douce pfeifen lernen* (l. fentebb is, vö. BÍRÓ 1956: 317–318). Ez utóbbinak ismertebb és elterjedtebb későbbi változata a ma is használatos *jemandem die Flötentöne beibringen* szólás.

Ezután BÍRÓ rámutat, hogy a *pfeifen* ige jelentése nemcsak ’fütyül’, hanem ’sípól, sípon játszik’, sőt ’dudál’ is lehetett, mivel a németben a *Pfeife* jelenthetett ’dudá’-t is (vö. *Sackpfeife*, rövidebb alakban *Pfeife*). Ugyanígy a magyar *síp* is jelenthetett ’dudá’-t, ahogy a *sípól* is ’dudál’-t (1956: 321). Ezekből következik BÍRÓ szerint, hogy a magyar szólás feltűnő rokonságot mutat a fentebb idézett német szólásokkal. BÍRÓ kimutat még (1956: 321) egy olyan adatot is, amelyben a *fúj* ige magában is szerepel, igaz, megtoldva a *kesztyűbe dudál* szerkezettel: *majd megtaníttak fújni, a kesztyűbe dudálni*. Ebben szerinte a *fújni* ige jelentése egyértelműen ’dudán, sípon vagy más fúvó hangszeren játszik’ lehetett. Úgy tűnik tehát, hogy a szólás *dudál* eleme valóban olyasmit jelenthetett, hogy ’valamiféle fúvós hangszeren játszik’.

Ezután BÍRÓ két korai adatot közöl még, amelyek szerinte a *megtanít valakit kesztyűbe dudálni* szólás közvetlen előzményeinek tekinthetők, s mivel van „a németség felé mutató mozzanatuk” (1956: 321), erősíthetik a kifejezés német eredetével kapcsolatos vélekedést. A két adat voltaképpen egymás variánsának tekinthető. A korábbi, 1750-ből származó adat WAGNER Phraseológiájának *fisula* címszava alatt (538) található: *meg tanítták a’ lompost szegény házbán fütyülni*, míg a második BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803-ban megjelent szólásgyűjteményéből (422): *meg-taníttani a’ lompost a’ fenyítették házbán, a szegyen kövön is fütyölni*. BÍRÓ szerint nyilvánvaló, hogy a második adat az elsőnek „egyenes folytatása” (1956: 322), a *lompos* nem más, mint a bugyogós, plundrás *német*, a helyszínek tekintetében pedig a második példában a *szegényház* helyébe a *fegyház* öse, a *fenyítékház*, illetve a *pellengér*-nek megfelelő *szegyenkö* lépett. BÍRÓ szerint „BARÓTI SZABÓ szólása alighanem a fegyházi szegyenpolcra szól, de az általánosabban ismert *szegyenkö* szóval nevezi” (1956: 323).

BÍRÓ ezután a vizsgált szólás *kesztyű* elemét veszi nagyító alá, s arra jut, hogy az feltehetően a *kaloda* egyik változata lehetett. „Ez a kaloda fából készült tok, mely belül a kéz és az alsó kar számára ki van faragva, körülbelül a könyökig ér, és úgy záródik, mint egy hegedűtok. Az áldozat kezét szétterpesztett ujjakkal belezárták, és egy ideig rajta hagyták” (BÍRÓ 1956: 323).⁵ Ezután több olyan adatot is idéz, amelyek szerint a *kesztyű* a *bilincs* eufemisztikus megnevezője is lehetett a magyarban.

Mindezeket összesítve BÍRÓ arra jut, hogy a szólás német eredetű lehet a magyarban: eredetileg valószínűleg a német *jemanden (jemandem) pfeifen/geigen lehren* kifejezések tükörfordításaként a *megtanítlak dudálni/fütyülni/sípolni* szerkezetek lehettek használatosak, amelyek a későbbiekben a szemléleti tartalom elhomályosodása miatt egészülhettek ki a *fenyítőház*-zal, *szégyenkő*-vel, illetve a kalodát eufemisztikusan megnevező *kesztyű*-vel (BÍRÓ 1956: 324).

6. Időközben felmerült a kifejezés eredetével kapcsolatban még egy további magyarázat is. A szerelem titkos nyelvén című munkájában BERNÁTH BÉLA is tárgyalja a *megtanítlak kesztyűbe dudálni* szólás forrását (1986: 125–155), de mérőben más eredményre jut, mint BÍRÓ IZABELLA. Mint a könyvében tárgyalt többi szólást, ezt is erotikus háttérűnek, közelebről a nemi aktussal magyarázhatónak tartja. Hosszas és néhol kicsit csapongó fejtegetésének itt csak egy kisebb részét áll módomban idézni, azt is kihagyásokkal: „Világos, hogy a szólás második elemének variálhatósága: dudálás mellett sípolás, fütyülés, hegedülés (Margalits adatát elfogadhatjuk), sőt fűjás – a BÍRÓ közölte *megtanítlak fűjni* mellett van egy *kesztyűbe fűjnek* szólás is – csak olyan megfejtést engedélyez, melynél e cselekvések felcserélhetőnek, tehát szinonimáknak bizonyulnak. Ebben az irányban tapogatózott BÍRÓ is, de végül is a közös „hangszeren játszás” fogalmával nemigen tudott mit kezdeni, és anekdotákban, mesékben kereste – aligha meggyőzően – a hangszert mint büntetést. A megoldás azonban nem a mesék, hanem ezúttal is a szavak ezoterikus jelentéseinek világában keresendő. Ebben a világban ugyanis a fenti öt cselekvés ugyanazt jelenti (»coire«), amihez pontosan illik a *kesztyű* erotikus jelentése (»cunnius«). Mindez nem meglepő, ha ismerjük a más nyelvekben is meglévő *coire* > *punire* jelentésváltozást. [...] Vizsgáljuk meg ez alkalommal teljes részletességgel ezt a jelentésváltozást. [Bekezdés.] Vegyük például a hegedülést. A hegedülés erotikus jelentése coitus, s e műveletnél a hegedű a nőt, a vonó a férfit jelképezi” (1986: 125–126).

Ezután ezt nyelvi adatokkal is igyekszik megtámogatni, majd egyszer csak a hegedülést a verés kontextusába helyezi: „A hegedülés nemcsak verést, hanem bármilyen büntetést jelenthetett, s a hegedű többféle büntetőeszközt” (1986: 127). Ezután több olyan adat következik, amelyek egyértelműen a hegedű és a kaloda kínzóeszköz voltát bizonyítják, de BERNÁTH végül ezekben is csak szexuális asszociációkat lát: „Mindebből kiviláglik, hogy a kínzóeszközöket nem azért

⁵ Úgy tűnik, BÍRÓ azt a *Schandgeigé*-nek nevezett büntetőeszközt írja itt le, amelyet fentebb már képeken is bemutattam. Érdekes ugyanakkor, hogy a német nevét nem használja az eszköznek, noha állítása szerint maga is látott ilyet egy Graz közeli múzeumban.

nevezték hegedűnek és a kínszásokat hegedülésnek, mert ezek hangszerre vagy annak működésére emlékeztettek (egyedüli kivétel talán a vasvesszővel való hegedülés), hanem mert alkalmazásuk a nemi aktusra emlékeztette nézőit. A végtagoknak vagy a nyaknak, melyek phallikus jelentéssel is bírtak, lyukba vagy tokba bújtatása a kalodázásnál egy a mainál nyíltabban erotikus szemléletű korban szűkséggéppen a coitussal asszociálódott” (1986: 128). Mondhatnánk, nem is váratlan, hogy BERNÁTH magyarázatában a továbbiakban a hegedülés mellett a dudálás, a sípolás és a füttyülés is sorra kerülnek mint erotikus szimbólumok, hiszen „a duda leggyakrabban a női nemi szerv fedőneve”, „a füttyülő a. m. síp, és mindkettő jelent férfitagot” (1986: 131, 133).

Ez önmagában még talán igaz is, csak azt nehéz megérteni, hogy ezek az erotikus szimbólumok miért a büntetéshez, a kínszázhoz kapcsolódnának. Nehéz elhinni, hogy a kalodázás a régi korok embere számára „a coitussal asszociálódott” volna, s a 20. század második felének szexuális forradalma után abban sem hiszek, hogy a régebbi korok a mainál nyíltabban erotikus szemléletűek lehetek. De BERNÁTH szinte mindenben erotikus jelképet lát. Így például *megtanítlak sípolni* szólásunkat, amely szerinte is azt jelenti, hogy ’ellátom a bajodat’, szinonimnak tekinti a *megtanítlak tőrös szaggatottat enni* kifejezéssel, amelynek „szaggatottja tulajdonképpen galuska. Ennek erotikus jelentését már tárgyaltuk a *galuska-Mihók ~ p...amiska* párhuzamnál és a *galuska* »pofon, verés« jelentésénél. A tőrot nem kell magyaráznom, sem az »evés« erotizmusát” (1986: 130).

Tovább nem időznék már a magyarázatainál, mert szerintem több probléma is van velük. Egyrészt fentebb rámutattam, hogy a MARGALITSnál előforduló *kesztyűben hegedül* változat nem is biztos, hogy létezett, hiszen nincs egyik megadott forrásában sem, de ha volt is ilyen szólás, akkor is lehet, hogy más volt a jelentése. Innen nézve a *kesztyűben hegedülés* és a *coitus* fenti párhuzama már eleve sántít kissé. Másrészt pedig – a fallikus szimbólumokkal való példalózás ellenére is – meglehetősen érthetetlen számomra, hogy miként lehet ezt a fenyegető, büntetést asszociáló szólást a nemi aktushoz kötni. Mindeközben BERNÁTH néha úgy viselkedik, mint az az ember, akinek mindenről ugyanaz jut az eszébe: amikor ugyanis a hegedülésnek a coitussal való párhuzamáról ír, akkor a fejtegetésében maga is számos olyan nyelvi adatot sorol fel, amelyek a jó irányba vihetnék el a magyarázatot, de ezeket figyelmen kívül hagyja.

Fentebb már idéztem azt a megjegyzését, hogy „a *hegedülés* nemcsak verést, hanem bármilyen büntetést jelenthetett, s a *hegedű* többféle büntetőeszközt” (BERNÁTH 1986: 127). A megállapítás így folytatódik: „Így a *MTSz.* szerint nyakkalodát, az *OrmSz.* szerint (*nyakhegedű* a.) szintén, Ballaginál nyakra vagy kézre való fabékót. Régi egi adatok is kalodának ismerik, amelyet nyakra, kézre és néha lábra alkalmaztak. [...] A legrégebbi adatok a nyakat szorító vasvillának mondják, így Egerszeg várának 1604-beli összeírása: „*furca vulgo ember nyakára való hegedű*”, Sümegen 1597-ben *nyakra való vashegedű*, Putnokon 1576-ban „instrumentum fereum, quo manicipia vexantur vulgo »vas eszköz, mellyel a rabokat kínozzák, magyarul« *vashegedű*”, egy 1635-beli jegyzékben pedig *hegedű czinczér* (*csincsér* »bilincs«) olvasható. [...] Bornemisza prédikációiban olvassuk a törököknél szokásos kínszásokat: „Kinek az talpát verik az törökóc, kit *hegedű vasban* tartanak,

kit vízbe burognak, míg Gvadányinál a prostituáltaknak „nyírja hajokat a profúz, Kit *hegedűbe zárt, szomorú nótát húz*” (BERNÁTH 1986: 127–128).

Azt hiszem, ennyi elég lehet annak bizonyítására, hogy – BERNÁTH kissé zavaros magyarázatai ellenére – igenis valami régi büntetési formával, illetve kínzóeszközzel áll kapcsolatban szólásunk, nem pedig a nemi aktussal.

7. Magam ezért nagyrészt egyet tudok érteni BÍRÓ magyarázatával. Noha közvetlen megfelelője nincs a szólásunknak a németben, magam is arra gondolok, hogy a *jemanden geigen*, illetve *pfeifen lehren* kifejezéseknek közük lehet a magyar szóláshoz. Elsősorban annak révén, hogy főként két ilyen, a pellengéren alkalmazott büntetőeszköz volt használatban: a Schandgeige és a Schandflöte. A BÍRÓ által idézett adatokban is találni olyat, ami arra utal, hogy ezek a büntetések Magyarországon is főképpen a pellengéren voltak szokásosak. A tanulmányom elején a *szerencsétlen flótás* kifejezés eredetével kapcsolatosan bemutatott *Schandflöte* nevű eszköz szerintem csak még inkább megtámogatja BÍRÓ véleményét. Eszerint ugyanis nemcsak a fakaloda, azaz a Schandgeige jöhet szóba a magyarázatot illetően, hanem egy hasonló „hangszer”, a Schandflöte is. (BERNÁTH fent bemutatott *vashegedű* és *hegedű vas* adatai arra mutatnak, hogy Magyarországon a *hegedű*-nek nevezett kalodaféleség is lehetett vasból.) Az előbbieket együtt meglehetősen kézenfekvően magyarázzák, miért volt *geigen*, illetve *pfeifen lehren* változata a ’rácba szed’ jelentésű német kifejezésnek. A *szólás kesztyű* komponense pedig kapcsolatban lehet azzal, hogy a Schandgeigét is a delikvens kezére húzták, de még inkább azzal, hogy – mint fentebb is említettem – a Schandflöteken is volt olyan rész kialakítva, amelybe a delikvens ujjait lehetett beszorítani. Ettől a fájdalomtól is jajgathattak, de legalábbis mozgathatták ujjait az elgémberedés ellen. Mindennek együtt lehetett olyan látszata, hogy kínjukban játszanak a hangszeren, vagyis a furulyán, illetve dudán.

Ezt a magyarázatot erősítheti, hogy – mint fentebb láthattuk – voltak a kifejezésnek olyan korábbi variánsai is, amelyekben a *dudál* helyett a *fütyül* igét használták: ez ugyanis abba az irányba mutat, hogy a német *pfeifen* ige, illetve a *Pfeifer* főnév – mint ’flótás, dudás’ – is ott lehetnek a kifejezés hátterében. A *kesztyű* komponenssel való kiegészítés viszont – ha a kifejezés végső forrása valóban a német is – már a magyarban ment végbe, a németben ugyanis nem találtam olyan kifejezést, amelyben a *kesztyű* lexéma is szerepelne a dudálni tanítás kapcsán; csak a *Flötentöne*, illetve a *Flötuse/Flöduse* összetevők fordulnak elő. A magyar *kesztyű*nek azonban valóban lehetett ’bilincs, kaloda’ jelentése, ezt BÍRÓ (1956: 324) adatai meggyőzően bizonyítják.

8. Összefoglalva az eddigieket, úgy érzem, dolgozatom első felében sikerült bizonyítanom, hogy *szerencsétlen flótás* kifejezésünk valóban német eredetű lehet, ám forrása – különös tekintettel a *Pfeifer* komponenssel alakult további német állandósult szókapcsolatokra (l. fentebb) – sokkal inkább az *armer Pfeifer* szólás,

mint a nem is személyre vonatkoztatott *unglückseliges Flötenspiel* Schiller drámájából. Ezzel a kifejezés eredete a szakirodalom eddigi vélekedésével szemben teljesen más alapokra kerül.

Emellett úgy gondolom, hogy dolgozatom második részében sikerült további meggyőző érveket felsorakoztatni a *megtanít valakit kesztyűbe dudálni* kifejezés német eredete mellett, új adatokkal megtámogatva és kiegészítve BÍRÓ korábbi véleményét, egyben elvetve BERNÁTH magyarázatát. Ezek fényében már talán kijelenthetjük, hogy nincs igaza O. NAGYnak, amikor végső soron ismeretlen eredetűnek bélyegzi szólásunkat, mert valójában nem a csobánról és a sárkányról szóló mese lehet a háttérben, hanem a pellengéren való büntetések két eszköze: a Schandgeige, de talán még inkább a Schandflöte.

Kulcsszók: frazeológia, szólásmagyarázat, kultúrtörténet, büntetés-végrehajtás, *szerencsétlen flótás, megtanít valakit kesztyűbe dudálni*.

Hivatkozott irodalom

- BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803. *A' magyarság virági*. Özvegy Weinmüllerné betűivel, Komárom.
- BÉKÉS ISTVÁN 1977. *Napjaink szállóigéi* 1–2. 2., javított, bővített kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BERNÁTH BÉLA 1986. *A szerelem titkos nyelvén. Erotikus szólások és egyéb folklórszövegek magyarázata*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BÍRÓ IZABELLA 1956. *Megtanítlak kesztyűbe dudálni*. *Magyar Nyelv* 52: 315–324.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv–Athenaeum, Pest–Budapest.
- CSEFKÓ GYULA 1930. *Szállóigék, szólásmódok. Tanulmányok szóláskészletünk köréből*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 28. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások* 1–2. Grün Orbán betűivel, Szeged.
- ÉKsz.² = PUSZTAI FERENC főszerk. 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2., átdolgozott és bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2003. Unikális komponensek frazeológiai egységekben. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 23–37.
- GRIMM, JAKOB – GRIMM, WILHELM 1991. *Deutsches Wörterbuch*. Nachdruck. Bd. 13. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- Jókai Mór 1964. *Bálványosvár*. Jókai Mór összes művei. Regények 43. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- KERTÉSZ MANÓ 1922/1985. *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*. Helikon Kiadó, Budapest.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kiadja Kókai Lajos, Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND szerk. 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- RÖHRICH, LUTZ 1991–1992. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Herder Verlag, Freiburg–Basel–Wien.
- Schiller, Friedrich 1970. *Összes drámái* 1. Magyar Helikon, Budapest.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÓTH BÉLA 1901. *Szójrúl szájra*. Athenaeum, Budapest.
- WAGNER FRANZ 1750. *Universae phraseologiae latinae corpus*. Academia Societatis Jesu, Tyrnaviae.
- ZAICZ GÁBOR főszerk. 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Addenda on the origin of two Hungarian idioms: *szerencsétlen flótás* and *megtanítja kesztyűbe dudálni*

This paper explores the origin of the two idioms mentioned in the title. In agreement with the standard view, it points out that *szerencsétlen flótás* (lit. 'unlucky flute player') may have been of German origin but it is argued that its source is not *unglückseliges Flötenspiel* from Schiller's *Kabale und Liebe* but it is more likely to originate from set phrases containing *Pfeifer* such as *armer Pfeifer* referring to a method of law enforcement, punishing musicians in the pillory by chaining a flute-like instrument to their necks. – The second part of the paper argues against O. Nagy (1979)'s opinion that *megtanítja kesztyűbe dudálni* (lit. 'teach somebody play the pipe in gloves') is of unknown origin and in agreement with Bíró (1956) it adds further convincing arguments that this idiom is also of German origin, traced not to a tale but to devices used in the pillory, *Schandgeige* or rather *Schandflöte*.

Keywords: phraseology, origin of idioms, cultural history, law enforcement, *szerencsétlen flótás*, *megtanít valakit kesztyűbe dudálni*.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Fonológiai ábrázolás és fonetikai megvalósítás: a magyar /a:/ esete*

1. A világ nyelveiben található magánhangzórendszerek általában kiegyensúlyozottnak és állandónak tűnnek, legalábbis első látásra. Ha azonban közelebbről megnézzük valamely magánhangzórendszer történetét vagy valamely jól dokumentált nyelv valamelyik magánhangzójának egymástól eltérő megvalósításait az adott nyelv különféle változataiban, azt láthatjuk, hogy a magánhangzók szeretnek ide-oda mozogni a magánhangzótérben, akár úgynevezett eltolódási láncolatokban, akár csak úgy egyenként, néha világos mintázatot mutatva, néha meg látszólag értelmetlenül, sőt néha egyenesen oda-vissza mozogva az idők folyamán. Vegyük például az angol *man* szó magánhangzóját. Ahogy a *man* 'ember' ~ *men* 'emberek' váltakozás is mutatja, ennek a magánhangzónak az óangolban (és már azt megelőzően is, vö. német *Mann* ~ *Männer*) rendes hátul képzett magánhangzónak kellett lennie, mivel ennek az umlaut típusú váltakozásnak a hátul képzett (veláris) tagját alkotta. Ezzel szemben a mai angol nyelvváltozatok, bár vegyes képet mutatnak e magánhangzó pontos képzési helyét tekintve, egy dologban mindenképp megegyeznek: a *man* magánhangzója egyikükben sem hátul képzett. Például a sztenderd skóciai angolban a *man* típusú szavakban középen képzett (centrális) magánhangzó van, amely ott egybeesik a *father* 'apa' első magánhangzójával, és amelyet a Nemzetközi Fonetikai Ábécé [ɐ] szimbólumával ábrázolhatunk a legpontosabban. A leírások szerint ez az alsó nyelvéllátású kerekítetlen magánhangzó mintegy félúton áll az elől képzett és a hátul képzett magánhangzók között, de jelentős mértékű változékonyságot is mutat ebben az elől-hátul dimenzióban. Az északi brit angolban nagyon alsó – a hagyományos magyar terminológiát idekeverve: „legalsó” – és gyakran kissé hátrahúzott (de már határozottan az elől képzett régióba eső, palatális) magánhangzót találunk a *man*-féle szavakban. A sztenderd amerikai angolnak is nevezett General American-ben, amely az úgynevezett középnyugati – Nebraska, Iowa, Illinois állambeli – helyi nyelvváltozathoz vált a legáltalánosabb amerikai köznyelvi változattá, a *man* magánhangzója teljesen elől képzett alsó kerekítetlen magánhangzó, valamivel magasabb nyelvéllátású, mint a kardinális magánhangzók közül az [a] (ez a szimbólum a magánhangzótér alsó-elülső sarkát jelöli). A déli brit angolban (ide tartozik az RP [*received pronunciation*], a kissé régimódián királynői angolnak vagy BBC-angolnak is nevezett sztenderd nyelvváltozat is) ez a hang, amelyet hagyományosan az /æ/ szimbólummal szokás jelölni, ugyancsak teljesen elől képzett, viszont jelentős nyelvéllátásbeli változékonyságot mutat: a konzervatív RP beszélők akár a kardinális [ɛ]-nél alig valamivel alacsonyabban – vagyis az észak-angliai vagy az amerikai ejtésnél jóval zártabban – is képezhetik. Az ausztráliai, új-zélandi és dél-afrikai angol beszélők ugyancsak a kardinális [ɛ]-hez közel eső magánhangzó-minőséget ejtenek a *man* típusú szavakban. (Persze mindezek a beszélők a *men* magánhangzóját is jóval zártabban képezik, mint a General American vagy a skóciai beszélők.) Mindazonáltal – legalábbis az /æ/ ~ /ɛ/ alternáció leírásával kapcsolatban – sem

* Előadásként elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében, 2014. június 17-én.

ez a változatosság, sem az óangolhoz képest feltehető jelentős előretolódás nem befolyásolja szükségképpen az /æ/ (vagy éppen a *men*-beli /ɛ/) fonológiai elemzését, megkülönböztető jegyek segítségével történő ábrázolását, mivel a *man* ~ *men* típusú alternáció nem produktív és eleve meglehetősen marginális mintázatot alkot.

Nézzünk most egy valamivel szisztematikusabb példát: a *man* 'ember' és *main* 'fő' szavakkal szemléltethető /æ/ ~ /eɪ/ szembenállást. Az előző példával ellentétben ezúttal egy nagyobb mintázat részével van dolgunk, a híres magánhangzó-eltolódási (*vowel shift*) váltokozások egyikével (mint a *grade* 'fok' ~ *gradual* 'fokozatos', *metre* 'méter' ~ *metrical* 'metrikus', *line* 'vonal' ~ *linear* 'lineáris' stb. párok esetében). Az ilyen és ehhez hasonló váltakozási sorokkal kapcsolatban felmerül a leírás absztraktságának kérdése. Mint ismeretes, a klasszikus generatív fonológia alapművének számító *The Sound Pattern of English* (CHOMSKY–HALLE 1968) ezeket a párokat egy-egy mögöttes alakból (rendre /æ/-ből, /ē/-ből és /ī/-ből) vezeti le, mégpedig úgy, hogy egy szabállyal lazává/röviddé teszi a szópárok második tagjában lévő [æ e ɪ]-t, és egy másik, meglehetősen bonyolult szabállyal, magánhangzó-eltolódás révén vezeti le a párok első tagjában szereplő [eɪ iː aɪ]-t. Ezzel mintegy „újrajátssza” a szinkrón leírason belül azt a történeti folyamatot, amely valamikor a korai újangolban ezeknek az alternációknak a kialakulásához vezetett. Másfelől az is lehetséges – és valamivel kevésbé absztrakt, ennél fogva talán tetszetősebb – megoldás, ha éppen ellenkezőleg járunk el: mögöttes /ē/-ből indulunk ki a *grade* ~ *gradual* esetében, /ī/-ből a *metre* ~ *metrical* esetében, és így tovább. Ekkor a felszíni [eɪ iː] feszes magánhangzók levezetéséhez szinte semmit nem kell tennünk, viszont a párok rövid tagját ezúttal csak két lépésben – rövidülés, majd eltolódás – tudjuk levezetni (/ē/ → ɛ → [æ] *gradual*, /ī/ → ɪ → [eɪ] *metrical*; l. GIEGERICH 1992: 308). Vegyes elemzések is felvethetők, amelyekben a *grade* és a *gradual* magánhangzója egyaránt /ē/-re megy vissza, míg a *Canada* és *Canadian* 'kanadai' második szótagjának magánhangzója /æ/-re; ebben az esetben mindkét irányban szükségünk lenne eltolódási szabályokra (a *gradual*, illetve a *Canadian* esetére), valamint nyújtó és rövidítő szabályokra egyaránt. Ez a harmadik megoldás volna talán a legkevésbé absztrakt, de mindenképpen még sokkal bonyolultabb, mint az előző kettő bármelyike.

Ámde az absztraktsági és bonyolultsági dilemmáktól eltekintve is felmerül az a kérdés, hogy az efféle elemzések egyáltalán szükségesek vagy vonzóak-e, hiszen a magánhangzó-eltolódásos váltakozások a mai angolban nem produktív, „befagyott” alternációk, majdnem annyira, mint a fentebb említett umlaut-párok tagjai közötti váltakozás. Az ilyen esetekben a lexikális megoldás, amelyben fonológiai levezetésre egyáltalán nem kerül sor (amely szerint tehát e párok tagjait semmilyen módon nem próbáljuk egymásból levezetni, egyszerűen mindkét tagjuk benne van a mentális szótárunkban, a köztük lévő kapcsolat tudásával együttl), mindenképpen hihetőbb és így kíváncsabb is.

Azt azonban nem zárhatjuk ki eleve, hogy valamely nyelvben teljesen szabályos és produktív alternációt találjunk, vagy akár egymással összefüggő váltakozások egy összetett rendszerét, amelyben minden egyes váltakozás teljesen produktív és szabályos, ám amelyben a részt vevő magánhangzók egyike-másika történeti értelemben vett instabilitást vagy akár éppen folyamatban lévő hangváltozásra utaló tüneteket mutat, és/vagy olyasféle felszíni változatosságot, mint amelyet az angol /æ/ esetében láttunk. Egy ilyen esetben a problémát már nem hessenthetjük el magunktól azzal, hogy nincs szükség semmiféle fonológiai megoldásra. Mindössze két választásunk marad ilyenkor: a leírást absztraktabbá tehetjük, hogy viszonylag egyszerű lehessen, vagy bonyolultabbá tehetjük, hogy

viszonylag konkrét maradjon. Az alábbiakban egy pontosan ilyen típusú esetet veszünk szemügyre: a magyar /a:/ esetét.

2. A hagyományos definíció szerint a magyar /a:/ „legalsó nyelvvállású, hátul képzett, kerekítetlen hosszú magánhangzó”. A „legalsó” kifejezés azt kívánja jelezni, hogy ez a magánhangzó fonetikailag nyitabb, mint a szabályos alsó /ɛ/ és /ɔ/. Ez a megkülönböztetés azonban tulajdonképpen eléggé felesleges, és ezért itt nem is követjük: az /a:/-t egyszerűen „alsó magánhangzó”-nak fogjuk tekinteni. A „hosszú” jelző arra utal, hogy a magyar nyelv tizennégy magánhangzója hét hosszú-rövid párba rendezhető. Bár jól tudjuk, hogy a pároknak nem mindegyike áll egyforma minőségű tagokból (valójában a párok egyikének sem teljesen azonos minőségűek a tagjai, de az eltérések egyre nagyobbak, ahogy lefelé haladunk a nyelvvállások között), az (1) alatt felidézett váltakozások azt mutatják, hogy (legalábbis fonológiailag) valóban hét párról – nem pedig öt párról és négy további, páratlan magánhangzóról – van szó:

(1) Hosszú-rövid párok

i:	i	víz	vizek
y:	y	tűz	tüzek
u:	u	út	utak
ø:	ø	kő	kövek
o:	o	ló	lovak
e:	ɛ	tél	telek
a:	ɔ	nyár	nyarak

A három felső nyelvvállású pár tagjai minőségüket tekintve szinte egyformák (bár a rövidek kissé kevésbé zártak, mint a hosszúak); a középső nyelvvállású kerekített párok tagjai már kevésbé hasonlítanak egymásra (a hosszú tagok határozottan zártabbak a rövid tagoknál, de ez a különbség még mindig elviselhető határok között marad); ám az utolsó két pár tagjai már meglehetősen különböznek egymástól fonetikailag. A hosszú /e:/ középső nyelvvállású, míg a neki megfelelő rövid magánhangzó alsó; a rövid /ɔ/ pedig (enyhén) kerekített, míg a neki megfelelő hosszú magánhangzó kerekítetlen. Ezek az eltérések azonban szintén figyelmen kívül hagyhatók, sőt – ha a hosszúsági váltakozások leírását nem akarjuk indokolatlan mértékben bonyolulttá tenni – el is kell tőlük tekintenünk. Ezt többféle módon is elérhetjük. Például azt mondhatjuk, hogy az /e:/ mögöttesen – a fejünkben – alsó nyelvvállású („/ɛ:/”) és hogy az /ɔ/ mögöttesen kerekítetlen („/a:/”). Ezzel bevezetnénk ugyan némi absztraktságot a leírásba, de a hosszúsági váltakozások leírása a lehető legegyszerűbb maradhatna (SIPTÁR–TÖRKENCZY 2000). Vagy azt is mondhatnánk, hogy az [alsó] jegy értéke nem releváns (nincs megszabva) az elől képzett magánhangzók esetében, a [kerek] jegy értékét pedig ugyanígy megszatlatlanul hagyjuk a hátul képzett magánhangzók esetében. Vagyis az elől képzettek csak mint felsők és nem felsők állnak szemben egymással, a hátul képzetteknel pedig három nyelvvállást különböztetünk meg, viszont a kerekiség értéke esetükben teljesen megjósolható. (Jegyezzük meg, hogy az elsőként említett lehetőség választása esetén az /a:/ kerekítetlen magánhangzóként adódik, ami rendben is van; a második lehetőség választása esetén az /a:/ kerekiség szempontjából értelmezetlen – szakszóval: „alulszabott” – lesz, ami egy kicsit kevésbé szerencsés ugyan, de még nem túlságosan nehezíti meg a dolgunkat.)

Végül pedig azt, hogy a magyar /a:/ „hátnál képzett”, azok az alternációk bizonyítják fonológiaiilag, amelyekben részt vesz. Amint láttuk, hosszúság szempontjából váltakozik a hátnál képzett /ɔ/-val; ha ez utóbbi fonetikai kerekítettségétől eltekintünk, a kettő egyszerű hosszú-rövid párt alkot, mint „hosszú, hátnál képzett, alsó nyelvvállású” és „rövid, hátnál képzett, alsó nyelvvállású”. Ezen kívül a magyar magánhangzók *h a n g r e n d* szempontjából is párokat alkotnak:

(2) Elöl képzett ~ hátnál képzett párok

y:	u:	<i>nagy fej-ű</i>	<i>nagy láb-ú</i>
y	u	<i>kert-ünk</i>	<i>ház-unk</i>
ø:	o:	<i>kert-től</i>	<i>ház-tól</i>
ø	o	<i>tök-höz</i>	<i>tok-hoz</i>
ɛ	ɔ	<i>tök-nek</i>	<i>tok-nak</i>
e:	a:	<i>fej-nél</i>	<i>láb-nál</i>

Az első négy pár tagjai csak elöl-hátnál képzettség tekintetében különböznek egymástól. (A negyedik pár valójában az $\emptyset \sim o \sim \varepsilon$ hármas váltakozás részét alkotja, de ez most nem fontos.) Az ötödik pár tagjai ezen kívül kerektségben is különböznek, de amint már említettük, az /ɔ/ kerektségétől eltekinthetünk. A hatodik pár tagjai nyelvvállásban különböznek; de azt is említettük már, hogy az /e:/ fonetikaileg középső nyelvvállású volta nem akadályozza meg, hogy különféle alsó nyelvvállású magánhangzókkal váltakozzon: az /ɛ/-vel a *kéz ~ kezek* típusú esetekben, illetve az /a:/-val a *-nél ~ -nál* típusúakban. Tehát már csak annyi dolgunk van, hogy megbizonyosodjunk róla, hogy az /a:/ valójában *h á t n á l k é p z e t t* magánhangzó: ha annak bizonyul, hangrendi váltakozása az /e:/-vel (/,/ɛ:/) és hosszúsági váltakozása az /ɔ/-val (/,/a:/) automatikusan következik az eddig mondottakból.

Csak hogy egyáltalán nem lehetünk bizonyosak abban, hogy az /a:/ fonetikaileg értelemben véve is hátnál képzett. Amint a következőkben látni fogjuk, jó okunk van arra a következtetésre, hogy sok magyar beszélő valójában a szájuég elülső részében képezi ezt a magánhangzót. A fonetikai vizsgálatok, amelyekre a következő pontban hivatkozni fogunk, elvben háromféle eredményre vezethetnek. 1. Ha a vizsgált magánhangzó valódi hátnál képzett magánhangzó ([ɑ:]), mint az RP angol *father* 'apa' vagy az óangol *mann* 'ember' szóban, semmi további teendőnk nincs. 2. Ha valahol középtájt képzett ([ɛ:]) és erősen változékonny képzési helyű magánhangzó, mint a skóciai angol *man* szóban, ki tarthatunk a mellett, hogy fonológiaiilag valójában hátnál képzett(nek számít), csupán a fonetikai megvalósításában a szokásosnál több játéktér adódik. Mivel az /a:/ tulajdonképpen „legalsó” nyelvvállású, és mint ilyen, a maga nemében egyedülálló, esetében az efféle centralizációs tendencia és nagyfokú változékonyság voltaképpen nem is meglepő. 3. Ha azonban az /a:/ igazán *elöl képzettnek* bizonyul, akárcsak a sztenderd amerikai *man* szóban, mint ahogy a hagyományos szimbóluma – szorosan véve a Nemzetközi Fonetikai Ábécé szerinti értékében – tulajdonképpen sugallja is, akkor a következő dilemmával állunk szemben. Arra kell-e jutnunk, hogy ez a magánhangzó fonetikaileg elöl képzett ugyan, de fonológiaiilag mégis hátnál képzettként elemzendő? Ebben az esetben a leírásunk absztraktsági foka jócskán megnövekedne. Vagy inkább az a helyes következtetés, hogy az /a:/ nemcsak fonetikaileg, hanem fonológiaiilag is elöl képzett? Ekkor a magyar magánhangzó-harmóniáról adott leírásunk (ezen a ponton) maximálisan felszínű lehetne,

ugyanakkor azonban reménytelenül bonyolulttá és zavarossá válna. Erre a dilemmára cikkünk befejező részében még visszatérünk.

3. A magyar /a:/-t évszázadok óta, már a legkorábbi leírásokban is „hátnak képzett” magánhangzóként emlegetik (l. VÉRTES 1980). Egyes szerzők azonban – már WOLFGANG VON KEMPELEN (1791/1989)-től kezdve – megjegyzik, hogy a szájüregben nem a n n y i - r a hátnak képezzük, mint a többi hátnak képzett magyar magánhangzót (l. pl. BOLLA 1995; SZENDE 1999; KOVÁCS 2004; GÓSY 2004). Ezt a megállapítást sokan sokféle objektív méréseken alapuló adatokkal is alátámasztották (pl. MÁDY 2008; BEKE–GRÁCZI 2010; GRÁCZI–HORVÁTH 2010; ABARI–OLASZY 2012). Következésképp a szakirodalom nem egységes abban (sem), hogy a Nemzetközi Fonetikai Ábécé melyik szimbólumát a legjobb használni rá: vannak, akik az [a:], míg mások az [ɑ:] átírási jelet részesítik előnyben. Miután a teljes magyar magánhangzórendszerben ez az egyetlen „legalsó” nyelvválású magánhangzó, voltaképpen mindegy is, hogy melyiket használjuk rá a kettő közül.

GÓSY (2012b) a magyar [a:], [ɔ], [ɛ] formánsszerkezetét vizsgálta fiatal nők és férfiak ejtésében, a BEA adatbázisból (GÓSY 2012a) vett spontánbeszéd-anyagon. Adatai alapján megállapította, hogy az [a:] a nőknél elől képzett, a férfiaknál pedig centrális (középső) képzésű. Ennek alapján arra a következtetésre jutott, hogy az [a:] minősége az elmúlt évtizedekben megváltozott, a férfiak beszédében kisebb, a nők beszédében azonban nagyobb mértékben. A két nem eltérő formánsadataira többféle magyarázatot is lehetségesnek láttott, de erre a kérdésre csak további vizsgálatok alapján várt megnyugtató választ. Azt azonban, hogy itt feltehetőleg folyamatban lévő hangváltozással állunk szemben, az idős női beszélők adatai is alátámasztják (BÓNA 2009). Legújabb, fiatal és idős nőket és fiatal és idős férfiakat egyaránt érintő vizsgálatában GÓSY és BÓNA (2014) azt találta, hogy a fiatal nőknél az [ɛ] és [a:] magánhangzók minősége csaknem azonosnak tekinthető, míg az idős nőknél a formánsszerkezet alapján mind a három alsó magánhangzó jól elkülönül egymástól. Ami a férfiakat illeti, ők „az á-t mindkét életkori csoportban mediálisan ejtik, azaz nem veláris, nem palatális a képzése, hanem a nyelv [legmagasabb pontja] a szájüreg középső részében helyezkedik el”. Összességében megállapítják, hogy az [a:] ejtésében eltolódás következett be az elmúlt évtizedekben a szájüreg eleje irányában, és ez az eltolódás nemcsak a fiatal, hanem már az idős beszélőknél is kimutathatóan megjelenik (a múlt század hatvanas–nyolcvanas éveiben mért adatokhoz képest, l. pl. MAGDICS 1965; OLASZY 1985). Mindazonáltal a legfontosabb következtetés, amit mindebből levonhatunk, a következő. „Az objektív mérések alapján feltehető, hogy folyamatban lévő hangváltozással állunk szemben a magyar /a:/ artikulációs gesztusát illetően. A vízszintes nyelvmozgásban beállt változást a beszélők nem feltétlenül érzékelik, mivel az [a:] az egyetlen „legalsó” nyelvválású magyar magánhangzó, tehát nem áll fenn annak a veszélye, hogy félrehallják vagy összekeverik valamelyik másik magánhangzóval.¹ Az artikulációban nagy változatosság található a beszélők között és ugyanazon beszélő különböző meg-

¹ Amint cikkem egyik lektora megjegyzi, ez nem teljesen igaz. Különböző lenizációs folyamatok, törlések, pótlónyúlások következtében előállhatnak félreértések. A lektor megemlíti azt az anekdotikus adatot, hogy az egyik rádióműsor telefonálója panaszkodott, hogy a műsorban egy folytatásban „nyávoztatásként” emlegették a nyelvoktatást. Ez szépen bizonyítja, hogy az [a:] és az [ɛ] közötti minőségi különbségnél fontosabb észlelési kulcs a hosszúságbeli különbségük; ha ez pótlónyúlás következtében eltűnik, a két magánhangzó igenis összekeverhető.

nyilatkozásai között egyaránt; de a kirajzolódó tendencia világos. A magyar [a:] -k előre-felé mozognak a szájüregen belül és ma már kifejezetten elől képzett magánhangzóként ejtik őket a beszélők, legalábbis a fiatal nők” (GÓSY–SIPTÁR 2014; l. még UÖK 2013a, 2013b; GÓSY 2013).

Mi következik mármost mindebből a magyar nyelv fonológiai rendszerére, elsősorban a magánhangzórendszerre nézve?

4. A magyar magánhangzó-harmónia szabályrendszere meglehetősen bonyolult (l. pl. HAYES et al. 2009; TÖRKENCZY 2011; REBRUS et al. 2012; TÖRKENCZY et al. 2013; KÁLMÁN–FORRÓ 2014-et és az ott idézett irodalmat). Anélkül, hogy belebocsátkoznánk a részletekbe, elég, ha annyit mondunk itt, hogy ez a bonyolultság *t e l j e s k á o s z n a k* adná át a helyét, ha az /a:/-t fonológiaiilag is úgy definiálnánk, ahogyan a fonetikai jellege diktálja, vagyis olyan elől képzett magánhangzóként, amely harmónia tekintetében váltakozó morféimákban hátul képzett környezetben fordul elő, és amelynek az elől képzett környezetben előforduló megfelelője nyelvválásban, nem pedig képzési helyben különbözik tőle. Másrészt: ha fonetikai tulajdonságaival nem törődve továbbra is hátul képzett magánhangzóként elemezzük az /a:/-t, nem tesszük ugyan a magánhangzó-harmónia leírását a jelenleginél is bonyolultabbá, ám ezt a viszonylagos egyszerűséget annak árán érjük el, hogy megnöveljük a távolságot az /a:/ fonetikai tulajdonságai és fonológiai jegyértékei között, miáltal a leírás ezen a ponton absztraktabbá válik, talán túlságosan is absztrakttá.

Az a kérdés tehát, hogy mit szeretnénk inkább: még több *b o n y o l u l t s á g o t*, vagy pedig nagyobb *a b s z t r a k t s á g o t*. Egyik sem túl szívderítő. Az 1. táblázatban láthatjuk, milyen lenne a magyar magánhangzók rendszere, ha az első lehetőséget választanánk, és úgy döntenénk, hogy ragaszkodunk a fonetikai tényekhez, amennyire csak lehetséges.

1. táblázat

A magyar magánhangzók egy lehetséges rendszere fonetikai tulajdonságaik alapján

	Elülső kerekítetlen		Elülső kerekített		Hátulsó (kerekített)	
Felső	i	i:	y	y:	u	u:
Középső		e:	ø	ø:	o	o:
Alsó	ε	a:			ɔ	

Mint látható, a hosszúsági váltakozások meglehetősen kézenfekvően adódnának így is. Kivéve persze az /ε/ és /e:/ közötti, már említett nyelvválásbeli különbséget, amelytől a fentiek értelmében bízást eltekinthetünk (bár valahogyan azért meg kellene akadályoznunk a potenciális – de persze nem létező – rövid-hosszú váltakozást az /ε/ és az /a:/ között). A hosszúsági váltakozások egy ennél nagyobb nehézséget jelentő része lenne az /ɔ/ és az /a:/ közötti (*fa* ~ *fát* típusú) alternáció; itt olyan nyújtó szabályra lenne szükség, amely nemcsak hosszúvá (és kerekítetlenné) teszi, hanem egyben elől képzetté is változtatja az /ɔ/-t. Ez már önmagában is meglehetősen természetellenes lenne, de az igazi problémát az /a:/ és /e:/ közötti magánhangzó-harmóniabeli váltakozás jelentené.

Itt ugyanis azt kellene állítanunk, hogy a két, egyaránt elől képzett magánhangzó közötti alsó : középső szembenállás ad számot a harmóniabeli viselkedésükről, mégpe-

dig úgy, hogy a középső nyelválású alternáns fordulna elő elől képzett környezetekben, és az alsó nyelválású alternáns hátul képzett környezetekben. Ez teljesen váratlan és hihetetlen fordulat lenne. Ez a magánhangzó-harmónia szabályait nemcsak bonyolulttá és kaotikussá, hanem egyenesen motiválatlanná és feletébb erőltetetté tenné.

Ennélfogva az a legjobb, ha visszatérünk a másik megoldáshoz, és nem bánjuk, ha a magyar magánhangzók megkülönböztető jegyes elemzése ezentúl absztraktabb lesz: az elől képzett alsó kerekítetlen hosszú [a:]-t továbbra is „hátl képzett alsó kerekítetlenként” tartjuk számon.

Amíg a folyamatban lévő változás nem jár azzal a lehetséges, de nem túl valószínű következménnyel, hogy a harmonikus váltakozások rendszere teljesen felborul, a legjobb, amit tehetünk, hogy továbbra is úgy tesszünk, mintha az /a:/, változó fonetikai articulata ellenére, még mindig hátulsó magánhangzó lenne a magyar magánhangzórendszer fonológiája és különösképpen a hangrendi váltakozások szempontjából.

Hivatkozott irodalom

- ABARI KÁLMÁN – OLASZY GÁBOR 2012. A formánsmenetek rendszere CVC kapcsolatok magánhangzóiban a C képzési helyének függvényében. *Beszédkutatás* 2012: 70–93.
- BEKE ANDRÁS – GRÁCSI TEKLA ETELKA 2010. A magánhangzók semlegesedése a spontán beszédben. In: NAVRACSICS JUDIT szerk., *Nyelv, beszéd, írás. Pszicholingvisztikai tanulmányok* 1. Pannon Egyetem, Veszprém. 57–64.
- BOLLA KÁLMÁN 1995. *Magyar fonetikai atlasz. A szegmentális hangszerkezet elemei*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÓNA JUDIT 2009. Az idősebb életkor tükröződése a magánhangzók ejtésében. *Beszédkutatás* 2009: 76–97.
- CHOMSKY, NOAM – HALLE, MORRIS 1968. *The sound pattern of English*. Harper and Row, New York.
- GIEGERICH, HEINZ J. 1992. *English phonology: An introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- GÓSY MÁRIA 2012a. BEA – A multifunctional Hungarian spoken language database. *The Phonetician* 105–106: 50–61.
- GÓSY MÁRIA 2012b. Az alsóbb nyelválású magyar magánhangzók formánsszerkezete. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 43–66.
- GÓSY MÁRIA 2013. Inter-speaker and intra-speaker variability indicating a synchronous speech sound change. In: SZIGETVÁRI PÉTER szerk., *Vlxx: Papers in linguistics presented to László Varga on his 70th birthday*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 313–332.
- GÓSY MÁRIA – BÓNA JUDIT 2014. Magánhangzók ejtése fiatalok és idősek spontán beszédében. *Magyar Nyelv* 110: 129–143.
- GÓSY MÁRIA – SIPTÁR PÉTER 2013a. Abstractness or complexity? The case of Hungarian /a:/. Előadás az „Eleventh International Conference on the Structure of Hungarian” konferencián, Pilisecsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2013. augusztus 29–31. <http://icsh11.nytud.hu/abs/ICSH13abstract07.pdf> (2014. 07. 01.)
- GÓSY MÁRIA – SIPTÁR PÉTER 2013b. Ungrounded phonology. Előadás a „CUNY Phonology Forum / Conference on the Feature in Phonetics and Phonology” konferencián, City University

- of New York, Graduate Center, New York, 2013. január 16.
<http://cunyphonologyforum.net/FeatureAbstracts/Gosy-Siptar.pdf> (2014. 07. 01.)
- GÓSY MÁRIA – SIPTÁR PÉTER 2014. Abstractness or complexity? The case of Hungarian /a:/. In: É. KISS KATALIN – SURÁNYI BALÁZS – DÉKÁNY ÉVA szerk., *Approaches to Hungarian 14: Papers from the 2013 Piliscsaba Conference*. John Benjamins, Amsterdam.
- GRÁCZI TEKLA ETELKA – HORVÁTH VIKTÓRIA 2010. A magánhangzók realizációja spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2010: 5–16.
- HAYES, BRUCE – ZURAW, KIE – SIPTÁR, PÉTER – LONDE, ZSUZSA 2009. Natural and unnatural constraints in Hungarian vowel harmony. *Language* 85: 821–862.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ – FORRÓ ORSOLYA 2014. „Lökött” korlátok nyomában. Rejtélyes mássalhangzó-magánhangzó interakciók a magyar előlségi harmóniában. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és diakrónia 2*. PPKE BTK. Piliscsaba. 109–129.
- KEMPELEN, WOLFGANG VON 1791/1989. *Mechanismus der menschlichen Sprache nebst der Beschreibung seiner sprechenden Maschine*. J. V. Degen, Wien. Magyarul: *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépezének leírása*. Fordította: MOLLAY KÁROLY. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- KOVÁCS MAGDOLNA 2004. Pros and cons about Hungarian [a:]. *Grazer Linguistische Studien* 62: 65–75.
- MÁDY KATALIN 2008. Magyar magánhangzók vizsgálata elektromágneses artikulográffal normál és gyors beszédben. *Beszédkutatás* 2008: 52–67.
- MAGDICS KLÁRA 1965. *A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete*. Nyelvtudományi Értekezések 49. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OLASZY GÁBOR 1985. *A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise*. Nyelvtudományi Értekezések 121. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- REBRUS PÉTER – SZIGETVÁRI PÉTER – TÖRKENCZY MIKLÓS 2012. Dark secrets of Hungarian vowel harmony. In: CYRAN, EUGENIUSZ – KARDELA, HENRYK – SZYMANEK, BOGDAN szerk., *Sound, structure and sense. Studies in memory of Edmund Gussmann*. Wydawnictwo KUL, Lublin. 491–508.
- SIPTÁR PÉTER – TÖRKENCZY MIKLÓS 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford és New York.
- SZENDE TAMÁS 1999. Hungarian. In: *Handbook of the International Phonetic Association*. Cambridge University Press, Cambridge. 104–107.
- TÖRKENCZY MIKLÓS 2011. Hungarian vowel harmony. In: OOSTENDORP, MARC VAN – EWEN, COLIN – HUME, ELIZABETH – RICE, KEREN szerk., *The Blackwell companion to phonology*. Wiley-Blackwell, Oxford. 2963–2989.
- TÖRKENCZY MIKLÓS – SZIGETVÁRI PÉTER – REBRUS PÉTER 2013. Harmony that cannot be represented. In: BRANDTLER, JOHAN – MOLNÁR VALÉRIA – PLATZACK, CHRISTER szerk., *Approaches to Hungarian 13: Papers from the 2011 Lund Conference*. John Benjamins, Amsterdam. 229–252.
- VÉRTES O. ANDRÁS 1980. *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SIPTÁR PÉTER
 Eötvös Loránd Tudományegyetem
 MTA Nyelvtudományi Intézet

Verses-zenés jubileumok

1. A Weöres-év köszöntésére az alábbi rövid cikk két megzenésített szövegről szól. Az egyik az 1930-as évek elején, a másik az 1970-es évek végén született: előbb a Weöres–Kodály: Öregek, majd a Weöres–Sebő: Macska-induló következik. A cikket rövid összefoglaló zárja. Az első előzményéhez tartozik a szakirodalomból PETŐFI S. JÁNOS elemzése (Weöres Sándor – Kodály Zoltán: Öregek. Szemiotikai-textológiai elemzés. In: PETŐFI S. JÁNOS, A szöveg mint komplex jel. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004: 222–287). A kotta: Kodály Zoltán, Vegyeskarok 2. Editio Musica, Budapest, 1972: 98–103; a hangzó anyag: Ferencsik János vezényletével a Rádiókórus előadásában Hungaroton HCD 12382-2. A vers keletkezéséhez l. KENYERES ZOLTÁN, Tündérsíp. Szépirodalmi, Budapest, 1983. 28–38. A vers hangzásában l. a költő olvasatát a Hungaroton kazettáján: MK 13918, 1982. NAGY L. JÁNOS foglalkozott Sebő Ferenc megzenésítésével Weöres Ellentétek című szövegében (NAGY L., A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 5. fejezet). Az elemzés előző változata letölthető a Szabadegyetem, Szeged sorozatából (XII. szemeszter, 2013. november 20. NAGY L. JÁNOS: „meghalok születni.” – [www.szte.hu/szabadegyetem/2013. november 20.](http://www.szte.hu/szabadegyetem/2013.november.20.)).

2. Weöres–Kodály: Öregek

2.1. Amikor Weöres Sándor századik születésnapját köszöntötte a magyar nyelv-közösség, 2013-ban másik jubileuma is volt, igaz, a költőn kívül Kodály Zoltánnak köszönhetően. 1933-ban jelent meg az Öregek című négyszólamú kórusmű, s egy csapásra országosan ismertté tette a fiatal költő nevét. (Nyomtatásban: Magyar Kórus, 1934.) Alább Weöres olvasata mellett olvasható a Kodály-vegyeskar szövege. (A felvételen a Rádiókórus a zárt *ē* hangot nem érvényesíti, a kotta és a költő olvasása igen.)

ÖREGÛK (1929, W. S.)

Oly árvák õk mind, az öregek.

Az ablakból néha elnézõm õket,
 hogy vacogó szélben, gallyal hátukon
 mint cipekednek hazafelé –
 vagy tikkadt nyárban a tornácon
 hogy üldögélnek a napsugárban –
 vagy téli estén kályha mellett
 hogyan alusznak jóízûen –
 nyújtott tenyérrrel a templom elõtt
 úgy állnak búsan, csüggeteg,
 mint hervadt őszi levelek
 a sárga porban.

És ha az utcán bottal bandukolnak,
 idegênül néz a napsugár is

ÖREGÛK (1933, K. Z.)

Oly árvák õk mind, az öregek.

Az ablakból néha elnézõm õket,
 hogy vacogó szélben, gallyal hátukon
 mint cipekednek hazafelé –
 vagy tikkadt nyárban a ház elõtt
 hogy üldögélnek a napsugárban –
 vagy téli estén kályha mellett
 hogyan alusznak jóízûen.
 Nyújtott tenyérrrel templom elõtt
 úgy állnak búsan, árván, csüggeteg,
 mint hervadt őszi levelek
 a sárga porban.

És ha az utcán bottal bandukolnak,
 idegênül néz a napsugár is.

és oly furcsán mondja minden ember:
„Jó napot bácsi!”

A nyári nap,
a téli hó,
ősz levele,
tavaszi friss virág
mind azt dalolja az ő fülükbe:
„Élet-katlanban régi éték,
élet-szekérén régi szalma,
élet-gyertyán lefolyt viasz,
tégéd megétek,
tégéd lészórtak,
të már elégtél:
mehetsz aludni...”

Olyanok ők,
mint ki utazni készül
és már csomagol.

És néha, hogyha agg kezük
játszik egy szöke gyermekfején,
tán fáj, ha érzik,
hogy e két kézre,
dolgos kezekre,
áldó kezekre
sénkinek sincsen szüksége többé.

És rabok ők már,
ëgykedvű, álmos, leláncolt rabok,
hetven nehéz év a békó karjukon,
hetven év bűne, baja, bánata –
hetven nehéz évtől leláncolva várják
ëgy jószágos kéz,
rëttentés kéz,
ellentmondást nem tűrő kéz
parancsszavát:

– No, gyere, tedd lë.

S oly furcsán mondja minden ember:
Jó napot bácsi!
Jó napot bácsi!

A nyári nap,
a téli hó,
ősz levele,
tavaszi friss virág
mind azt dalolja fülükbe:
„Élet-katlanban régi éték,
élet-szekérén régi szalma,
élet-gyertyán lefolyt viasz,
tégéd megétek,
tégéd lészórtak,
të már elégtél: elégtél, elégtél,
mehetsz aludni...”

És néha, hogyha agg kezük
játszik egy szöke gyermekfején,
de fáj tán, ha érzik,
hogy e kézre,
dolgos kezükre,
áldó kezükre
sénkinek sincsen szüksége többé,
sénkinek sincsen szüksége többé.

És rabok ők már,
ëgykedvű, álmos, leláncolt rabok,
hetven nehéz év a békó karjukon,
hetven év bűne, bajja, bánata –
hetven nehéz évtől leláncolva várják
ëgy jószágos kéz,
rëttentés kéz,
ellentmondást nem tűrő kéz
parancs szavát:

– No, gyere, tedd lë. [5-ször]

ÖREGEK
Weöres Sándor

J. = 44
pp

S. Oly ár.vák ők mind, az ő-re-gek. Az ab-lak-ból né - la

A. Nézd,

T. Né - zém

B.

el-né-zém ő - ket, hogy va-co-gó szél-ben, galy-lyal há-tu-kon, mint ci-pe-kéd-nek

Zú - gó szél - ben mint bal -

ő - ket, Zú - gó szél - ben bal - lag -

4

cresc. -

ha-za-fe-lé, vagy tik-kadt nyár-ban a ház e-lőtt hogy ül - dő-gél-nek a

lag - nak, vagy tik-kadt nyár-ban a ház e-lőtt hogy ül - dő -

nak, tik - kadt nyár - ban ül - dő -

8 tik - kadt nyár - ban ül - nek a

dim. poco sost.

nap-su-gár-ban hogy ül - dő - gél - nek a nap - su - gár - ban, vagy

gél - nek nap - su - gár - ban, nap - su - gár - ban, vagy

gél - nek nap - su - gár - ban, nap - su - gár - ban,

13 nap - su - gár - ban,

Z. 2811

Weöres eredeti verse még két strófát tartalmazott a zárás után, ezeket a költő törölte 1933 után:

„Idegenek ők már a nagy világon. / Ki leste már el, / mikor a kályhás, sötét sarokban / a téli estén / árván lehajtják / a fejüket?//

Ki leste már el, / hogy lóg az őszi levél a fán, / hogy libben egyet, ha jön a szél / és csöndesen, zavartalan, / halottan, búsan, érdektelen / hogyan pereg le / a sárga porba, / hogyan hagyja el / az ős világot, / akinek nincsen szüksége rá?”

(Ezzel szemben az „Olyanok ők...” három sorát meghagyta, olvasatában is megvan.)

Legalább annyira kiemel egy-egy dallamrészlet egy-egy textusrészletet, ha egyedül marad egy szólam. Ilyen a kezdés a szopránban: a nyomtatásban önmagában ('magányosan') álló *Oly árvák ők mind, az öregek* sort csak a felső női szólam énekli; a *mehetsz aludni* csak egy férfiszólamban hangzik. A *te már elégtél* után kétszer szól az *elégtél*, minden szólamban.

3. Weöres–Sebő: Macska-induló

3.1. A szöveg az egyetlen olyan vers, amelyet Weöres Sándor odaadott megzenésíteni, jelesül Sebő Ferencnek. (A történetről l. NAGY L. JÁNOS, Poésie musicale ou musique poétique? Sur les compositions S. Weöres – F. Sebő. Revue d'Études Françaises. [Actes des Rencontres en l'honneur d'Iván Fónagy.] 3. 1998: 181–195.) Itt csak annyit, hogy a *kurrogj*, a *cirregj*, a *nyávogj* és a *pisszegj* hármas ismétlése a CCCP orosz nyelvű elnevezést idézi, s ehhez eufémizmus a *pikulás*, *pikulálhat*. Közé van a kifejező hangzáshoz két változtatásnak is: az első változatban *Büszkén lejt hat vak bak macska* áll az itteni *Baktat hat vad vak bak macska* helyén; a megzenésítés után került a szövegkiadásokban a strófák végére a nyávogás hangutánázása, hiszen SEBŐ Ferenc ezt fontosnak tartotta az előadásban (l. *Énekelt versek*, Enciklopédia Kiadó, Budapest, 1998. 86–87: *Büszkén lejt*. – Weöres Sándor, Egybegyűjtött írások 1–3. Argumentum Kiadó, Budapest, 2003. 3. 359–360: *Baktat hat vad...*). Azaz ennek a szövegnek a közlésében is elfogadta a költő a zeneszerző ötletét.

MACSKA-INDULÓ

♩ = 96

Ének
Furulya
Hegedű
Kontra
Gitár
Bőgő

1. Kur - ro - gj, kur - ro - gj, kor - mos macs - ka,
cir - regj, cir - regj, cir - mos macs - ka,
Büsz - kén lejt hat vak bak macs - ka,
sok pety - tyes láb, száz kar - mocs - ka.
Jobb - ra át, bal - ra át,
a - gyon már - juk a ku - tyát.

hangszeres közege

hangszeres közege

2. Nyávogj, nyávogj, nyavalyás macska,
pisszegj, pisszegj, pikulás macska,
aki beteg, pikulálhat,
szedjen macska-pilulákat.
Hátra arc, nagy kudarc,
nem marunk ha te se marsz.

A *kutya – macska* ellentét szimbolikájában a „békeharcos” utolsó sort készíti elő a szöveg megelőző része. A nem véletlenül *Baktat hat vad vak bak macska* hangzása a gyerekréfa sorát, a „*Vak Pali, vak Pali mindent lát*” gúnyolódást idézheti.

Az induló típusának megfelelően határozottak a nyomatékok, s ez a fajta határozottság ironikus is. (Ezért vettük nyomatékosnak az *a kutyát* névelőjét.) Az ironia eszköze az alliteráció, az első strófában a *macska – macska – macska – karmocska* rím��orozat. Ugyancsak gúnyos képzeteket kelt a befejezés hármas ríme: *arc – kudarc – marsz*. (Mars isten neve helyett *marsz*.)

Feltűnő, hogy az első strófában a refrén előtti sorokban rendre hosszú szótagok sorjáznak, de mindegyik sor rövid szótagra végződik. A második versszakban már csak az első két felsor áll hosszú szótagokból, egyéb részeiben a rövid szótaggal induló és rövidre végződő lüktetés a jellemző. A *pikulás – pikulálhat – pilulákat* sorozat hangzásában és szemantikájában egyaránt ironikus.

3.2. Sebő Ferenc zenéje négynegyedes, határozott ritmusú ütemjelző dúrakkordot alkalmaz bevezetésül. A zene G-dúrban szól, a strófák végi két-két rövidebb sor e-mollra vált. Ilyen módon a textus stróféként kétfelé tagolódik. Újabb tagolódást a hangnemváltáson kívül az is nyomatékosít, hogy közzene, azaz hangszeres intermezzo szól két-két sor után. Ennek a közzenének keleti hangulata van, ugyanannyi ideig szól, mint az előző énekelt sorok. Dallama az éppen elhangzott dallamvonalat ismétli, csak hogy díszítések folyondárként vesznek körül. A díszítések olykor a kottában jelzetttnél is több lépéssel fonják körül a dallamvonalat, főként a közzenében. Az ismétléseket kiírtuk.

Egy versszak szolmizálva (a dúr hármashangzat dó-val jelölve, a közzene beljebb kezdve):

(dó-dó-dó-dó)
 mi-szó szó-szó fi-mi szó-szó
 mi-szó szó-szó szó-szó mi-dó
 mi-fi-szó szó-fi-szó fi-mi-fi szó-fi-szó
 mi-fi-szó szó-fi-szó-fi szó-szó-mi-dó
 lá-mi mi mi dó lá mi-mi
 dó mi-mi mi mi mi-dó-lá
 dó-ri-mi mi-mi ri dó-ri mi-ri-mi
 dó-ri-mi-ri mi mi-ri mi-ri-mi dó-lá
 dó-mi mi mi-szó szó
 dó-mi mi-mi lá lá-lá
 dó-mi mi mi-szó szó
 dó-mi mi-mi lá lá-lá
 mi-fi-szó szó-fi-szó fi-mi-fi szó-fi-szó
 mi-fi-szó-fi-szó-fi-szó szó-fi-szó mi-dó
 dó-ri mi-ri-mi-ri-mi mi-dó-ri mi-ri-mi
 dó-ri mi-ri-mi-ri-mi mi-ri-mi dó-lá
 dó-ri mi-ri-mi-ri-mi mi-dó-ri mi-ri-mi
 dó-ri-mi-fi-szó-fi-mi-ri mi-mi lá
 nyiáu-úu!

Itt következik a közzene eddigi anyagának ismételése, egyszerre a hat sor. Ezt folytatja a dúr hármas négyszer, majd a második strófa. Összességében tehát a rövidebb verbális sorok ismételésével a kiírt hat sor énekelve időtartamban azonos hosszúságú hat sort képez, s ezt a hatsornyi anyagot a közzene hat sora követi, mielőtt a befejező *nyíáu-úu* következnek.

A hangszerek közül a fuvola a töröksíp hangzásához közeli magas hangon szól, a keleti hangulatot idézi, a katonás határozottság a kemény ritmusban van jelen. Az énekes Sebő Ferenc mellett Sebestyén Márta is éneklí a szöveget, s ehhez női hangok járulnak (a Tátika énekegyüttes, Bodza Klára vezetésével) a felvétel nyávogó zárásaiban is, ez ikonikusan utalhat a kutya-macska együttesre.

4. Mind a komolyzenei, mind a könnyűzenei szerzők között igen sokan írtak zenét Weöres szövegeire. Az előbbiekhöz Kodály Zoltánon kívül elég utalnunk Farkas Ferencre, Szokolay Sándorra, Takács Jenőre; az utóbbiakból Sebő Ferencen kívül említjük a Kaláka együttest, Gryllus Dánielt és társait. Az emlékév ezeket a komplex alkotásokat is új meg új megvilágításba helyezi.

Messze nem merítettük ki a témát, csupán jeleztük Weöres mai hatásának egyik legismertebb területét. A sikeres megzenésítés titka tehát: ritmusos textus + invenciós zeneszerző + színvonalas előadás.

NAGY L. JÁNOS
Szegedi Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A tűzvető acél mibenlétéről. A SzT.-ban előforduló *tuz veteő Achel* (tűzvető acél) mibenlétéről írott magyarázatommal (BÜKY 2012: 334–335) ellentétben HORVÁTH LÁSZLÓ (2013: 208–212) körületekintő fejtegetése szerint nem ’tűzőár’ a megnevezett dolog.

HORVÁTH nem tartja valószínűnek, hogy a SzT.-ban vargamesterségbeli szakkifejezésről van szó. Ezt igazolja azzal, hogy az *acél* szó, amelynek bajor *Stägl* megfelelőjét is bemutatja (és ezáltal pontosabbá teszi a m. *stägli* általam leírt származását: *Stachel* → m. **stakel* → **stākli* → *stägli*), más jelentésű; HORVÁTH forrása szerint, amely a SCHMELLER-féle bajor szótár, a (nyilván: bajor) paraszt egy ár formájú vasat tart a kés és a villa mellett egy tokban a nadrágzsebében; e vasat (*Stähhel*) fenéshez és más műveletekhez használja, tehát ez a tárgy fenőacélként is, tűzcsiholó acélként is szolgálta tulajdonosát. Minthogy a SzT. *tűzvető* szócikkében közölt kolozsvári jegyzékben is együtt fordulnak elő a tárgyak („Egí horgas varga kes *tuz veteő Achellal* Eggiut”), HORVÁTH bizonyítva látja, hogy az iratban való együtt szereplés megfelel a bajor paraszt nadrágzsebének rendjével. Aligha lehet itt hasonlóság! Vargamester (és más sem) használ horgas kést étkezőskor, azzal levágni bármilyen falatot meglehetősen nehézkes volna, nem szólva arról, hogy a hajdani mestereknek a céhszabályzatok előírták a megfelelő szerszámhasználatot, illetőleg azt, hogy lehetőleg már az inasoknak is saját szerszámaik legyenek (vö. GÁBORJÁN 1991: 295). A dolgozó helyiségbe, amely földes volt, a szegedi szűcsök ún. dobogót készítettek, ennek szélére lécet szögeztek, hogy az esetleg leeső holmi ne guruljon le róla (BÁLINT 1961: 23), nem a nadrágzsebben hordták ők sem az éles és szűrős eszközöket. A bőrművesség

munkafolyamataihoz számos speciális szerszám volt szükséges, ezek egyike a vargakés, amelyet a Gyöngyösi szótártörédekből adatol a Gl. („Alisorium: *Vargha kēs*”). A különböző alakú csizmadiakések, bicskiák vagy nyeletlen és a hegyén éles vagy félhold alakú, egynyelű kések voltak. Utóbbiak jobbára vargakések (l. GÁBORJÁN 1991: 305–306, GÁBORJÁN egyebek között a SzT. *bicskia* szócikkére is hivatkozik), amelyek nem voltak egyaránt alkalmasak étkezésre és börmunkára. A szegedi börművesek efféle szerszámainak *bicske*, *félhódkés*, *görbekés* a neve (BÁLINT 1961: 39).

HORVÁTH a szerkezetben lévő *vet* ige jelentését az ÉrtSz.-beli „IV. 2.” csoporthoz tartozónak véli, és a jelentésleírást egyszerűsítve ezt írja: „(néhány állandósult szókapcsolatban:) bizonyos mozdulatokkal kész formába hoz, előkészít vmit; pl.: *ágyat, vályogot, téglát vet* | *alapot vet vminek* vagy *alapját vet vminek*”. Az ige a szótárban hat jelentéscsoporttal szerepel, ezekben 29 jelentésleírás van (nem említve a jelentésárnyalatokat). Ebből a bőségből az 1627. évi kolozsvári használatra következtetni mégis bajos. Még leginkább az ÉrtSz. I. 2. és 3. jelentésleírása vehető számításba, ezek alapján jelentésnek ezt mondhatni: 'hirtelen, lendülettel, gyors mozdulattal készít, valahova tesz valamit' (vö. *csapdát vet*: SzlavSz.² *vet*).

Esetünkben a tűzvető acéllal határozott, gyors mozdulattal lyukat tesznek, készítenek a(z egybefogott) bőrökön, amint írtam: „tűzés(helye)t vetettek” (BÜKY 2012: 335. Itt HORVÁTH-nál sajtóhiba van: „BÜKY 1912: 335”), vö. a szíjvarró ár hasonló használatával (TIMAFFY 1991: 311–312).

Magyarázatom súlyos módszertani hibájának tartja HORVÁTH LÁSZLÓ, hogy nem tisztáztam „azt az alapkérdést, mi is pontosan a *tűzvető* előtagja.” Levezetésem „világosabb részleteiből az következik – írja –, hogy egy 'tűzés' jelentésű *tűz* főnév” az előtag. Megkísérelek újabb, világosabb részt hozzátenni a levezetéshez.

Bizonyos egyszerűsödéshez vezető jelentésváltozásokról, amelyeknek (kiemeléssel szedve) nevet is ad, ezt állapítja meg HADROVICS LÁSZLÓ (1992: 89): „Az összetételek közül különösen a kettőnél több tagból állók hagynak el szívesen egy tagot, főleg a középsőt. Így lett az *aszú-szőlő-bor*-ból, amelyre számos régi példánk van, teljesen »értelmetlenül« az *aszúbor*; a *menny-ütő-kő*-ből *mennykő* [...]. Az *árpával-érő-körte* vagy a *búzával-érő-körte* (NySz[.]) helyett *árpakörte*, *búzakörte* lett. Az ilyen típust *k i h a g y ó ö s s z e v o n á s* nak lehet nevezni”. A *mennyütőkő* és a *mennykő* történetére l. VELCSOV MÁRTONNÉ 1981.

HADROVICS példái alapján magyarázható egy **tűz-csiholó-acél* szerkesztményből *tűzacél* 'tűzcsiszoló acéleszköz' alakulat. Ilyen módon **tűz-vető-acél*-ből is alakulhat *tűzacél* összetétel, és ahogy HORVÁTH idézi a SzT.-ből, alakult is: „amnar; Feuersthal. 1627: 3 odafel valo giertia Tarto, fa az laba, Ittem haro(m) giertia hamma veúeo, es kwet Tuz Achél eastimtum ad tt. f. 1 d – [Kv; RDL I. 134]” (SzT. *tűzacél*). A jegyzékben gyertyatartókhoz tartozó hamuvevő és tűzacél éppen a jegyzékben együttes szereplése miatt nyilvánvaló módon jelzi, hogy itt a *tűzacél* 'tűzcsiszoló eszköz', amely a gyertyagyújtáshoz szükséges. Az ugyanebben a jegyzékben szereplő és már idéztem szöveghely („Egj horgas varga kes *tuz vetoő Achellal* Eggiut”) ugyancsak nyilvánvaló módon hasonlóképpen a vargakéshez a börművességhez tartozó másik eszközt nevezi meg: *tuz vetoő Achel*. A szegedi börművesség köréből ismeretes a *kerekár*, a *sléfösár*, a *tórár* („varráshoz használatos erős ár”), a *suszerár* (BÁLINT 1961: 39).

A *tűzacél*-t tartalmazó jegyzékrész mindössze egy dénár értéket jelez („tt f. 1 d”), míg a *vargakés* és *tűzvető* – mint idézem volt (BÜKY 2012) – hat dénár. Vagyis e két dolog szerszámként együttesen is jóval drágább, mint a legtöbb háznál gyakori gyertya és a hozzátartozó hétköznapi holmik, tehát joggal feltételezhető, hogy a tűzvető acél vargaszerszám, és nem közönséges tűzcsiholó készség. HORVÁTH véleményével ellentétben helyesen járt el a SzT., amikor az előző adatot ’Feuersthal’-nak értelmezte, utóbbinál pedig kérdőjellel utalt más lehetőségre.

HORVÁTH László a *tűz*- előtagot nem tudja ’tűzés’ jelentésének elfogadni, mert nincs rá adat, továbbá nem lehet ez a *tűz*- „olyan, csakis előtagként élő, a megfelelő ige alapján mesterségesen megalkotott elem, amilyen a *jár*- (*jármű*, *járőr*), a *lát*- (*láthatár*, *látület* stb.), a *lő*- (*lőszér*, *lőfegyver* stb.), [a] *véd*- *védangyal*, *védjegy* stb.) és társaik”. Természetesen az efféle, a nyelvújítás korában létrehozott szavakra nem is lehet hivatkozni, azonban nem zárható ki, hogy más úton-módon is kialakultak hasonló összetételek.

A *tűzvető* afféle alakulat, mint a *fenkő* ’fenőkő’ (A *fen* a TESz. szerint finnugor kori igenévszó lehet ’dörzsöl’ és ’dörzsölő’ jelentésekkel, vö. MSzFE. A SzT. *fenkő* ’kaszakő’ adata 1587-ből való, a *fenkőtök* ’fenő/kaszakőtök’ 1797-ből (vö. ZOLNAI 1896), vö. MNyA. 289: *fenőtök*. Az ÚMTsz. *fenkő*¹, *fenkőtartó*, *fenkőtök*, *fenköves*, *fen*² ’kaszakő’ adatokat tartalmaz, az ÉrtSz.-ban is van a *fenkő*-nek szócikke. Ismeretes a *fenőszij* főnév is (ÉrtSz., SzlavSz.²). A szintén igenévszó *fos* szavunk (l. TESz.) és igeneve is alkot összetételeket: *fosgém* és a *fosógém* (ÉrtSz., ÚMTsz.). Az említett szavak kialakulása legalább két úton történhetett: *fenő kő* → *fenkő*, *fosó gém* → *fosgém*, illetőleg *fen* + *kő* → *fenkő*; *fos* + *gém* → *fosgém*.

Némelykor a HADROVICS által *kihagyó összevonás*-nak nevezett folyamat különös alakulatokat is létrehoz: **bosnyák vidékről való (és kopasz nyakú) tyúk* → *bosnyáknyakú*; **zsidó kereskedőnél vásárolt fanyelű (kés)* → *zsidónyelű kés* stb. (BÜKY 2010); az efféle folyamathoz az összetétel első tagjának megfelelő jelentésű példáját aligha lehet megtalálni, ahogyan HORVÁTH a *tűz*- előtaggal kapcsolatban megkívánja.

A *tövik* szó finnugor kori örökség, a rokon nyelvekben egyebek között ’szúr, lök, nyom’ jelentésekkel, l. TESz., MSzFE. A *tövis* és a *tüske* főnevek kapcsolata a *tövik* igével – amelyre a *tűz*¹ igét az elavult *tövik* igére vezeti vissza a nyelvtörténet, l. TESz. – azt mutatja, hogy a gyakorító képzővel létrejött *tűz*¹ ige a régiségben bizonyára megőrzött valamennyit igenévszó voltából. A szúrás ténye és tárgya hajdan a *tövik* igével neveztetett meg: innen származtatható a *tövis* és a *tüske*, az ige éppúgy, mint a *fen*, *fos*, *nyom* igék egyúttal a cselekvés eredményét is megnevezhették. A *tövik* használata során a főnévi szerep azonban alakilag is elkülönült szóalakokat eredményezett. A *tűz*¹ esetében erre vagy nem került sor, vagy adatok hiányában nem tudhatni róla. Mindezek miatt **tűző-vető acél* szerkesztmény is föltehető, amelyben a *tűző-vető* hasonló módon alakulhatott, mint a *fenőkő* szóalak, illetőleg igenévszó gyanánt szerepelnek az előtagok. Feltehető **tűző vetőacél* szerkesztmény is. A szerkezet(ek) grammatikai mibenlététől függetlenül haplológiával rokon kieséssel jöhet(ett) létre a *tűzvetőacél*.

Az illetén alakulásmódot például a *fűz* igenévszó különféle összekapcsolásai mint a szókincselemek alaki fölépítésük révén is asszociálhatják: a kny. *fűzvessző* (*korcvessző* a. l. PROHÁSZKA GÁBOR 1916: 402; vö. ÉrtSz. *fűzfavessző*), *fűzvesszőkéve* (Nszt. Cszej.: F), *fűzkosár* (BÁTKY ZSIGMOND 1938: 73), *fűzfal* ’fűzfavesszőből font v. nádból készített,

sárral betapasztott, háromszög alakú oromfal a ház két végén' (ÚMTsz.). Jelentésmegadás nélkül szerepel az ÉrtSz.-ban a *fűzővessző*, amely – például fűzfavesszőből való fonás esetében a beszédhelyzetben – lehet *fűzvessző*.

„A SzT. adatában lévő tűzvetővel a tűzést készítették elő, tűzés(helye)t vetettek, azaz 'tűzőár' a *tuz veteő Acheľ*” – írtam, világosabban: **tűző-vető-acél* 'a tűzések helyét (hirtelen, lendülettel, gyors) mozdulattal előkészítő acél' vagyis, mint korábban is írtam: 'tűzőár'. A korábbi jelentésmagyarázatom és az itteni kiegészítése bizonyára nem felel meg a szokásos etimológiai eljárásrendnek, amelyet HORVÁTH hiányol (és követ), hanem a kitaposott utaktól eltérve kísérel meg célba jutni.

Hivatkozott irodalom

- BÁLINT SÁNDOR 1961. *A szegedi bőrművesség. Különlenyomat a „Cipőipari Dokumentáció” 1961. augusztusi (6-ik) számából.* Budapest.
- BÁTKY ZSIGMOND 1938. Csörökosár. *Magyar Nyelv* 34: 73–74.
- BÜKY LÁSZLÓ 2010. Bosnyáknyakú tyúk és zsidónyelű kés. *Magyar Nyelvőr* 134: 109–112.
- BÜKY LÁSZLÓ 2012. Vargamesterséggel kapcsolatos műszók az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ban. *Magyar Nyelv* 108: 334–336.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2013. Tűzvető acél. *Magyar Nyelv* 109: 208–212.
- GÁBORJÁN ALICE 1991. Magyar bőr- és lábbelikészítés. In: DOMONKOS OTTÓ főszerk., *Kézművesség.* (Magyar néprajz 3.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 282–309.
- Nszt. Cszej. = *A magyar nyelv nagyszótára. Az archivális cédulagyűjtemény címszójegyzéke.* [http://\[-\]nszt.nyud.hu/czej.html](http://[-]nszt.nyud.hu/czej.html) (2014. 07. 01.)
- PROHÁSZKA GÁBOR 1916. Ecsedi könyve a Hortobágyról. *Magyar Nyelvőr* 45: 400–404.
- TIMAFFY LÁSZLÓ 1991. Szíjgyártók, nyerges mesterek. In: DOMONKOS OTTÓ főszerk., *Kézművesség.* (Magyar néprajz 3.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 309–317.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1981. Mennyütökő – mennyütősziget. *Magyar Nyelv* 77: 87–90.
- ZOLNAI GYULA 1896. Ártatlanul megrovott szók. *Magyar Nyelvőr* 25: 279.

BÜKY LÁSZLÓ

Borhűtő szavunk jelentéséről és Vörösmarty Mihály aforizmáiról. Archaikus, már-már feledésbe merülő szavaink jelentését nyelvjárási szövegekben és szépirodalmi művekben a szövegösszefüggés alapján – általában – sikerül megállapítanunk. Ha önállóan nem boldogulunk, segítségünkre lehetnek a magyar nyelv tájszótárai, köznyelvi értelmező és szótörténeti szótárai.

1953-ban 15 éves voltam, amikor először került elélem a *borhűtő* szó. Belefeledkezve Vörösmarty Mihály „Összes versek” kötetébe, a rövidebb és a hosszabb verseket egyaránt végigolvastam. Itt találtam rá a Borhűtőkre című versre, amely 1832–1840 között íródott, és tizenhat epigrammából, aforizmából áll. (Az *aforizma* szót 'rövid, frappáns, bölcs mondas' értelemben használom dolgozatomban.) Csaknem hatvan év után is jól emlékszem arra, hogy igen mély hatással voltak rám, a serdülő fiatalra a költő életbölcsségei. Valamennyit megtanultam, hogy alkalomadtán idézhessenek belőlük, ha egy-egy élethelyzetre nem találok köznyelvi mondatot. Akkor hetekig foglalkoztatott az aforizmaik igazságtartalma és örökérvényűsége, a mondandó frappáns megfogalmazása, az epigrammák idő-

mértékes verselésének pontossága, a stílus fennköltisége, a hazafias érzés kifejezése. Úgy emlékszem, hogy 15 évesen a magam szintjén megértettem és elfogadtam Vörösmarty gondolatait, erkölcsi intelmeit. Csak egy szóval nem boldogultam: a verskoszorú címében levő *borhűtő*-vel. Vidékünkön, a baranyai Hegyháton ismeretlen ez a szó. Inkább csak sejtettem, hogy a *borhűtő* valamiféle kisebb edény lehetett, amelyben a pincéből felhozott bort tárolják a fogyasztás előtt; mégpedig úgy, hogy a bor hidegen maradjon. De milyen lehetett ez az edény? Nehezen tudtam elképzelni. Ezért lelkesen fogtam hozzá a nyomozáshoz. Bíztam abban, hogy valahol rábukkanok egy *borhűtő*-re. Főleg az foglalkoztatott, hogy milyen lehet ma ez a tárgy. Kik készítették? Használják-e napjainkban?

Mivel a dunántúli tájszótárakban és az ÚMTsz.-ben sem találtam meg a *borhűtő*-t, azt gondoltam, teljesen kihalt szóval van dolgom. A gyors tájékozódás reményében levélben azt kérdeztem nyelvész kollégáimtól, hogy ismerik-e a *borhűtő* szót, s ha igen, milyen lehetett ez az edény? A kapott válaszok általában arról szóltak, hogy a megkérdezettek nem ismerik a kérdéses szót. Váratlanul SZABÓ JÓZSEF kollégám és leánya, SZABÓ KATALIN voltak a „nyomravezetőim”. Tőlük tudtam meg, hogy Szegeden ismerik ezt a tárgyat, és ott egy szaküzletben megvásárolható! SZABÓ KATALINTól megkaptam azt a fotót, amely egy agyagból gyártott borhűtőt ábrázol. Nemrég tévéműsor keretében az egyik híres mohácsi fazekas fia, ifj. Lakatos László népi iparművész elmondta, hogy ő is készít borhűtőket. (Tájékozódásom közben kiderült még, hogy fiamnak, Pesti Andrásnak is van borhűtője, csak éppen én nem tudtam róla.)

1. ábra

Mohácsi borhűtő borospalackkal

Jól látható a mellékelt képen, hogy a borhűtő henger alakú cserépedény, amelyben elfér egy borospalack. (Ifj. Lakatos László keramikus, népi iparművész munkája. Az agyagból készített edényt – hagyományosan – karcolás díszíti; külső és belső felületét nem fedi máz. Ha vízbe állítjuk, a fala hamar átnedvesedik. Melegebb helyen a párolgás következtében fellépő hőelvonás hűti a benne elhelyezett palackot.)

MÁTÉ GÁBOR pécsi néprajzkutató 2012 őszén horvátországi gyűjtőútja során Nagybodolya községben (Mohácstól délre, 12 km-re) megkérdezte egyik adatközlőjét,

hogy ismeri-e a *borhűtő* szót. *Igen, ismeröm* – szólt a válasz, és lehozott a padlásról egy henger alakú cserépedényt. MÁTÉ GÁBOR szerint ezen a szőlőtermő vidéken ma is kiváló borokat készítenek, és itt a borhűtők használata egykor általános lehetett. Valószínű, hogy a mohácsi fazekasok itt is árusították régebben borhűtőiket.

A mai borhűtők között vannak hagyományos agyagedények és üvegből, fémből készült edények is. A szó mai jelentése: 'a bor hűtésére szolgáló speciális edény vagy hűtőszekrény'.

A szó legelső előfordulása minden bizonnyal az Oklevélszótárban szereplő *borhűtő kadaczka* 1638-ból, de figyelemre méltó az 1635-ös *bor hüvösítő* is (OkI Sz. 84–85).

BÁLINT SÁNDOR szerint a 20. század közepén Szegeden és környékén már kihalt tájszó volt a *borhűtő*. 1774-ben Jankó János szegedi ingóságairól készült leltárjegyzékben (inventáriumban) szerepel a fogalom: *egy réz bor hűtő* (SzegSz. 1: 24 és 175). A szükszavú adatközlésből az edény nagyságát, alakját, funkcióját nem lehet megállapítani.

Nemrég SZABÓ T. ATTILA Erdélyi magyar szótörténeti tárnak 1. kötetében a találtam rá a *borhűtő* szócikkre. A szótárban felsorolt jelentések igazolták feltevésemet: a *borhűtő* főnév Erdélyben főnévként 'bor hűtésére szolgáló kisebb-nagyobb tároló edény' (első adat 1674-ből). A szónak 1696-ban még melléknévi funkciója is volt, és jobbára a cseberre (agyagedényre) vonatkozott: az *Urfi Kis Bor Hűtő Csebre*. Bizonyára nagyobb edény volt 1678-ban: *Egy bor hűtő Kander* [kondér]. 1697 táján rézből is készültek borhűtők: *bor hűtő réz edény*; *edgy kis virágos borhűtőcske*; egy 1715-ből való adat: *edgy bor hűtő öreg rez palaczk*. Úgy tűnik, hogy az edény mérete a csebertől a vederig egyre nőtt, jelezvén az akkori növekvő borfogyasztást. 1753-ban az edény már veder méretű volt: *bor hűtő veder*. Az egyszerűbb edények mellett – a tulajdonos társadalmi rangjára is utalóan – művesebb borhűtők is készültek. 1736-ban Gróf Apor Istvánnak már akkora *Ezüstből való borhűtője volt*, [hogy] *egy hatesztendő gyermek megferesztettek volna benne, kül-belől tenyérnyiig aranyos volt*. – A borhűtőt gyakran vihették magukkal az utazók. Erre utal az 1837-ből való adat: *Utazo kondér, bor hűtő*.

A nyelvtörténeti adatok sorát még jócskán lehetne gyarapítani. Elsősorban a főúri leltárakból (inventáriumokból) származó előfordulásokkal bizonyítható, hogy a borhűtőt nemcsak Erdélyben, hanem a dunántúli részekben is használták „borhűvesítő” funkcióban (MNy. 1960: 221). Egyetértek lektorommal: „A történeti adatok azt sugallják, hogy ez a tárgy inkább a felsőbb társadalmi rétegek tárgykultúrájának volt a része a korábbi évszázadokban, és csak később, a 19–20. századra vált népi eszközzé (anyagának, méretének változásával együtt).”

Meglepő, hogy a néprajzi szakirodalomban a cserépedények típusait bemutató tanulmányok szerzői nem említik a *borhűtő*-t, csak a borral kapcsolatos *bokály*, *kupa*, *kancsó* és a *kulacs* szót (IGAZ MÁRIA – KRESZ MÁRIA, A népi cserépedények szakterminológiája. Néprajzi Értesítő 47. 1965: 87–131). Ha ennyire elfelejtődött a *borhűtő* szavunk, mivel magyarázhatjuk, hogy a fogalom napjainkban reneszánszát éli? Azzal, hogy néhány hagyományörző-felújító fazekasmester újra gyártani kezdte ezeket az agyagedényeket, és megkezdődhetett az árusításuk is. Az egykori borhűtők „elfeledése” a közelmúltban, majd ezek újragyártása tette lehetővé a csaknem teljesen kihalt tájszó felélesztését, újratanulását. Nyelvészeti tudáság az is, hogy nem lehet érdemi magyarázatot adni archaikus szavainkról addig, amíg a fogalom alapjául szolgáló tárgyat nem ismerjük pontosan. A szótörténet kutatója számára ezért fontos kiinduló pontot jelenthetnek a néprajzi, kultúrtörténeti leírások, megjegyzések.

Felvetődhet, hogy a költő miért adta versfüzérének a *Borhűtőkre* címet. Valószínűleg azért, mert régen kisebb szövegek, rigmusok is díszíthették a borhűtőket. Ezeket az edényeket is díszítették karcolt mintákkal, virágokkal (1715: *Réz edény [...] edgy kis virágos bor hűtőcske*). SZABÓ T. ATTILA ugyan nem említi, hogy szövegeket írtak a borhűtőkre, azonban nem tarjuk kizártnak, hogy az egy, legfeljebb kétsoros aforizmák frappáns mondatokként akár díszei, feliratai lehettek ezeknek a használati tárgyaknak. A fazekasok által készített kancsókra, korsókra vidám hangulatú, kedvcsináló rigmusokat írtak karcolással. Efféléket: *Csalikorsó vagyok. Jóbort tartogatok. Van egy jukam, keresd meg, a boromat igyad meg* (l. még Magyar Néprajzi Lexikon 3: 21–22). Verses feliratok kerültek továbbá a butella (‘pálinka tartására szolgáló, üvegformát utánzó ólomházas, hordozható cserépedény’) egyik, sok esetben két oldalára. Ezek a szövegek olykor komoly, olykor tréfás formában utaltak a butella tulajdonosára, az edény szerepére; arra, hogy gondüző-búfelejtő ital van benne, ezért tiszteletet érdemel. Arra is figyelmeztetnek ezek a feliratok, hogy a butellát nem ajánlatos ellopni, mert a tolvaj póru járhat. A butellaversek általában humoros szövegek, közöttük azonban vannak – elvéve – olyanok is, amelyek hazafias tartalmúak. A szegedi „városmúzeum” gyűjteményében őrizték 1912-ben azt a butellát, amelyre főhászt kifejező felirat került: *Jó istenem, azt add érni nekem / Hogy szép hazám szabad legyen. / Hozd rá a szabadság napját / Áldd meg a magyar hazát!* (TÖMÖRKÉNY ISTVÁN, Főliratos agyagedények a szegedi múzeumból. Néprajzi Értesítő 13. 1912: 207). A butellavers vagy butéliavers szerkezetének, tartalmának ide is tartozó jellegzetességeire azért érdemes itt utalni, mert ez a folklóralkotás a klasszikus epigramma egyik kései leszármazottja (Magyar Néprajzi Lexikon 1: 397). BALÁZS GÉZA a pálinkásbutella-feliratok nyolc típusa között említi a búfelejtőket, a jókívánságot kifejezőket és az ivásra, fogyasztásra buzdító rigmusokat. Szerinte „a szövegek utalnak a pálinkázási szokásokra (pl. búfelejtés, a gyomor jótevője stb.), ám többségükben mégis kedélyeskedő, fogyasztásra serkentő rigmusok” (BALÁZS GÉZA, A magyar pálinka. Aula, Budapest, 1998. 102–106). Az alföldi fazekasok még a közelmúltban is készítették feliratos boroskancsókat és pálinkásbutellákat (l. SZÜCS ERIKA, Mai feliratok az alföldi boroskancsókon és pálinkásbutellákon. OTDK dolgozat. Kézirat. ELTE TFK, Gödöllő, 1991). A régi borhűtőkre bizonyára a butellaversekhez hasonló szövegek kerültek.

Valószínű, hogy Vörösmarty ismerte a butellákra, kancsókra, borhűtőkre írt népi rigmusokat. E különleges folklóralkotások tematikájához némileg igazodva elfogadta, hogy a borívás társaságban erősíti a barátságokat; segít a gondüzésben, védelmet nyújt a komorság ellen; bölcsességre, gondolkodásra serkent. A költő azonban nem érte be a borívás dicséretével: aforizmáival és az ide sorolható néhány epigrammájával olyan műköltészeti alkotásokat hozott létre, amelyeknek mély filozófiai és erkölcsi tartalmuk van (vö. HEGEDÜS GÉZA – KOVÁCS ENDRE szócikkét az epigramma fogalmáról: Világirodalmi Lexikon 2: 51).

Nem lehet véletlen, hogy Vörösmarty *Borhűtőkre* című versfüzérében az 1–3. szövegegység fő témája a vígság, az öröm említése, illetve a komorság gondolatának elvetése: *E poharat míg vígan ürtjük együtt, ím elfoly az élet; / Hadd folyjon, sok ezer társnak utána megyünk. – A rövid életben mit használ lenni komornak? – Oh öröm el ne maradj s te ne légy velem életlő gond!* – A 4–16. aforizmában intéseket, erkölcsi követelményeket fogalmazott meg a költő. Valószínű, hogy Vörösmarty – lévén csendes, visszahúzó ember – nem kedvelte hencegő kortársait. Ezért erre int ma is bennünket a 6. aforizmában: *Kérkedik a hiúság botorul, míg hallgat az érdem.* – Szerinte a szellemi munka, az ész

értékei nem mehetnek veszendőbe: *Nagy kincs a tudomány s nem fér rabló keze hozzá* (15. aforizma). *Kérded: az ész mi lehet? nézzed munkáit: öröklők* (4. aforizma). – A költőnek a haza jövőjéért, sorsáért való aggódása szólal meg a 6. és a 13. aforizmában: *Nem harc s ellenség, fajulás dönt nemzetet és hont. – Ébren légy magyar: őrt ki fog állni, ha nem te, hazádért?* – A negatív attitűd káros hatására figyelmeztet Vörösmarty a 10. aforizmában: *A harag ártó tűz, megemésztí a házat urastúl.* – Érdekes a 9. aforizma tartalma is, mert egyetlen mondatban két részigazság fejeződik ki. Az egyik: ki-ki a maga szerencsájének, boldog jövőjének a kovácsa; a másik: a boldogságot a jelenben kell megtalálnunk! *Messze ne nézz üdvöt, szívedbe van oltva, csak ápolj.* Ezt a gondolatot ismételte meg a költő 1843-ban A merengőhöz című versében: *Ne nézz, ne nézz hát vágyaid távolába, / Egész világ nem a mi birtokunk, / Amennyit a szív felfoghat magába, / Sajátunknak csak annyit mondhatunk. Múlt és jövő nagy tenger egy kebelnek...* – A 8. aforizma tartalma csaknem az ellentéte annak, ami a 9.-ben olvasható. Kölcsey felfogásához hasonlóan a költő ebben már a múlt, jelen és a jövő összekapcsolhatóságának fontosságát hirdeti: *Múlra, jövőre tekint s mely még tied, élj az idővel.* – Kitartás és a tűrés szükséges ahhoz, hogy célunkat elérjük: *Férfi erény jó és bal sorsban az állhatatosság* (11. aforizma). – *Tégy és tűrj: e kettő fog céloddhoz emelni* (12. aforizma). – Bizonyára a bátorság erényének fontosságára utal a költő a 14. aforizma romantikus képi tartalmával: *Napba tekint s nap iránt intézi a sas fia röptét.* – Vörösmarty negyven éves koráig sokszor átélhette azt a fájdalmat, amit akkor érzett, amikor a szomorú jelenből (gondolatban) visszatért a múltbéli boldog időkhöz. Az emberi létnek ezt a csaknem feloldhatatlan dilemmáját ismerte fel, és érzékletes költői képsorral tette elképzelhetőbbé: *A bús emlékezet szárnyas nyíl, melyet az elmúlt / Boldog idők szaladó Pártusként vissza-lövellnek* (16. aforizma). Ez a két sor a világirodalom szintjén is a legszebbek közé tartozik. Méltó párja annak a vívódásnak, költőiségnek, amely az Isteni Színjátékban, az Inferno V. énekében Francesca és Dante párbeszédének legmegrendítőbb részletében olvasható: „E quella a me: Nessun maggior dolore / che ricordarsi del tempo felice / nella miseria; e ciò sa ’l tuo dottore.” (Babits Mihály fordításában: „És ő felelt: Nincs semmi szomorítóbb, / mint emlékezni régi szép időre / nyomorban: ezt jól tudja bölcs tanítód.”).

A bátorság, szorgalom, erény mint fontos emberi érték bizonyára állandóan foglalkoztatta a költőt. Erről tanúskodnak az 1839-ben írt epigrammái: *Szólj, gondolj, tégy jót, s minden szó, gondolat és tett / Tiszta tükröként fog visszamosolygani rád.* – *A bátor nem örül nyugalomnak, bajt keres és győz.* – *Két jó van, mi fölött sorsnak nincs semmi hatalma, / Szorgalom és az erény. Földön az, égben ez áld.* (Vörösmarty Mihály összes költeményei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 417, 419).

Lehet, hogy filozófiai magasságokból – vagy mai értékrendünk alapján – Vörösmarty aforizmái nem minden tekintetben számítanak elfogadható és követhető intelmeknek. Az viszont vitathatatlan, hogy a 19. század közepe táján a költő erkölcsi tanácsaiban a reformkor haladó eszméi testesültek meg, s valószínű, hogy az akkori olvasók számára – az író tekintélye révén is – iránymutatóak voltak.

A költő epigrammáinak, aforizmáinak egy része – feltehetően felkérésre, mintegy megrendelésre – emlékkönyv számára készült (l. még Vörösmarty Mihály összes költeményei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 104, 417, 424, 425, 426). Erre a versek címe is utal: *Emlékkönyvbe; G. L. emlékkönyvébe; W. G. emlékkönyvébe* stb. De kinek írhatta

a Borhútókra című versfüzér sorait? A mű keletkezésének motivációjára és utóéletére némi magyarázatul szolgálnak GYULAI PÁLnak, az alkalmi versek közzétévedőjének a következő sorai: „Vörösmarty ez epigrammái a Széchenyi iratai között találtattak. Minthogy nem volt mellettök levél, úgy látszik, Vörösmarty személyesen adta át a kéziratot valamelyik akadémiai ülésen Széchenyinek, a ki őt erre felkérte. Nem tudhatni, vajjon Széchenyi rávésette-e e föliratokat borhútőire. Vörösmarty kézírata sajátkezű névaláírásával az Akadémia Széchenyi-múzeumában őriztetik.” (Budapesti Szemle 1904: 122, vö. CSATKAI ENDRE: Irodalomtörténeti Közlemények 1962: 77). Ez a közlemény több szempontból is fontos számunkra: A Borhútókra című versfüzér felkérésre, mintegy megrendelésre készült Széchenyi István számára. A fővárosban, így Széchenyi tulajdonában is lehettek borhútók. Szokás volt a borhútókra feliratokat (rigmusokat, verssorokat) rávésetni. Vörösmarty és Széchenyi kölcsönösen tisztelték egymást. Erre utal a kézirat fennmaradása, megőrzése. Széchenyi gondolatvilágához igazodva – a szokásos népi rigmusoktól eltérően – az aforizmák fő témái: a hazafiság, a haza jövőjéért való aggodás, a múlt, jelen és a jövőendő összekapcsolhatóságának hirdetése.

Érdekes az, hogy Vörösmarty szentenciázó hajlama csak 1832–1840 között erősödött fel; jelezvén, hogy a költő egyre tevékenyebben vett részt a közéletben. TÓTH DEZSŐ ezt írta tekintélyéről: „...[egyre] többet tett a fellépő fiatal írók érdekében. Igényes kritikát, egyszersmind önzetlen baráti szót, művészi tanácsokat, erkölcsi útmutatást, hivatásra való bátorítást [kiemelés: P. J.] elsősorban tőle kaptak a pályakezdők, akik természetesen lelkesedtek érte” (In: A magyar irodalom története 3. Főszerk. SÖTÉR ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 462). A Borhútókra című aforizmafüzér azért érdemel nagyobb figyelmet, mert ezekben az egy- és kétsoros szentenciákban visszatért a költő az 1832–1836 között írt epigrammák gondolatvilágához: a tetteket követelő dolgos hazaszeretet és a történelmi múlt megbecsülésének témaköréhez (l. még az Emléksorok cím alatt olvasható aforizmaít, ill. vö. TÓTH DEZSŐ i. m. 456).

Bizonyos ellentét nyilvánul meg abban, hogy a borhútókra jobban illettek volna a vídamságot tükröző gondolatok; a költő azonban – saját értékítéletét is kifejezve – emelkedett stílusban filozófiai tartalmú, erkölcsi tanulságul szolgáló intelmek megfogalmazásával igyekezett hozzájárulni ahhoz, hogy a reformkor haladó eszméi – így Széchenyi tervei és elképzelései is – megvalósulhassanak. A Borhútókra című versfüzérnek ezért kitüntetett szerepe van Vörösmarty életművében.

Az elemzett versfüzér 16 egységből áll. Az egysorosokat aforizmáknak tekintettem. Ezekből van több. A kétsorosok (az 1. és a 16. számú szöveg) az epigramma műfajához tartoznak. A verssorok az időmértékes verselés szabályai szerint íródtak, zömmel hexamerekben (az első idézett példa versmértéke disztichon).

Amint arról a Budapesti Szemlében megjelent szöveg tudósít, nem állíthatjuk, hogy felírták Széchenyi borhútőire a költő szellemes gondolatait. Igaz, hogy az aforizmákat elsősorban Széchenyinek szánta, ajánlotta, de talán gondolhatott arra, hogy frappáns intéseit, tanácsait tisztelői és a későbbi idők olvasói is elfogadják. Értékállóságuk bizonyítéka, hogy 170 év után is érdemes elgondolkoznunk a verssorok üzenetein. A tanító-nevelő célzat, a jóra és szépre való buzdítás egyébként Vörösmarty egész költészetére jellemző.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Nyelvrokonságunk felismerésének útvesztői*

11. Kétségtelen, hogy a parakomparativistáknak „jól jött” egyes finn és észt kutatók látványos elszakadása a többé-kevésbé egységesnek mondható finnugor (uráli) nyelvészettől. Elsősorban KALEVI WIIK, AGO KÜNNAP, KYÖSTI JULKU és mások meglepő párfordulására kell gondolnunk: arra, hogy e kutatók – egyszerűen fogalmazva – átértelmezték a finnugor nyelvrokonságot, és egy jóval tágabb földrajzi régióban vélik megtalálni az őshazát és az alapnyelvet (l. RÉDEI 1998: 119–122, HONTI 2010: 238–256).

Nem kétséges, hogy nálunk a sumer nyelv volt a fénypont a parakomparativisták szemében a valamelyest szerényebb helyet elfoglaló törökségi nyelvek mellett. De voltak (és vannak) még külhoni nyelvészek, akik egyéb (már említett) nyelveket is összehasonlítottak a magyarral, legalábbis szavak szintjén. Így például W. SCHOTT (a Magyar Tudós Társaság külső tagja), aki mellesleg magyarul is tudott. A magyar nyelv szerinte török, mongol, mandzsu, tunguz, jakut, kínai, japán alapú, de elfogadja a finnugor eredetet is. Elemzett még egyéb nyelveket is, de később egyre inkább a finnugor elmélet felé kezdett fordulni (SCHOTT 1856: 7, 10, 29).

Az Angol Antropológiai Intézet alelnöke, HYDE CLARKE (1877) valószínűsíti ugyan a magyar nyelv sumer eredetét, de nem tekinti annyira meggyőzőnek, mint a keleti, közelebbiről a Himalája-környéki nyelvekkel való rokonságot, ő mindennek felett a *m a g a r* nyelvet vallja a rokonság szempontjából kiinduló alapnak. Ugyanakkor összeveti a magyar nyelvet a burmai, a kita-perui, az etruszk, a frig, a grúz, az ajmara, a kecsua, a maja (a jukatani), a cserkesz nyelvvel és lehetségesnek tartja a „Himalayo–Ugrian” nyelvek és egyes afrikai (pl. a gaboni) nyelvek közötti rokonságot. 1890-ben ismét felszínre került a dravida–finnugor (de különösen a dravida–magyar) nyelvek rokonsága SCHLAGINTWEIT (1890) elméletében. H. BRUNNHOFER, a jeles Rigvéda-kutató (1910: 65–66) úgy véli, hogy a Rigvédában szereplő Ugana népnévben a magyarok ősatyjait (Urväter) ismerhetjük fel. Továbbá: a homéroszi Iliászban a turáni népeket mint ’kancafejőket’ (*Ἡππομολγοί*) látjuk.

OTTO SCHRADER (1925) kétségtelennek tartja a dravida–finnugor rokonságot. H. WINKLER (1909) japán–finn–magyar szóegyeztésekre hívta fel a figyelmet. Hazai nyelvészkedőink is számoltak a japán nyelvi rokonsággal. Ezek között még nem is olyan régen valamiképpen (talán módszerében?) kiemelkedik KAZÁR LAJOS (1967), noha nem fogadhatók el állításai. Aki azonban igazán távoli régióba vezérli a turániakat (persze a magyarokkal együtt), PORTO-SEGURÓ volt (1876). Ez a távoli világ Brazília, s a nyelvhasznításba bevont nyelv, amely szintén agglutináló, az amazóniai tupi (tupi–karib). Sok egyéb nyelv mellett állást foglalt a szerinte szkíta eredetű egyiptomival való rokonság mellett is.

A hettiták sem maradtak érintetlenül. A. CAMPBELL (1912) szerint az I. Sargon által legyőzött hettiták a Kaukázusba szorultak vissza, és a magyarok e hettiták leszármazottai. Honti a dilettánsokat csoportokba rendezi (ha lehet itt rendezésről beszélni). Kiemeli, vannak olyanok is, akik valamilyen (tudományos) területen sikeresen tevékenykedtek, de

*A tanulmány első részét l. Magyar Nyelv 110. 2014: 216–229.

„pályát tévesztve” átruccantak az őstörténeti és a nyelvészeti mezőkre, ám itt hajmeresztő fantazmagóriák szövevényeibe bonyolódtak, láthatóan élvezettel (HONTI 2012: 79). Nem kívánom részletezni, de ilyen volt egykor Cserép dr. is, aki kiváló klasszika-filológus volt, viszont elképesztő magyar eredettörténeti könyveket írt (pl. Nagy Sándor a „Matyó Magyarság királya”, CSERÉP 1937; l. még HEGEDŰS 2003: 135). Ilyen „kutatókból” több is látóköriünkbe került, de felesleges részletekbe szédülnünk, mert akkor elkerülhetetlenül említést érdemelne az angol nyelvi lepel mögött meglapuló magyar Uxbond (1928), aki a magyar nyelvet rokonsági kapcsolatba hozza a munda és a maori nyelvekkel. Ne is kérdezzük, ugyan mi közünk lehetne a khmer tpusú, de méginkább a maori (típusú) nyelvhez, mikor még a megszokott, elvárt vagy elvárható dicsőséget sem nyújtja ez a vélt (kiizzadott?) nyelvi rokonság.

12. Innen és ezek után felmerül az a gyanú, hogy a magyar nyelv és a nép eredetét nagyjából (vagy sokkal inkább?) az a sűrű őshomály burkolja be, mint a baszkét, a grúzét, az etruszkét, a pelazgét, és bizonyos indián és egyéb nyelvekét. Ez a titokzatos eredet – úgy tűnik – állandóan felfedezői izgalomban tartja mind a külföldi, mind a hazai érdeklődő parakomparavistákat. 1998-ban (!) jelent meg J. XUEYUAN ZHU dolgozata, amely a magyarok távol-keleti viselt dolgaival foglalkozik. Dióhéjba sűrítve arról van szó, hogy a mogherekre (a magyarok őseire) Koreában (!) egy kínai hadvezér döntő vereséget mért Kr. u. 668-ban, és ezt követően őseink elhagyták „szülőföldjüket”, és nyugat felé haladva kétszáz év múlva beléptek a Kárpát-medencébe. Közben mogher (magyar), kínai, mongol, mandzsu, tunguz szószármaztatások körítik ezt a fantasztikus népi életutat.

Nem kell szemérmeskednünk, még a jeles külhoni nyelvészeknek is voltak parakomparatív melléfogásaik mind a 19., mind a 20. században. A méltán neves FRANZ BOPP akadémiai felolvasásaiban az indogermán nyelvrokonságot kiterjesztette a maláj–polinéz, mi több, a kaukázusi nyelvekre, de főként a grúz nyelvre (BOPP 1840–1848: 235–311, 311–397, 397–479). Az ugyancsak jónevű GABELENTZ is elkövetett egy-két hibát. Egyebek közt úgy tartotta, hogy az urál-altajiak és a malájok között nyelvi rokon vonások sejlenek fel, s leginkább a magyar határozott névelő érintett e tekintetben. Továbbá úgy véli, hogy az urál-altajai nyelvek bizonyos szerkezeti szempontból rokonságot mutatnak az ősendogermánnal, miként a sémi és a maláj nyelvek is. Még meglepőbb ez a megállapítása: „Így a magyar konjugáció és maga a dél-amerikai yunga nyelv is a névmási elemek tekintetében fehűnő hasonlóságot mutat az indogermánnal” (GABELENTZ 1901: 153, 415–416). Egy nyelvész kutatónő, L. HOMBURGER feltételez egy „Sindo-Africain” nyelvrokonságot. Szerinte idetartoznak az egyiptomi, a dravida, a negro-afrikai és a kusita nyelvek (MENGES 1964: 83). Ide illeszkedik MENGESnek az az igencsak meglepő elgondolása, miszerint a Hindukus hegység volt az a térség, ahol a proto-dravida nyelv kapcsolatba került egyes urál-altajai nyelvekkel még a hódító indogermán népek megérkezése előtt (MENGES 1964: 99). Korábban már céloztunk arra, hogy I. FESSLER is említi ezt a hegységet, amelyen dél felől haladva átvergődtek őseink, ámde itt sem „proto-dravidákkal”, sem indogermánokkal nem találkoztak. Menges egy későbbi munkájában alaposan összekuszálja az addig már többé-kevésbé kialakult finn–magyar szószármaztatásokat. Egyebek közt úgy véli, hogy a magyar *sárga* japán eredetű, továbbá az ómagyar *d’ümölc* óskoreai és japán származású, sőt a *gyűrű* származásilag összefügg a dravida (tamil, kannada, konda, kota) elemekkel, és hogy a magyar *ne*, *nem* ősi indogermán származású. Még különösebb az

a feltevése, hogy a magyar *nyúl* kapcsolatba hozható a maja *tul* szóval, amely összefüggésben állhat egy altaji etimonnal, a mongol *taulaj* szóval (MENGES 1975: 20, 43, 62, 89, 90).

RAMSTEDT, a modern mongol nyelvészet megalapozója 1957-es munkájában a mongol nyelven kívül foglalkozik a koreai, a török, a mandzsu, a tunguz, a japán, az ajnu nyelvvel, és szerinte e nyelvek az altaji nyelvek körét alkotják. Számos magyar szót is összevet ezen a nyelvekbeliekkel, mint *gyermek*, *kölök*, *tavasz*, *nyár*, *kemence* stb. (RAMSTEDT 1957: 72, 74–75, 108). Külön érdekesség, ahogy Ramstedt a magyar *szám* szót elemzi: szerinte ez a szó genetikailag a mongol *sana* 'gondolkodni', a török *san* 'számolás, szám' és a koreai *san* ugyancsak 'számolás, szám' szavakkal rokon, de valamiképpen illeszkedik a görög *σαμνις* kb. 'pénztáros' szóhoz is (RAMSTEDT 1957: 72). A 20. században a koreai nyelv egyfajta reneszánszot ünnepelt. Így például 1966-ban A. ECKHARDT (1966: 37) azt állította, hogy a koreai nyelvben több indogermán szó is fellelhető, ilyen pl. a *ka* 'go', német *gehen* stb.

Bár már régen átkelt az óceánon a magyar nyelv (más nyelvekkel egyetemben) PORTO SEGURO (1876) „kutatásai” alapján Amazóniába, mint az agglutináló tupi nyelv. Viszont OTTO J. VON SADOVSZKY (1996) Kaliforniába vezérli az ugor, főleg az obi-ugor népeket, nyelveket (l. RÉDEI 1998: 124–126).

Feltehetően jól érzékelhető, milyen elsőprő erejű volt számos külhoni nyelvész, vagy magát akként értékelő kutató megnyilatkozása a magyar nyelv eredete, rokonsága kapcsán. Mindez közvetlen vagy áttételes formában még ma is virulensen él és hat nagyrészt azért, mert évszázadokon át a külföld nem tudott mit kezdeni nyelvünkkel, éppúgy mint a baszk, etruszk stb. nyelvvel. A 18–20. században sokan (pl. HUMBOLDT) megpróbálták feltörni a baszk diót – sikertelenül. Legutóbb (talán) KUR GÉZA írt (Amerikában 1952-ben megjelent munkájában) az etruszk–magyar nyelvrokonságról. Ki tudja, nem ő volt-e az, aki majd valamilyen kiismerhetetlen módon útra indít néhány olasz nyelvészt, akiket megragadott ez a szokatlan elgondolás az etruszk nyelv rokonítása kapcsán?

A 21. században (2003-ban) abban a váratlan és példátlan tisztességben részesültünk, hogy egy olasz nyelvész – történeti síkon – nem rokonságot, hanem egyenesen a z o n o s s á g o t „fedezett fel” a magyar és az etruszk nyelv között (ALINEI, Etrusco: una forma arcaica di ungherese). ALINEI különös nyelvhasznításáról éppen az olasz DANILO GHENO írt kritikai ismertetést. A többi olasz nyelvészről ne is essék szó (vö. HONTI 2012: 152, 159). Megemlíthetjük, hogy az utóbbi kb. másfélszáz évben többen is megkíséreltek etruszk–magyar nyelvrokonságról értekezni (vö. HONTI 2012: 184–187).

Arra már nincs lehetőségünk, hogy tovább részletezzük a hazai (és külhoni) para-komparatív nézeteket, viszont adhatunk egy érdekes „tippet”: az újguineai tuna nyelvben van egy magyar nyelvi szempontból érdekes megfelelés szószinten és grammatikailag is: *a tutana* 'az ember'. Számnevek után a *tutana* 'ember' változatlan marad, azaz nem kerül többes számba, ugyanis 'a két ember' *a ura tutana*, 'a három ember' *a utul tutana* (CAPPELL 1969: 44); tehát két hasonlóság is van: a névelő teljes mértékben hasonlít a magyarra, ugyanakkor szintaktikailag is van hasonlóság. Különben már SYLVESTER JÁNOS is kiemelte 1539-ben ezt az akkor ismert európai nyelvekétől eltérő magyar nyelvi jelenséget, főleg latin és német vonatkozásban.

13. Kétségtelen, hogy – mondjuk – az „objektív” nyelvhasználat, vagy pontosabban: nyelvrokonítás nem könnyű szellemi kaland, mivel bizonyos kritériumoknak meg kell felelni, például ismerni kell, „illik”, az adott nyelv(ek)ben az időben lefutott tendenciáit,

okait (ha lehet), a menetét, bizonyos hangtani törvényeket vagy szabályokat (lehetőleg a szabályosnak mondottakat), az esetleges kivételeket és még sok egyebet is (például az illető nyelveket beszélők történelmét, kultúráját, amely egyfajta keretet ad vagy szab a változásoknak). Mindez holmi banalitásnak tűnik, de nem az. Vegyünk egy nem akármilyen szót: *Isten*. A 16. században CALEPINUS (1585) ezt a szót a görög nyelvből magyarázza, de kijelenti, hogy ennek a szónak négy betűből kell állnia, így a helyes alak *ισεν* (pl. *Deus*, *Gott* stb.). FISCHER (l. 133–134) viszont már kijelenti, hogy *Isten* (*Ischten*) a perzsa *Jisdan* szóból ered, mert ez a neve a jó istenségnek („der name der guten Gottheit”). RAMSTEDT viszont így etimologizál: a koreai *aza*, *azä* kb. ’nagybácsi’ > ótörök *eč* ’atya’ + *ten* > magyar *Isten* (RAMSTEDT 1949: 16). CZUCZOR – FOGARASI szerint (3: 137) talán a magyar *ős* + *tön* vagy *-dön*, de végül is ez a valószínű: *ős-tő*, *ős-tön*, *is-ten* > *Isten*. (A kérdéshez l. HONTI 2012: 160–161.) RÓNA-TAS (1996: 159) viszont így látja az *Isten* szó keletkezését: a hatti *Estan* már a hettitában *Istanu* ’Nap, napisten’ alakban jelenik meg, és feltehetően ez a szó kaukázusi és kazár közvetítéssel kerülhetett a magyarokhoz. A TESz. a bizonytalan eredetű szavak közé sorolja; lehet *ős*, *is* + *t* és *-en* (vö. pl. *nőstény*), s jelentése ’atyácska’. RÉDEI (2002: 282–289) a perzsa (iráni) eredet mellett áll ki: az *Isten* a középiráni *istān* szóból ered, vagyis hajdan FISCHER már helyesen ítélte meg a magyar *Isten* szó eredetét.

14. Befejezésül: még sokkal több nevet, „elméletet”, fantáziálást lehetne, lehetett volna felsorakoztatni, de talán ennyi is elég annak bizonyítására, hogy az eltorzított, eltorzult nyelvrokonítási „elméletek” eredője, oka nem valamiféle mentális szint alacsony voltát jelzi, nem a jó és a rossz küzdelmét vetíti elénk, hanem jól kivehetően történelmünk igen gyakran szerfelett negatív vonulatait reprezentálja. Így jellemző, hogy a finn és a finnugri nyelvekhez fűződő rokonságunkat nem mi, hanem külhoni tudósok fedezték fel.

Továbbá: ugyancsak nem mi „fedeztük fel” a sokkal előkelőbbnek tűnő sumer és egyéb nyelvrokoniságot, hanem a szerencsésebb háttérű külföldi nyelvészek: szinte tálcán kínálták fel nekünk ezt a nyelvészeti „dicsőséget”. Nem 60, hanem több mint 210 nyelvet. Mindezzel mi megpróbáltuk hatványozni ázsiónkat: így például már úrbéli lényekként jöttünk a Földre (l. RÉDEI 1998: 55–56). Nem mintha más népek szerényebbek lennének. Az afrikai dagon törzs tagjai azt állítják, hogy elődeik a Szíriuszról (annak egy láthatatlan testvéréről) kerültek a Földre. A kapon (Amazónia) bennszülöttek az ég népének tekintik magukat. Persze közelebbi népek is „fényesítik” múltjukat, sokszor meglehetősen mértéktelenül. Nekünk nehezebb, keservesen kanyargósabb történelem jutott osztályrészül, és még a jelenünkben is vannak különleges gondjaink. Mindez többszörös áttételen át a nálunk föllelhető nyelvrokonisági nézetekben is gyakran érzékelhető.

Egyébként a téves nyelvhasználati technikákra, felfogásokra, téveszmékre a talán szelídebb és alkalmilag odaillőbb *parakomparatív* terminust használtam a *dilettáns* helyett. Ugyanis miért lenne dilettáns, mondjuk, OTROKOCSI FÖRIS FERENC? Pedig valójában az volt. Ámde ő belesimult kora nyelvészeti elemzési szokásaiba, így ez a jelző nem illene hozzá.

A tudomány azonban ma már más úton halad, és aki nem követi azt az utat, nagy valószínűséggel eltéved. A tények, tudjuk, makacs dolgok. Aki nem a tudomány tényeit veszi alapul, annak a nevét nem vésik fel a tudomány kőtábláira. De semmiképpen sem becsülhetjük le önmagunkat és történelmünket képtelen nézetek kiagyaltásával.

Hivatkozott irodalom

- ABEL-RÉMUSAT, M. 1820. *Reserches sur les langues Tartares ou Mémoires sur différentes points de la grammaire de la littérature des Mandchous, des Mongols, des Ouigours et les Tibétains*. Paris.
- ALINEL, MARIO 2003. *Etrusco: Una forma arcaica di ungherese*. Il Mulino, Bologna.
- AVENTINUS, JOANNES 1544. *Annalium Boiorum libri Septem*. Ingolstadii.
- BALÁZS JÁNOS 1961. *Finnisch-ugrisches Treffen bei Melanchton. Sonderdruck aus Ural-Altaische Jahrbücher*. Band 33. Verlag Otto Harrassovitz, Wiesbaden.
- BARÁTH TIBOR 1997. *A magyar népek őstörténete*. Somogyi Zoltán, Franklin Park.
- BÁRCZI GÉZA 1975. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BENFEY, THEODOR 1869. *Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland seit dem Anfange des 19. Jahrhunderts mit einem Rückblick auf die früheren Zeiten*. J. G. Kotta, München.
- BENKŐ JÓZSEF 1792. *A magyar és Török Nyelv mely kevesel edgyezzen ... Kézirat, Közép-Ajta*.
- BENKŐ LORÁND 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND szerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára* 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz.
- BERECZKI GÁBOR 2010. Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában. In: HONTI főszerk. 2010b: 33–47.
- BIBLIANDER, TH. 1548. *De ratione commmi omnium linguarum et litterarum commentarius*. Christoph Froschauer, Tiguri (= Zürich).
- BOEMUS, J. 1582. *Mores, leges et ritvs omnium Gentium per I. Boemum Aubanum, Teutonicum ex multis clarissimis rerum scriptoribus collecti*. Tornaesimum, Lugduni.
- Bonfini, Antonio /1995. *A magyar történelem tizedei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BOPP, FRANZ 1824–1854/1972. *Kleine Schriften zur vergleichenden Sprachwissenschaft*. Band 5. Zentralantiquariat der DDR, Leipzig.
- BORST, ARNO 1957–1963. *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*. 1–4. Anton, Hirsemann, Stuttgart.
- BOUDA, KARL 1953. *Dravidisch und Uralaltaisch*. Ural-Altaische Jahrbücher 25: 161–173.
- Bowring, John 1830. *Poetry of the Magyars*. London.
- BRUNNHOFER, HERMAN 1910. *Arische Urzeit. Forschungen auf dem Gebiete des ältesten Vorder- und Zentralasiens nebst Osteuropa*. Franke, Bern.
- BUSCH, MORITZ 1859. *Die Urgeschichte des Orients bis zu den medischen Kriegen* 1–3. Zweite Auflage. Leipzig.
- CALDWELL, ROBERT 1856. *A comparative grammar of the Dravidian or South-Indian Family of languages*. Harrison, London.
- CALEPINUS, AMBROSIVS 1585. *Dictionarivm decem lingvarvm*. Lvgdvni.
- CAMPBELL, A. 1912. *The Hettites and their Inscriptions*. London.
- CAPPELL, A. 1969. *A Survey of New Guinean Languages*. Sidney University Press, Sidney.
- CASSEL, S. 1848. *Magyarische Alterthümer*. Berlin.
- CSERÉP JÓZSEF 1937. *Világhírű Nagy Sándor a Matyó-Magyarság királya volt*. Nyíregyháza.
- DOMOKOS PÉTER 1998. *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének viszhangja irodalmunkban*. 2. átdolgozott kiadás. Universitas Kiadó, Budapest.
- ECKHARDT, A. 1963. *The Korean Language*. Edited by the Korean National Commission for UNESCO, Seoul.
- ENGEL, JOHANN CHRISTIAN VON 1813. *Geschichte des Ungrischen Reichs*. Erster Theil neu übersehen und verbessert. Wien.

- FEHÉR ISTVÁN 1938. *Engwer; Saecel Kontinentális angolszász hangtan, nyelvtan, olvasókönyv*. Budapest.
- FESSLER, J. A. 1915. *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. Erster Theil. Leipzig.
- FISCHER, JOHANN EBERHARD 1768. *Sibirische Geschichte von der Entdeckung Sibiriens bis auf die Eroberung dieses Lands durch die Russische Waffen*. Erster Theil. St. Petersburg.
- FISCHER, JOHANN EBERHARD 1770. *Quaestiones Petropolitanae*. Edidit Avg. Ludovicus Schloezer. Gottinga & Gotha.
- FOYTA ISTVÁN 1961. *Honnan származunk, mit adtunk a világnak, kik a rokonaink?* Tanulmány. Kiss Sándor, Buenos Aires.
- FRUCK, LUDOVICUS 1528. *Teütsch Formulari wie man in gerichtssachen vnd andern hanndlen, vnnnd geschefften, brieffe, verschreybung, vnd instrumēt stellen mag, nicht allayn dienstlich, besonder ser nützlich ... Wie man allen Stenden geistlichen vñ weltlichñ schreibē sol*. Johañs Singriener, zu Wienn.
- GABELENTZ, GEORG VON DER 1901. *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgabe, Methoden und bisherige Ergebnisse*. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Chr. Herm. Tauchnitz. Leipzig.
- Gesner, Conrad 1555. *Mithridates. De differentis lingvarvm...* Tiguri.
- GHENO, DANILO 2004. A magyar lenne a mai etruszk? (Mario Alinei könyvéről.) *Magyar Nyelv* 100: 490–498.
- GOSZTONY, COLOMAN-GABRIEL 1975. *Dictionaire d'étymologie Sumerienne et grammairre comparée*. Éditions E. de Boccard, Paris.
- GUICHARD, ETIENNE 1606. *L'harmonie étymologique des Langues*. Paris.
- GYARMATHI SÁMUEL 1794. *Okoskodva tanító Magyar nyelvmeister*. Kolosvárott.
- GYARMATHI SÁMUEL 1799/1968. *Affinitas Lingvae Hvngaricae cvm lingvis fennicae originis grammaticae demonstrata...* Indiana University – Mouton et Co., Bloomington – The Hague.
- HEGEDŰS JÓZSEF 1959. A török–magyar nyelvrokonság korai cáfolatáról. *Magyar Nyelv* 55: 107–110.
- HEGEDŰS JÓZSEF 1966. *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HEGEDŰS JÓZSEF 1992. A Tröster legendáról. *Magyar Nyelv* 85: 329–340.
- HEGEDŰS JÓZSEF 1995. I. A. Fessler és a magyar nyelv rokonsága. *Magyar Nyelv* 92: 156–162.
- HEGEDŰS JÓZSEF 1999–2001. *The Unique Structure of the Hungarian Language (as seen by foreign scholars)*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae 20: 15–21.
- HEGEDŰS JÓZSEF 2003. *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HEGEDŰS JÓZSEF 2004. Leibniz és a finnugorság. *Magyar Nyelv* 100: 385–395.
- HERVAS Y PANDURO 1802. *Catalogo de las lenguas 3 (Lenguas y naciones Europeas)*. Madrid.
- HONTI LÁSZLÓ 2010. Anyanyelvünk rokonságáról. In: HONTI főszerk. 2010b: 165–270.
- HONTI LÁSZLÓ 2012. *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ főszerk. 2010a. *Anyanyelvünk rokonságáról. Az török, sumer és egyéb áfum ellen való orvosság*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ főszerk. 2010b. *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfum ellen való orvosság*. Második, bővített kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Horn, G. 1652. *De Originibus Americanis Libri Qvatvor*. Hagae Comitiss...
- HUNFALVY PÁL 1856. *A dakota nyelv*. Landerer és Heckenast, Pest.
- Irenicus, Fr. 1518. *Germaniae Exegeseos Volumina Dvodecim*. (Sine loco.)
- IVÁNKA, ENDRE VON 1954. *Europa im XI Jahrhundert von Byzantinern gesehen*. Verlag Styria, Graz–Wien–Köln.
- JÖCHER, CHR. GOTTLIEB 1750. *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. Zweiter Theil. Leipzig.

- Justa Doctissimo, Ornatissimo Viro, Dn. Stephano K. Sixovio Vngaro. Wittenbergae 1588.
- KÁLLAY FERENC 1844. *Finn–magyar nyelv*. Landerer és Heckenast, Pest.
- KÁLLAY FERENC 1861. *A pogány magyarok vallása. Mythologiai pályamunka*. Lauffer és Stolp, Pest.
- KATONA ISTVÁN 1941. *Ó-héber gyökszavak a magyar nyelvben*. Budapest.
- KAZÁR LAJOS 1997. *Are Japanese and Hungarian related? Sind Japanisch und Ungarisch related? A japán és a magyar nyelv rokonok?* Daruszeg Könyvek, Budapest.
- KLAPROTH, JULIUS 1831. *Asia Polyglotta*. Zweite Auflage. Paris.
- KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY 1655. *Hungaria Illustrata...* Joannes Waesberg, Utrecht.
- KOVÁCS V. SÁNDOR 1971. *Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KOVÁCSÓCZY ÁDÁM 1823. Mi az oka, hogy a' külföldiek, és Hazánkban lakó Idegenek többnyire balúl ítélnek a Magyar Nemzetről. *Tudományos Gyűjtemény*, 1923. 2/9: 62–77.
- KRANTZIUS, A. 1580. *Wandalia. De Wandalorum vera origine...* Francofvrti.
- KUR GÉZA 1962. *Etruszk–magyar rokonság*. Ohio, Warren.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1692. *Sämtliche Schrifte und Briefe*. Herausgegeben von der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Achter Band. Akademie Verlag, Berlin.
- Leibniz, G. W. 1765/1930. *Újabb vizsgálódások az emberi értelemről*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Lenormant, François 1874. *La Magie chez les Chaldéens et les origines Accadiennes*. Maissonneuve, Paris.
- Liszniai, Paulus 1693. *Origo Gentium et Regnorum Post-Diluvionorum*. Debrecini.
- Martini, Matthias 1655. *Lexicon Philologicum*. Frakfvrti ad Moenvm.
- MELICH JÁNOS 1895. Tröster János. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 127–128.
- MELICH JÁNOS 1912. *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- MENGES, KARL H. 1964. *Altajisch und Dravidisch*. Orbis 13: 66–103.
- MENGES, KARL H. 1975. *Altajische Studien. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*. Kommissionsverlag Franz Steiner GMBH, Wiesbaden.
- Mesgnien, Franciscus 1680. *Thesaurus Linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae institutiones; seu Grammatica turcica, etc.* Vindobonae (Bécs).
- Miechow, Matthias de 1517. *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europaeana...* Kraków.
- MILLER, R. A. 1971. *Japanese and the other Altaic languages*. The University of Chicago Press, Chicago.
- MÜLLER, MAX 1854. = BUNSEN, CHR CH. JOSIAS 1854. *Outlines of the Philosophy of Universal History, applied to Languages and Religion* 1. London. 263–484.
- MÜNSTER (MUNSTER), SEBASTIAN 1544. *Cosmographia. Beschreibung aller lender*. Basel.
- OBERMÜLLER, W. 1871. *Zur Abstammung der Magyaren. Mittheilungen der kais. und könig. geographischen Gesellschaft in Wien* 14. Wien.
- OPPERT, JULES 1859. *Expédition scientifique en Mésopotamie exécuté par ordre de 1851 à 1854*. 2. Paris.
- OTROKOSI FÓRIS FERENC 1693. *Origines Hungaricae...* Franequarae.
- PALLAS, P. S. 1786. *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*. St. Petersburg.
- PALLAS, P. S. 1787. *Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею всевысочайшей особы*. St. Petersburg.
- PODESTA, JOANNES 1677. *Dissertatio Academica continens specimen triennalis profectus in lingvis Orientalibus, Arabica nempe, Persica, et Turcica...* Viennae.
- PORTO-SEGURÓ, VICOMTE DE 1876. *L'origine touranienne des Américains Tupis-Caribes et des anciens Egyptiens indiquée principalement par la philologie comparée...* Vienne.
- RAMSTEDT, G. J. 1949. *Studien in Korean Etymologie*. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 95. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.

- RAMSTEDT, G. J. 1957. *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. I. Lautlehre. Bearbeitet und herausgeben von Pentti Aalto. Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 104/1. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- RANSANUS, PETRUS /1999. *A magyarok történetének rövid foglalata*. Osiris Kiadó, Budapest.
- RÉDEI KÁROLY 1998. *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája*. Balassi Kiadó, Budapest.
- RÉDEI KÁROLY 2002. *Isten szavunk eredete*. In: *Ausgewählte Schriften von Károly Rédei. Hergestellt für Károly Rédei zum 70. Geburtstag. / Rédei Károly válogatott írásai. Készült Rédei Károly 70. születésnapja alkalmából*. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 282–288.
- RÉDEI KÁROLY 2003. *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája*. Második, bővített kiadás. Balassi Kiadó, Budapest.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. *A honfoglaló magyar nép*. Balassi Kiadó, Budapest
- RUDBECK, OLF 1675. *Atlant Eller Manheim – Vera Japheti posteriorum sedes ac patria*. Upsalae.
- SADOVSZKY, OTTO J. VON 1996. *The Discovery of California. A Cal-Ugrian Comparative Study*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SAJNOVICS, JOANNIS 1770. *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Hafniae.
- SALMASIUS, CLAUDIUS 1643. *De hellenistica commentarius*. Lugduni Batavorum.
- SCALIGER, IULIUS CAESAR 1576. *Exotericarum Exercitationum* 1–15. Francofurti.
- SCHLAGINTWEIT, EMIL 1890. *Indien in Wort und Bild*. Erster Band. Leipzig.
- SCHOTT, WILHELM 1856. *Über die sogenannten indochinesischen Sprachen insbesondere das Siamische*. Berlin.
- SCHÖDEL, MARTINUS 1629. *Cum Deo Disquisitio de Regno Hungariae...* Argentorati.
- SCHRADER, OTTO 1925. *Dravidisch und Uralisch*. Leipzig.
- SETÄLÄ, EMIL NESTOR 1892. *Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan*. Suomi 3/5: 181–350.
- STIPA, GÜNTER JOHANNES 1990. *Finnisch-ugrische Sprachforschung. Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 206, Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- SYLVESTER, JOHANNES 1539. *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta Joanno Sylvestro Pannonio autore*. Neanensi.
- STRAHLENBERG, PHILIPP JOHANN VON 1730. *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm.
- STRAHLENBERG, PHILIPP JOHANN VON 1757. *Description historique de l'Empire Russien* 1–2. Amsterdam.
- SZAKÁLY FERENC 1990. *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- SZAMOTA ISTVÁN 1891. *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten*. Franklin Társulat, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. *Milyen nyelvtant írt valójában Sylvester János?* JATE, Szeged.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1604. *Dictionarium Latinovngaricum*. Noribergae.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610. *Novae grammaticae Vngaricae succinta methodo comprehensae, et perspicuis exemplis illustratae* 1–2. Typis Thomae Valeriani, Hanoviae.
- SZINNYEI JÓZSEF 1879. Révai magyar–ugor nyelvhasonlítása. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 248–286.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND szerk. 1967–1976.
- TRÖSTER, JOHANNES 1666. *Das Alt und Neu Teutsche Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen...* Nürnberg.
- TYLER, S. A. 1968. *Dravidian und Uralian: the lexical evidence*. *Language* 44: 798–812.
- TSCHIZEWSKI, DMITRIJ 1969. *Die Nestor Kronik. Eingeleitet und kommentiert von Dmitrij Tschizewskij*. Harrassowitz, Wiesbaden.

- UXBOND, F. A. 1928. *Munda–Magyar–Maori. An Indian Link between the Antipodes. New Tracks of Hungarian Origins*. London.
- VÉRTES O. ANDRÁS 1991. Guichard magyar etimológiái (1606). *Magyar Nyelv* 87: 492–495.
- VÉRTES O. ANDRÁS 1962. Comenius a magyar és a finn nyelv egy közös sajátosságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 53: 290–291.
- VÉRTES O. ANDRÁS 1963. XVII. századi közlés a Volga menti magyarokról. *Nyelvtudományi Közlemények* 65: 411–412.
- VÉRTES O. AUGUSZTA 1938. *A finnugorság felfedezése a francia irodalomban*. Kókai Lajos, Budapest.
- WINKLER, HEINRICH 1909. *Der uraltaische Sprachstamm, das Finnische und das Japanische*. F. Dümmler, Berlin.

† HEGEDŰS JÓZSEF

SZEMLE

Tolcsvai Nagy Gábor, Bevezetés a kognitív nyelvészetbe

Osiris Kiadó, Budapest, 392 lap

TOLCSVAI NAGY GÁBOR vaskos monográfiája rövid időn belül immár a második hazai szakkönyv, amely bevezetést nyújt korunk nyelvtudományának egyik legdinamikusabban fejlődő diszciplínájába, a kognitív szemléletű nyelvelméletbe. Az első bevezető célzatú könyv 2010-ben jelent meg a legnevesebb hazai metaforakutató, KÖVECSES ZOLTÁN és szerzőtársa, BENCZES RÉKA tollából, Kognitív nyelvészet címmel. Azonnal felvetődik a kérdés, vajon miért lehet szükség egy kis közép-európai ország nyelvészeti szakirodalmában azonos tudományterületet átfogóan ismertető, ilyen rövid időn belül megjelenő, két koncepciózus szakkönyvre. A kérdésre a válasz abban rejlik, hogy a két összefoglaló jellegű könyv profilja, hasznossága és felhasználhatóságának skópusza nem egyezik meg egymással. Míg KÖVECSES és BENCZES könyve valóban úttörő szerepű volt, hiszen az volt az első átfogó jellegű tárgyalása ennek a nem hosszú múlttal rendelkező tudományterületnek, addig a három évvel később megjelenő TOLCSVAI NAGY munkája, melynek terjedelme csaknem duplája az előző műnek, profiljában és funkciójában egyaránt eltér attól (mindamellett hogy, persze, a két könyv tematikájában, témaköreiben, természetükből adódóan jelentős arányú a hasonlóság). Egyrészt a jelen ismertetés tárgyát képező szakkönyv mélyebb szintű áttekintést nyújt, és beágyazottabb módon tárgyalja a kognitív nyelvészet diszciplínájának fejlődéstörténetét a nyelvtudomány és a hozzá funkcionálisan kötődő társtudományok története szempontjából. Másrészt pedig markánsabban kötődik a hazai nyelvelméleti szakirodalom kurrens irányzataihoz, részletesebb és rendszerezettebb, átfogóbb ismereteket fed fel a magyar nyelv természetéről a profiljából szervesen adódó releváns nyelvi szintek összességére vonatkozóan, a morfológiától a szintaxison és a szemantikán keresztül a nyelvészeti pragmatikáig valamint a funkcionális, kognitivisták szemléletű szövegtanig, folyamatosan kiemelve, hogy a kognitivisták nyelvészeti szemléletben nem érvényesül, mert nem is érvényesülhet a szintaxis primátusa a többi nyelvi reprezentációs szinttel szemben, mivel a nyelv a korábbi nyelvelméletekben azonosított szintek szoros együttműködésében, korszerűen kifejezve,

interfész státusú funkcionalitásában működik. A kognitív nyelvészet ennél fogva elveti a klasszikus generativista, szintaktocentrista nyelvfelfogást, azt vallva, hogy a jelentés a kommunikáció folyamatában képződik, konceptualizálódik, a nyelvelírás céljának pedig valamennyi nyelvi szint tekintetéből a képződő aktív nyelvi viselkedésből, kommunikatív cselekvésekből adódó jelentés analízisét, használat-orientált specifikumának értelmezését tekinti. Ez, a kommunikatív célzatú, a szövegiség, a diszkurzus szintjének irányába mutató funkcionális orientáltság hatja át TOLCSVAI NAGY munkájának egészét. Mondatszintű elemzéseit is minden esetben diszkurzusba ágyazottan, megnyilatkozásokra vonatkoztatva hajtja végre. Számos alkalommal hangsúlyozottan fogalmazódik meg az a GIVÓNNAK tulajdonított kognitivistá nézet (1989), hogy „a nyelvi megnyilatkozás során a beszélők fogalmi struktúrákat hoznak létre, amelyeket szimbolikus struktúrákban reprezentálnak” (23). Tehát a kommunikációs folyamat alapját a világismeretből a fogalmi struktúrákban történő megjelenítés, majd az ebből képződő nyelvi megjelenítés képezi.

Mindkét diszciplináris ismertetés közvetlenül hasznosítható a hazai felsőoktatás gyakorlatában. Céljaikban, és ebből adódóan profiljukban is, eltérnek egymástól. Míg KÖVECSSES és BENCZES munkája az avatott olvasó számára felismerhetően nagyobb mértékben támaszkodik a nemzetközi szakirodalomból jól ismert klasszikus példaanyagra, valamint a két szerző saját kutatásaira, addig TOLCSVAI NAGY könyvében előbbi mértéke alacsonyabb, a szerző alapvető célja, hogy a kognitív nyelvészet nagyítója alá helyezze a magyar nyelv vizsgálatra kiválasztott specifikumait, rámutatva így a tárgyalt nyelvelméleti modell leíró és magyarázó adekvátsági követelményeinek előnyeire más, kurrens nyelvelméleti modellekkel szemben. Ebből a profilbeli különbségből fakadóan megítélésem szerint KÖVECSSES és BENCZES munkája inkább a felsőoktatási nyelvészeti alapképzés BA és/vagy MA szintű moduljaiban használható tankönyvként, míg TOLCSVAI NAGY könyve funkciójában inkább kézikönyv státusú, átfogó és integrált, szintetizáló szintű ismereteket nyújt a tárgyalt kurrens, empirikus alapú nyelvtudományi diszciplináról, ennél fogva inkább a doktori képzések alaptankönyveként alkalmazható az oktatásban, valamint a nyelvtudománnyal foglalkozó kutató szakemberek számára hasznos olvasmány. Az elméleti nyelvtudomány alapvető diszciplináris ismereteivel már rendelkező olvasó szaktudását képes igen magas szintre, a kutatói alkalmasság szintjére emelni. Az ide vezető út nem lesz könnyű az ilyen céllal rendelkező olvasó számára, de megéri a könyv segítségével bejárni, mivel a csúcs elérhetőségét a szakkönyv képes biztosítani. Mindkét szakkönyv pedagógiai alkalmazhatóságának relevanciáját és értékét nagymértékben fokozza a hozzájuk csatlakozó részletező szakmai tárgymutató, valamint a szakterminusok fogalmi definícióját tartalmazó glosszárium.

TOLCSVAI NAGY a Bevezetésnek már előszavában hangsúlyozza a kognitív nyelvészet alapállását, mely szerint a nyelv a beszélőkhöz és művelti beszédcselekvéseikhez viszonyul, azaz nem pusztán egy elvont rendszert képez (9). Találónan fogalmazza meg, hogy a kognitív nyelvészet „megismerésnyelvészet” (17). A tudás pedig nem zárt entitás, hanem a megismerési folyamat részét képezi. Azaz már itt hangsúlyozódik a generativizmussal szemben az a nézet, amely visszahelyezi a nyelvet a humanitásba, az emberi közegebe, ami közvetlen kapcsolatban áll HALLIDAY funkcionalizmusával, valamint AUSTIN nyomán SEARLE beszédcselekvés központú nyelvfilozófiájával, mely elméleti modelleket a diszkurzivitás elve vezérli, melyek kiindulópontja az a nézet, hogy a nyelvi szerkezetek a kultúrába ágyazott módon a jelentés nyomán formálódnak, nem pedig fordítva, úgy,

hogy a szerkezet határozná meg a jelentést, mindössze interpretáló szerepet nyújtva annak. A kézikönyv terjedelmes első fejezetében a szerző bemutatja a nyelvi rendszer és a kognitív nyelvészet elméleti alapjait. Világosan megfogalmazza, hogy a kognitív nyelvészet a nyelvtudomány használat-alapú modellje, azaz benne erőteljes szerepet kap a nyelvészeti pragmatikai szemlélet. Ez a nyelvelméleti modell céljai közt egyensúlyban tartja a literális és a metaforikus nyelvi jelentés értelmezésének, leírásának kérdését. Kihangsúlyozódik, hogy a tudás és a tartalmi körébe eső nyelvi és extralingvális struktúrák (így például a kategorizáció teljes folyamat-mechanizmusa, a lexikális és az enciklopédikus jelentés, a tudáskeret alapú ismeretek), a mindennapi gyakorlatban, tapasztalat révén szerzett ismeretekre alapozódnak. Csakhogy a szerző a figuratív jelentés értelmezésével kapcsolatban nem specifikálja szabatosan, hogy pontosan mely tényezők tekinthetők a metaforizálhatóság fokmérőjének, milyen ilyen jellegű potenciállal rendelkeznek a lexikális egységek (15). Ez a kérdés jelentős kutatásokat igényel a jövőben, melynek feltétlenül figyelembe kell vennie STEEN és munkatársai 2010-ben publikált eredményeit és a neves amerikai kognitív pszichológus, HERBERT H. CLARK tanait a konceptuális alapú háttérismeretekről (1996). Ugyancsak már ebben a fejezetrészen vártam volna a fogalmi keret (és a vele kapcsolatban álló ún. forgatókönyv-szerű ismeretek) és az enciklopédikus státusú ismeretek közötti összefüggések tárgyalását.

Már most, az első koncepciózus fejezet értékelésekor megjegyzem, hogy a nemzetközi szakirodalmi forrásokból átvett idézetek magyarra történő fordítását hasznosnak és helytállónak tartom, azonban célszerű lett volna ezeket eredeti nyelvükön – például lábjegyzetben, vagy függelékben – is közreadni.

A könyv második fejezete a kognitív nyelvészet elméleti alapjainak részletezőbb tárgyalásával foglalkozik, támaszkodva az első fejezetben bemutatott ismeretekre. A fejezet elején a szerző, tudománytörténetbe beágyazottan, részletesen bemutatja a diszciplína tudományfilozófiai alapjait, kiemelve interdiszciplináris státusát. Hangsúlyozza, hogy a kognitív nyelvészet figyelmének középpontjában a megismerés alapú, intuitív bázisú nyelvi kategóriák és műveletek rendszerének kidolgozása áll, a diszciplína markánsan elutasítja a nyelvleírás formalizálását (32). Szoros kapcsolatban áll a nyelvészeti funkcionalizmussal. Ebben a nyelvleíró modellben a hagyományos nyelvészeti kategóriák feloldódnak, érintkezhetnek egymással, sőt, eggyé is válhatnak (38). A kognitív nyelvészetben hangsúlyos szerepet nyerő ún. kontinuumelv talán legerősebb hatása az, hogy nem vonódnak éles határvonalak a nyelvleírás lexikon komponense és a grammatika közé. Célszerű lett volna azonban ezt a vitálisan fontos jelleget már itt, ebben a fejezetben példabemutatással, kiemelten tárgyalni. Ebben a fejezetben TOLCSVAI NAGY élesen bírálja a generativista nyelvfelfogást, sajnos azonban nem korszerű módon teszi ezt. A chomskyánus nyelvelméleti modell alaposan meghaladta mára azt a szintet, amely az itt bemutatott kritika alapját képezi (41–42). Korszerű szinten bírálni azt elképzelhetetlen a minimalizmus koncepciózus modelljének tárgyalása nélkül. Alapvetően hiányolom az argumentációból azokat a generativista elméleteket, amelyek egyúttal kognitivisták és konstrukcionista alapállásúak (PUSTEJOVSKY 1995; JACKENDOFF 2002). A fejezet következő szakaszában a szerző kiemeli a kognitív szemléletű nyelvészet legfontosabb ismérveit, köztük az emergencia elvét (54), a jelentés enciklopédikus dominanciáját (55), a nyelv perspektíváltságát, a modell funkcionális természetét (58), pragmatikai kötődését (58). Ezek valamennyien empirikus

alapú vizsgálatok tárgyát képezik a könyv további részeiben. Kihangsúlyozódik itt is, hogy a kognitív nyelvészet fogalmai egytől egyig tapasztalati alapúak, mely tényező fontos szerepet kap a nyelvelírás moduljaiban. A szerző ezt kiegészíti annak deklarálásával, hogy a nyelvi szerkezetek alapjául szolgáló fogalmi szerkezetek képi (imagery) jellegűek (79).

Itt is felhívom a figyelmet egy zavaró tényezőre. Többször hiányzik az argumen-tációban adott kognitív nyelvészeti fogalmak azonnali definiálása, valamint az eredeti szakterminus szerepeltetése zárójelek között (pl. a 65. és a 69. oldalon a 'profilálás', a 73. oldalon a 'szekvenciális letapogatás', a 132. oldalon a 'fokális hozzáigazítás'). A problémát nem minden esetben oldja meg a szerző azzal, hogy figyelmes olvasóját a kézikönyv végén található glosszárium fellapozására készíti, mert az ott megadott magyar nyelvű terminusok nem minden esetben egyeznek a szövegben olvasottakkal (pl. a glosszáriumban a 'szekvenciális letapogatás' helyett 'szekvenciális feldolgozás' szerepel (385), s azt csupán az eredeti langackeri szakirodalmat is ismerő olvasó konstatálhatja, hogy mindkét kifejezés alapját LANGACKER 'sequential scanning' szakkifejezése képezi).

A harmadik, rövidebb terjedelmű fejezet a kognitív nyelvészet elméleti kidolgozásának különféle modelljeit mutatja be. Mindegyik tárgyalt elméleti modell a tapasztalatiság elvének primátusából indul ki. Az egyik iskolaalapító nyelvész, RONALD LANGACKER kognitív grammatikai elméletének középpontjában az a tézis áll, mely szerint a nyelvtan a szemantikai tartalom strukturálása és szimbolizációja (1987: 19), azaz a generativisták által vallott szintaktocentrizmus elve helytelen hipotézisen alapul. Elsősorban LANGACKER veti fel a grammatikában a prototípuselv megvalósulásának szerepét. Elméletéből (s egyúttal TOLCSVAI NAGY tárgyalásából) ugyanakkor nem tisztázódik a szófajiság felvetett tipikalitásának státusa. Például az, hogy mely kritériumok képezik az alapját a „tipikusabb főnév”, vagy a „tipikusabb ige” fogalmának (92). LANGACKER kimutatja, hogy az elméletében kulcsfontosságú szerepet játszó fogalmi sémáknak csupán egy része hívódik elő és profilálódik a nyelvhasználat során. Azt viszont, hogy hogyan lehet ennek fokát mérni, mértékét és természetét megismerni vagy felismerni, csupán felvetőlegesen, nem tisztázott módon tárgyalja sokat idézett műveiben. Az ún. aktív zónák langackeri fogalma, szerepe a diszkurzus reprezentáció különféle szintjein igen izgalmas téma, ugyanakkor szerepének tisztán látó megítélése még a jövő kutatásaira vár. LEONARD TALMY monumentális kognitív szemantikája a nyelvtan és a jelentés kognitív alapú viszonyát tárgyalja funkcionális vizsgálattal. Elemzően mutatja ki a jelentés fogalmi természetét, tárgyalja a fogalmi kategóriák egymásba integrálódását. Ő az ún. kontinuumelv kidolgozója, mely szerint a lexikon, a morfológia és a szintaxis között nincsenek éles határok. Ennek alapján érdekes párhuzamot lehetett volna vonni TALMY kognitív szemantikája és HALLIDAY funkcionálista alapú nyelvelméleti programja között HALLIDAY és MATTHIESSEN (1999) alapján. GEORGE LAKOFF tapasztalati realizmuson alapuló modellje mutatja be részletesen a kognitív szemléletű nyelvelmélet kategóriális sémaszervezetét, a prototípus hatások elvére alapozott szemléletét, rámutatva a tudásreprezentáció perspektívát, azaz nem abszolút voltára, idealizált kognitív modellekbe rendezettségére. TOLCSVAI NAGY helytállóan emeli ki, hogy LAKOFF tekinthető a tudáskereteken alapuló szemantika és a Gestalt státusú, ún. mentális terek kutatásának úttörő jelentőségű alakjának. Utóbbi modelljét azután részletesen FAUCONNIER dolgozta ki, körülírva a mentális terek alkalmi jellegét, hálózatoságát, valamint fogalmi integrációját. Az ismertető funkciójú fejezetet a szemantika és a szintaxis

integrációját demonstráló konstrukciós nyelvtan zárja. Tárgyalásában a konstrukciók hálozatosságának bemutatása mellett hangsúlyozottabb szerepet kaphatott volna a mondattan integrálódásának tárgyalása a nyelvreírás ún. lexikon komponensével.

A negyedik fejezet a nyelvműködés kognitív bázisú alaptényezőit taglalja, a nyelvben funkcionáló kognitív műveletekkel, elsősorban a kategorizációval és a konstruálással foglalkozik. A szakkönyv szerzője kiemeli, hogy a kategorizáció egyszerre képezi az entitások elkülönítését egymástól, valamint besorolásukat, melyben kulcsfontosságú szerepet játszanak a prototípusosság és a skálázott/skálázható fogalmi általánosítások paraméterei, valamint az enciklopédikus eredetű tudás-struktúrák (113–124). A konstruálás szerepét illetően kiemeli azt a kognitivisták nézetét, mely szerint a nyelv nem tükrözi a valóságot, hanem azt mentálisan megkonstruáljuk. Helytállóan állapítja meg, hogy „a konstruálás feldolgozó (elemző) megértés” (129). Tételese tárgyalja a LANGACKER és TALMY által azonosított kognitív alapú konstrukciós műveleteket, ugyanakkor nem láttatja meg, nem veti össze a különféle fogalmak közti összefüggéseket. Részletezően mutatja be a fogalmi tartomány és szerkezet szerveződésének, a mentális sémaként funkcionáló tudáskeret természetének kérdését, a feltűnőség, azaz a szalienencia ismérveit, ugyanakkor nem tárgyalja ugyanitt az áthidalás, a keret-érintkezés módozatait (133–160). A 140–143. oldalon bőséges példaanyag bemutatásával elemzi az ún. előtér és háttér konceptuális lexikai státusát. Megjegyzem, hogy a kognitív nyelvészetnek ez a széleskörűen elemzett témája további, alapos kutatásokra szorul interkulturális és krosszkulturális beágyazottságának tekintetében. Értékes elemzést olvashatunk példabemutatással a 143–151. oldalon a kognitivisták nyelvészeti szempontból ugyancsak fontos, a diszkurzusban megvalósuló/megvalósított profilálási folyamatokról és a perspektíváltóság lexikális valamint grammatikai alapú vonatkozásairól, ezek tudáskeret alapú sematizációs kritériumairól, ezt követően, a fejezet végén pedig a szubjektívizáció vs. objektívizáció lexikális és szintaktikai realizációjáról.

A hosszabb terjedelmű ötödik fejezet a kognitív alapú grammatika szerveződésének bemutatásával foglalkozik. Szerzője kiemeli, hogy ebben teljességre nem törekedhet, helyette inkább a nyelvtan különféle fontos területeiről mutat be, elemez bőséges példaanyagot (169). A fejezetrészeket áthatja a jelentés-konstruálás tematikája. TOLCSVAI NAGY bemutatja, ahogy a használat során a szimbolikus elemek kötődése begyakorlódik és konvencionalizálódik, szimbolikus nyelvi egységeket képezve a folyamat eredményeképpen. A nyelvhasználó ezeket (LAKOFF megfogalmazásában) előre csomagolt egységként kezeli, ami nem követeli meg a csomag részeinek egyenkénti mentális feldolgozását (170). „A kognitív nyelvészet a nyelvi egységek jelentését kognitív tartományok soraiból összeálló mátrixban írja le” (176), hangsúlyozza a szerző. A példabemutatások értelmezése során TOLCSVAI NAGY szisztematikusan támaszkodik az előző, elméleti fejezetekben tárgyalt fogalmakra, jelentős mértékben megkönnyítve ezzel az olvasó értelmező tevékenységét. Emellett célszerű lett volna itt párhuzamot vonni a „szóság” és a korpusznyelvészet által újabban kutatott ún. lexikális csomó (BIBER–CONRAD–CORTES 2004) fogalma és skópusza között. Ugyancsak hiányolom a kurrens kognitív nyelvészet egyik legjobban kutatott irányának, a lexikális kifejezések kollokációinak és kollokációs környezetüknek polarítását, polaritás váltásait vizsgáló, ún. szemantikai prozódianak bemutatását.¹

¹ Az ún. szemantikai prozódia kutatását koncepciózusan DOMINIC STEWART monográfiájából ismerhetjük meg (2010).

A fejezet egyes szakaszai önmagukban is esettanulmányoknak tekinthetők, amelyekben TOLCSVAI NAGY sikeresen ötvözi a nemzetközi szakirodalomból kiemelt tételeket saját (és kutatócsoportja) kutatásainak eredményeivel. Bemutatott anyagában kitüntetett szerepet kap a konceptualizációban szerepet játszó kognitív faktorok közül a profiláció tényezőinek kutatása.

A fejezetrészek sorában másodikként kap helyet a jelentésváltozás vizsgálata. A szerző kiemeli, hogy ennek során a kognitív nyelvészet szemlélete szerint a beszélő változtat, nem pedig a nyelv változik, mivel a jelentés nem stabil, statikus entitás, hanem dinamikus, létrehozása a kommunikációban részt vevők együttműködésén, egyezkedésén alapul (197), azaz benne alapvető szerepet játszanak nyelvészeti pragmatikai faktorok. Ez a tényező meghatározó szerepű mind a deszemantizáció (grammatikalizáció), mind pedig a lexikalizáció, a jelentés bővülésének, kiterjesztésének folyamatában (200–201).

Harmadikként a metaforizáció kérdéskörével foglalkozik, ami az egyik központi témája a mai kognitív nyelvészetnek. Bemutatja a fogalmi metafora perspektívát, a céltartományt egyszerűsítő szerepét, valamint azt, hogy a fogalmi tartományok nincsenek lekötve egy céltartományhoz, többhöz is kötődhetnek. Érdekes aspektus az egyes szófajok metaforizációs potenciáljának vizsgálata. Ahogy azt már fentebb, az elméleti háttért illető fejezetekre vonatkozóan említettem, hasznos kutatás lenne mérési és módszertani technikák bemutatása a különféle lexikális egységek metaforizációs potenciáljának felbecsülése/felbecsülhetősége céljából. Ennek egyik lehetőségét a konvencionáltság mértékének mérésében, valamint a 218. oldalon felvetett szemantikai mezőkhöz való lekötöttség fokának precíz eszközökkel történő felbecsülésében, az ilyen mezőkben történő prototípusosság megítélhetőségének vizsgálatában látom.

A következő rövid egység a fogalmi integráció megvalósulását vizsgálja FAUCONNIER modelljének eszközeivel, súlypontosztan azt, hogy milyen alapúak a kontextussal összefüggő kognitív kapcsolatok (fogalmi csomagok) több, különféle fogalmi tartomány között, amelyek beszéd közben konceptualizálódnak. (228). Ezzel kapcsolatban vizsgálat tárgyát kellene képeznie annak is, hogy ez a dinamikusnak tartott mechanizmus milyen módon áll összefüggésben a nála statikusabb, begyakorolt, sztereotíp és globális háttérismeretekkel CLARK releváns kutatási programja nyomán.

Ezt követően a poliszémia kognitív nyelvészeti analízisével foglalkozik a szerző, vizsgálva kialakulásának okait, alkalmi és hálózatos természetét, begyakoroltságának jellegét, protípusosságát, fogalmi háttére konvencionáltságának fokát, jelentéskompozitumainak kiterjeszthetőségét. Utóbbit a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszából kiemelt példaanyagon tanulmányozza. Érdekes elemzést mutat be a grammatikai funkciós elemek poliszémiájának vizsgálatára vonatkozóan, rámutatva a sematizálódás és grammatikalizálódás folyamataira (246–255).

Hatodikként a referenciapont-szerkezetet tanulmányozza. Rámutat arra, hogy a referenciapont több grammatikai szerkezet fogalmi szervezője. Feltűnő entitás a dominíumon belül és egyúttal szubjektív háttért is képez. A begyakoroltság funkciójának ellátása uralja a kapcsolódó szerkezet kialakulását. A következő vizsgált tétel a kompozitumszerkezet, ami TOLCSVAI NAGY meghatározásában két (vagy több) komponensszerkezet jelentéstani és szerkezeti összekapcsolódását jelenti. Benne a szófajok jelentésszerkezetekként értelmeződnek (268). Ilyen szerkezeteket képeznek a szófaji valenciák. Ezek után a szerző a gyakorlat szintjén is tárgyalja a korábban már bemutatott erődinamika, azaz két figura közti energiaátvitel fogalmát (pl. a kauzalitás kifejeződésében), majd pedig a korábban

tárgyalt fogalmak alapján a fejezet kilencedik pontjában felvázolja és levezeti az egyszerű mondat kognitív grammatikai szerkezetét. A fejezet mondatnyi alapfogalmak, az alany, a topik, és végül a fókusz kognitív nyelvészeti értelmezésével zárul a profiláció, perspektivizáció kulcsfontosságú, szövegbázisú bemutatásával a konstruálásban.

A könyv hatodik főfejezete szövegszintű elemzést mutat be a konstruálás folyamatáról, kognitív nyelvészetileg (újra)értelmezve a stílus fogalmát, bemutatta a stíluspotenciál diszkurzus alapú működését. Együttal szemléletes szépirodalmi példaszövegek, valamint összevető, minőségi vs. bulvár napilapból származó újsághír szövegek elemzésével alkalmazza a kognitivisták stílusfogalmi eszköztárát a diszkurzuselemzésben. A szövegkohézió és a koherencia vizsgálata során hiányolom a vitálisan fontos kulcsszói státusz szerepének tárgyalását ebben a fejezetben.

A kézikönyv utolsó előtti, igen rövid terjedelmű szakaszában TOLCSVAI NAGY a kognitív nyelvészet pedagógiai alkalmazásáról mondja el gondolatait és mutatja be elképzeléseit. Ez a fejezet tárgyalásának tartalmában és mélységében nézetem szerint nem éri el a korábbiak argumentációjának szintjét. A szakkönyv a kognitív nyelvészet fő jellemzőit összefoglaló rövid fejezettel zárul.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR bevezető, szintetizáló jellegű kézikönyvét a kognitív nyelvészet elméletéről és alkalmazásáról a nyelvleírásban alpmunkának tartom a hazai nyelvészeti szakirodalomban. Ismerete nélkül a nyelvészettel foglalkozók szaktudása nem lenne teljes. Egyaránt ajánlom a hazai felsőoktatási nyelvtudományi doktori programokban tankönyvként való alkalmazását, valamint ajánlom a nyelvészetet oktatóknak és kutatóknak. A kézikönyv olvasóinak szaktudását, amennyiben képesek megbirkózni első felének koncepciózus, ugyanakkor nem könnyű diszciplináris háttérfejezeteivel, olyan magas szintre emeli, hogy a második részben szereplő, releváns tematikájában sokrétű fejezetek elemzéseit annak alapján már könnyűszerrel tudják befogadni, képesek lesznek arra, hogy a diszciplína ismeretében azt kutatói szinten tudják művelni, továbbfejleszteni. Ez pedig határtalan értéke egy ilyen profillal rendelkező szakkönyvnek.

Hivatkozott irodalom

- BIBER, DOUGLAS – CONRAD, SUSAN – CORTES, VIVIANA 2004. *If you look at ...: Lexical bundles in university teaching and textbooks*. *Applied Linguistics* 25/3: 371–405.
- CLARK, HERBERT H. 1996. *Using Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- GIVÓN, TALMY 1989. *Mind, Code and Context. Essays in Pragmatics*. Lawrence Erlbaum Publishers, Hillsdale, NJ.
- HALLIDAY, MICHAEL A. K. – MATTHIESSEN, CHRISTIAN M. I. M. 1999. *Construing Experience Through Meaning: A Language-based Approach to Cognition*. Continuum, London.
- JACKENDOFF, RAY 2002. *Foundations of Language*. Oxford University Press, Oxford.
- KÖVECSEI ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar* 1. Stanford University Press, Stanford, CA.
- PUSTEJOVSKY, JAMES 1995. *The Generative Lexicon*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- STEEN, GERARD J. – DORST, ALETTA G. – HERRMANN, J. BERENIKE – KAAL, ANNA A. – KRENNMAYR, TINA – PASMA, TRIJNTJE 2010. *A Method for Linguistic Metaphor Identification*. John Benjamins, Amsterdam.
- STEWART, DOMINIC 2010. *Semantic Prosody*. Routledge, London.

ANDOR JÓZSEF
Pécsi Tudományegyetem

Imrényi András, A magyar mondat viszonyhálózati modellje

Nyelvtudományi Értekezések 164. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013. 158 lap

1. IMRÉNYI ANDRÁS könyve doktori értekezésének átdolgozott változata. A mű elkészítésének előzményeként 2007 és 2013 között a szerző több, a téma egyes vonatkozásainak részletes kifejtését tartalmazó nagyobb tanulmányt publikált (ezek közül csak néhányat kiemelve: IMRÉNYI 2008, 2009, 2012a, 2012b). A könyv végső formára hozásáig IMRÉNYI gondolatmenete nagyban előrehaladt és egyben le is tisztult. Munkája mind elméleti megalapozását és módszertanát, mind eredményeit és ezek kifejtését tekintve kiemelkedő: egy fiatal, de a szakmai diskurzusban magyar és nemzetközi viszonylatban is egyenrangú nyelvész kollégát mutat teljes szakmai vértetben.

2. Az értekezésre mindenekelőtt a problémaközpontúság, valamint az empiria és az elmélet egysége jellemző. A mű kérdésfelvetéseiben, elméleti megfontolásait és megoldási javaslatait tekintve a nyelvtudomány modern irányzataihoz, a nemzetközi trendekhez éppúgy illeszkedik, mint a magyar nyelvészeti hagyományokhoz. IMRÉNYI ANDRÁS elméletalkotó képességére mutat, hogy egyrészt sokféle forrásból tud a saját elgondolásaival rokon részleteket integrálni úgy, hogy azok harmonikusan illeszkedjenek bele kiépített gondolatrendszerébe, másrészt tovább tudja építeni és bizonyos pontokon gondolatilag meg is tudja haladni a felhasznált forrásokat.

Ami a vizsgált kérdések elméleti hátterét illeti, a szerző a különféle keretekben elért eredmények kritikai áttekintése és gondos mérlegelése alapján alakítja ki a saját elképzeléseit, elsősorban a funkcionális kognitív nyelvészet és a függőségi nyelvtanok elgondolásainak integrálásával – számba véve mind az ún. hagyományos magyar leíró nyelvtanok, mind a magyar nyelv leírásának generatív grammatikai keretben született eredményeit. Egyes gondolatok alakulásával kapcsolatban visszanyúl egészen az eredeti, 19. századi vagy 20. század elejei forrásokig (többek között vitatva például Brassai munkásságának egyoldalú generatív értelmezését). A nyelvtudomány-történeti kontextus és a felhasznált nyelvelméleti háttér felvázolásához csak a saját megközelítésmódja szempontjából kritikailag átgondolt problémákat és csak olyan részletességgel emel be az értekezésbe a szerző, amilyen mértékben azokra a gondolatmenete szempontjából szüksége van; a felvetett problémákhoz nem közvetlenül kapcsolódó összefüggések részletes ismertetése helyett utalásokkal él (ezekből kiderül széles körű és alapos tájékozottsága). Hasonlóképpen jár el saját korábbi publikációival kapcsolatban is – ennek alapján közvetetten azok is képet kaphatnak eddigi nyelvészeti teljesítményének kiterjedtségéről és mélységéről, akik az eddigiekben nem követték munkáit.

3. Az értekezés világos tagolású; logikus és arányos felépítés jellemzi. A Bevezetésen és az Összefoglaláson kívül négy nagy fejezetből áll. A szerző a második fejezetben először a tudománytörténeti kontextust (a hagyományos magyar grammatika és a saját terminusával *fősdratú*-nak nevezett generatív grammatikai irányzat eredményeit) mutatja be, azokra az empirikus problémákra koncentrálva, amelyekre dolgozatában választ keres. Ezután a harmadik fejezetben vázolja saját hálózatelvű elképzelésének elméleti hátterét

a funkcionális kognitív nyelvészet alapfogalmai szerint (holizmus, szimbolikus mintázatok rendszere, interszubjektivitás és konstruálás, ikonicitás, motiváltság, jelöltség és jelöletlenség, a nyelv hálózati modellje, a mentális terek elmélete – ezekről a fogalmakról többek között LANGACKER 1987-es, 1999-es, 2000-es, 2008-as, magyar nyelven pedig főként TOLCSVAI NAGY 2013-as, illetve KÖVECSÉS–BENCZES 2010-es munkájában tájékozódhat az olvasó).

Az értekezés központi és egyben legterjedelmesebb negyedik fejezetében (amelynek címe nem véletlenül esik egybe a teljes műével) IMRÉNYI ANDRÁS a saját elképzeléseit mutatja be a magyar mondat többdimenziós elemzésével kapcsolatban.

A szerző először (4.1.) a magyar mondat viszonyhálózati modelljének kulcsfogalmait mutatja be a következők szerint: 1. A függőségi viszony mint szimbolikus viszony. 2. A mondatelemzés többdimenzióssága. Ez abból fakad, hogy a hálózat két pontja között egyidejűleg többféle viszony is fennállhat. A későbbi elemzésekben az első dimenzió (D1) a szimbolikus egységek közötti függőségi viszonyoknak, azaz tulajdonképpen a mondatrészviszonyoknak, a második dimenzió (D2) az operátorviszonyoknak (kiterjesztés, korlátozás/fölülírás), a harmadik dimenzió (D3) pedig a kontextuális viszonyoknak felel meg. 3. Az igei állítmány (igekötő + ige) mint sematikus mondategész (azaz magmondat vagy protoállítás). (A protoállítás pozitív (azaz állító), kijelentő mondat, egyenes szórenddel.)

Ezután (4.2.) IMRÉNYI az egyszerűbb, prototipikusnak vélt mondatmintázatokkal foglalkozik, vagyis a magmondatot és ennek közvetlen bővítményeit tárgyalja a kidolgozás és a kiterjesztés, majd a korlátozás/fölülírás műveletein keresztül. Ennek a résznek a két utolsó alfejezete olyan mondattípusokat is tárgyal, amelyek a fölülírás művelete nélkül is fordított szórendet mutatnak. A szerző ezzel kapcsolatos feltételezése az, hogy ezek a mondattípusok „már a magmondat szintjén eltérnek az alapértelmezett kijelentő beszéd-cselekvés-értéktől” (77). Az itt tárgyalt mondattípusok közül az egyik a felszólító mondat, amelyet a szerző a kijelentő mondatral való oppozíciójában mutat be, hiszen „a protoállítás kijelentő értékétől való eltérést a prototipikus felszólító mondatokban a felszólító módjel és a fordított szórend együttesen jelzi, azaz morfológia és szintaxis kiegészítő szerepet kap a funkció felismerhetővé tételében” (79). A másik alfejezet nem egy mondattípussal, hanem mondattípusok egy csoportjával foglalkozik, amely több konstrukciótípust foglal egybe: az eldöntendő kérdést, valamint az óhajtó és a feltételes mondatot. Ezeket a típusokat az köti össze, hogy esetükben „az alaktan, a funkciószavak (partikulák), a szórend, illetve a prozódia versengésének, kiegészítő megoszlásának (*complementary distribution*) lehetünk tanúi” (79).

A szerző a következőkben (4.3.) további részletes elemzésekben tárgítja ki a magmondattípusok jellemzőinek bemutatását, majd kitér a mondatrészviszonyok és az operátorviszonyok különbségére, illetve az operátorok interakciójára (4.4.), valamint a topik-komment viszonyokra (4.5.) is.

Az ötödik fejezetben a korábbiakban kidolgozott hálózatelvű leírási módszerét alkalmazza a szerző egy – a leírás és az elméleti magyarázat szempontjából is problematikus – angol nyelvi jelenségn, az alany–segédige inverzió leírására, bemutatva, hogy elképzelései hogyan viszonyulnak a jelenség goldbergi konstrukciós nyelvtanbeli, illetve langackeri kognitív nyelvtanbeli leírásához (vö. GOLDBERG 2006, LANGACKER 2012).

Mindegyik fejezetet az abban kidolgozott fogalmakat, elért elméleti általánosításokat és felállított leírási technikákat tartalmazó rövid összegzés zárja. Az értekezés záró-

fejezete a kitűzött célokhoz viszonyítva összegzi az elért elméleti és leírási eredményeket. Az értekezésben – a funkcionális kognitív irányzatra jellemző módon – mindenhol fontos szerepet játszik az empirikus adatok leírásának, a feltárt mondat szerkezeti összefüggéseknek az azok háttérét jelentő fogalmi műveletekkel való összekötése, valamint nyelvhasználati keretbe történő beillesztése.

4. IMRÉNYI ANDRÁS értekezésének elméleti megalapozásához hozzátartozik a függőségi grammatika elveinek és leírási gyakorlatának integrálása is (pl. GROSS–OSBORNE 2009). Ezeknek az elképzeléseknek a hagyományos grammatika gyakorlatával, valamint a kognitív grammatika elméletével való összehangolhatóságára a szerző munkájában több helyen is rámutat. A függőségi grammatikák átvett megoldásaival kapcsolatban azonban felmerül egy fontos kérdés is. A szintaktikai összefüggések függőségi nyelvtani modellen belüli reprezentációjának problémáira való koncentráció, az ellentmondás-mentességre, valamint a formai megragadhatóságra való törekvés a nyelvleírási technikák felé tolhatja el a problémamegoldást. Bár a vizsgált reprezentációs problémák tárgyalásának végén a szerző ezt a részt is igyekszik viszonyba hozni a kognitív kerettel, keresve a lehetséges forma–jelentés párokat, a megoldási javaslatok és az ezek közötti választás azt a benyomást keltheti, mintha a választott megoldás pusztán a szintaktikai modell (a függőségi nyelvtan) jellemzőiből fakadna. Ha ez valóban így lenne, akkor kérdésessé válna, hogy a függőségi nyelvtani modell bizonyos megoldásai mint pusztán leírási technikák mennyiben térnek el, mondjuk, egy formális megközelítésnek a saját modelljéből fakadó leírási kényszereitől, amelyekre a generatív grammatika kapcsán a mű egy korábbi fejezetében éppen IMRÉNYI ANDRÁS mutat rá. Hogy ne essen bele ebbe a csapdába, a szerzőnek a továbbiakban is erőteljesen ki kell majd domborítania a modellelméleti reprezentációs problémák háttérében álló funkcionális összefüggéseket.

5. A műből két olyan konkrét kérdést emelek ki, amelyeknek megoldása IMRÉNYI ANDRÁS részéről átgondolt és logikus, mégsem tudok teljesen egyetérteni velük.

5.1. A szerző több helyen tárgyalja az ige-kötő + ige, illetve az ige + ige-kötő kapcsolatot. Döntése szerint az első esetben egységnek tekinti őket, míg a második esetben nem (vö. pl. 84). Ez a kétféle megoldás szintaktikailag indokolható, de szemantikailag ellentmondásos, mivel a sorrendiség nem befolyásolja azt a szemantikai egységet, amely az ige-kötős ige részei között fennáll. (IMRÉNYI is utal arra, hogy az ige-kötő + ige szerkezet konvencionalizálódottsága és begyakorlottsága folytán az ige + ige-kötő szerkezet is ugyanolyan könnyen feldolgozható, mint az előbbi.) A szerző fenti felfogásából fakad az, hogy az ige után álló ige-kötő esetén például a tárgyi viszony csak az ige-re (és nem az ige-kötővel bővült ige-re) vonatkozik; például a 75. oldalon található (90)-es mondat (*JÁNOST hívta fel Mari*) elemzésében az áll, hogy a *JÁNOST* mint főülíró kifejezés csak a *hívta* igealakkal áll szintagmatikus kapcsolatban. A *hívta* és a *hívta fel* között ugyanakkor különbség van mind kidolgozási lehetőségeik, mind szemantikájuk tekintetében. A szintaktikai megoldás és a szemantikai összefüggések feszültségének kérdését IMRÉNYI itt úgy oldja meg, hogy a főülírás szemantikai művelete nem a szintagmatikus viszonyban ige-kötője nélkül részt vevő, sematikus jelentésű pusztán ige, hanem annak (többek között az ige-kötővel) kidolgozott változatán mint szemantikai szerkezeten megy végbe. A szerző

azóta megjelent egyik újabb írásának megoldása viszont már az ábrázolásban is törekszik a szintaktikai és a szemantikai szerkezet harmóniába hozására, mivel a *KIT hívtál fel?* példa elemzésében a *hívtál fel* rész külön csomópontokként, de együttesen bekarikázva szerepel, a következő indoklással: „... – a kiterjesztéshez hasonlóan – lehetséges itt is az operandumot alkotó elemek egységként való határozottabb feltüntetése... (A bekarikázás nem feltételezi azt, hogy a szemantikai művelet szempontjából összetartozó elemek minden esetben szomszédosak.)” (IMRÉNYI 2014: 139).

5.2. A másik kérdés az igemódosító bővítésével kapcsolatos. Egyetértek azzal, hogy a (106d), illetve (114) példában (*Mari vékony szeletekre vágta a kenyeret*) a *szeletekre* (igemódosítóként) a protoállítás része, és egyben az igei jelentés kidolgozója. A *szeletekre vágta* szemantikai egység is egyben, míg a *vékony szeletekre vágta* nézetem szerint nem (annak ellenére, hogy fölülíró műveletben ez a szerkezet egy egységként vesz részt), hiszen a *vékony* (*vastag, egyenetlen* stb.) a *vágta* kidolgozójának, a *szeletekre* igemódosítónak a bővítménye, és közvetlenül azt dolgozza ki szemantikailag. Kérdés, hogy az ilyen további kidolgozókat is a protoállítás részének tekintsük-e? A szerző szerint igen, szerintem azonban csak az idiomatikus kifejezések (pl. a dolgozatban is szereplő *zöld utat adott*) esetében érdemes az alaptag (*adott*) kidolgozójának (*utat*) további kidolgozóját (*zöld*) is a protoállítás részének tekinteni, vagyis azokban az esetekben, amelyekben a szemantikai egység (*zöld út*) erős. További kidolgozókat mindenhol találunk, nemcsak a feltételezett protoállításon belül (pl. *nagyon vékony szeletekre vágta*), hanem azon kívül is, minden olyan esetben, amikor a kidolgozó tovább bővíthető (pl. *A lány szeletekre vágta a kenyeret*, *A csinos lány szeletekre vágta a kenyeret*, *A szédületesen csinos lány szeletekre vágta a kenyeret*), tehát ezt a jelenséget általánosabban lehetne kezelni. Ahogyan a szerző is írja, a protoállítás egyes részei és kidolgozói is lehetnek szerkezetesek; ezek a szerkezetek a korlátozás művelete szempontjából szintaktikailag egységesen viselkednek. A szerkezetesség lehetősége azonban nemcsak a protoállítás részét képező pusztá névszói igemódosítóra, hanem más mondatrészekre, például az alanyra és a tárgyra is igaz. A kidolgozó és további kidolgozói a strukturalista terminológia szerint helyettesítési osztályt hoznak létre, például *szeletekre/vékony szeletekre/nagyon vékony szeletekre*, illetve *a lány/a csinos lány/a szédületesen csinos lány*. Valójában szerintem azt kellene megragadni, hogy a kidolgozó milyen (jelentés)kategóriába tartozhat, és mint ilyennek milyen további kidolgozási lehetőségei lehetnek. Úgy vélem, a fenti probléma köthető lenne ahhoz a 114. oldalon található gondolathoz, miszerint a hálózat mondatrésztviszonyokat érintő evolúciójára jellemző a lefelé bővülés. Ezt a gondolatot kiterjeszthetőnek tartom a protoállításokon belüli kidolgozók további bővítményeire is, mivel nem látok elvi különbséget a *rokonom* → *távoli rokonom*, illetve a *szeletekre vág* → *vékony szeletekre vág* típusú bővítés között.

6. A munka igényes nyelvezetű, jó stílusú, világos megfogalmazású. Noha IMRÉNYI törekszik az egyszerű és jól érthető megfogalmazásokra (munkája az értő olvasó számára szinte olvashatósnak mondható), mégis sikerül árnyaltan megközelítenie azokat a kérdéseket, amelyeket értekezésében tárgyal. Így egy irányzaton belül is utal a különböző felfogásokra, illetve korrekten bemutatja azt is, ha egy szerző állásfoglalásában bizonyos jelenségekkel kapcsolatban az idők folyamán változások következtek be, és szükség szerint jelzi azt is, hogy munkája szempontjából ezek közül a változások közül melyeknek

van jelentősége, és melyeknek nincs. Mint a korábbiakban már utaltam rá, IMRÉNYI rámutat arra is, ha bizonyos leírási kényszerek a bemutatott elmélet belső logikájából fakadnak.

7. IMRÉNYI ANDRÁS munkájában az alapvető magyar mondat típusok bemutatásával sikerrel végezte el a mondatan alapjelenségeinek használat alapú, funkcionális kognitív szemléletű leírását. Ez komoly előrelépést jelent a magyarországi funkcionális kognitív kutatásokban. IMRÉNYI elgondolásai saját kutatási eredményeire épülnek, és elméletileg is jelentősek, mivel nem egyszerűen egy széles szakirodalmi anyag átgondolására és felhasználására épülnek; a szerző a korábbi és a mai szakirodalom egyes elképzeléseit a nyelvi anyaggal szembesítve eredeti és kreatív módon integrálja egy egységes, a leírásban is jól használható, ugyanakkor magyarázó értékű elméleti keretbe. IMRÉNYI ANDRÁS munkáját világos és rendszeres kifejtési módja alapján haszonnal forgathatják a nyelvészetet tanuló egyetemisták is, de a könyv sok újdonságot nyújtó, kiváló olvasmány a funkcionális mondatelemzés alapjaival és részleteivel megismerkedni kívánó egyetemi oktatóknak és a mondatan, illetve általában a nyelvten kutatóinak is.

Hivatkozott irodalom

- GOLDBERG, ADELE 2006. *Constructions at Work: the Nature of Generalization in Language*. Oxford University Press, Oxford.
- GROSS, THOMAS – OSBORNE, TIMOTHY 2009. Toward a practical Dependency Grammar theory of discontinuities. *SKY Journal of Linguistics* 43–90.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2008. Szerkezeti fókusz – pragmatikai típusjelölés? In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA szerk., *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 203–239.
- IMRÉNYI, ANDRÁS 2009. Toward a unified functional account of structural focus and negation in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 56 (4): 342–374.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2012a. A mondat mint többdimenziós hálózat. Magyar–angol összehasonlító elemzés. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Konstrukció és jelentés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 123–137.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2012b. Inversion in English and Hungarian: comparison from a cognitive perspective. In: HART, CHRISTOPHER ed., *Selected Papers from UK-CLA Meetings* 1. 209–228.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2014. Operátorok a magyar mondatban – funkcionális kognitív nézőpontból. In: LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 130–146.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar* 1. *Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar: a basic introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- LANGACKER, RONALD W. 2012. Substrate, system, and expression: aspects of the functional organization of English finite clauses in English. In: MARIO BRDAR – IDA RAFFAELLI – MILENA ŽIC FUCHS eds., *Cognitive Linguistics between Universality and Variation*. Cambridge Scholars Publishing, Cambridge. 3–52.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.

LADÁNYI MÁRIA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bene Annamária szerk., A magyar nyelv a többnyelvű Vajdaságban I–III.

I. kötet: Nyelvi jelenségek; II. kötet: Állandó és változó a nyelvben; III. kötet: A sokoldalú nyelv

Újvidék Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka, 2011. 133 lap; 2012. 152 lap;
2013. 134 lap

1. 2011-ben az Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Karának szabadkai kirendeltsége belekezdett első önálló tudományos projektjébe, A magyar nyelv a többnyelvű Vajdaságban, a korszerű európai régiómodellben címmel. (Projektvezető 2012-ig Silling István, utána Bene Annamária.) A projekt célja, hogy a szerbiai magyar kisebbség nyelvét az európai régióban elfoglalt szerepében vizsgálja, hogy kiderítse, mennyire felel meg a vele szemben támasztott „kommunikációs eszközöktől elvárt kívánalmaknak, mennyire szolgálja a többszintű nyelvi kreativitás lehetőségeit, a fonikus és nonverbális jelek együttthatásának eredményes megvalósulását.” (SILLING 2011: 5). A kutatócsoport tagjai a kérdéskört számos különböző aspektusból vizsgálják, eredményeiket pedig a jelen sorozatban prezentálják. A sorozatnak eddig három kötete jelent meg, amelyek – ahogy ezt az alcímek is mutatják – egy-egy kérdéskört ölelnek fel. A több szempontú megközelítés az egyes köteteken is érvényesül. A tanulmányokat három tematikus egység: a nyelvészet, a művelődés és az irodalom témakörébe sorolhatjuk. Az első kötet a tematikus felosztást még inkább kiemeli azáltal is, hogy a tanulmányokat külön címmel ellátott fejezetekbe rendezi (Nyelvi jelenségek, Nyelv és művelődés, Nyelv és a vajdasági magyar irodalom). A második és harmadik kötet tanulmányai már nincsenek tematikus fejezetekbe csoportosítva, de sorrendjük megfelel az első kötet rendszerezési elveinek.

2. A sorozat első kötete Nyelvi jelenségek címmel jelent meg, tíz vajdasági nyelvész és irodalmár munkáját tartalmazza. Első egysége a lingvisztika különböző ágazatain keresztül mutatja be a nyelvi jelenségeket. A kiadvány kezdő tanulmánya a grammatikai kutatások újabb eredményeit ismerteti. BENE ANNAMÁRIA a „magyar nyelvtudomány egyik nagy adósságát” próbálja pótolni (SILLING 2011: 6), a visszaható és kölcsönös igék osztályozásával (9–20). Kutatásában a visszaható igék pontos meghatározásával, leíró nyelvtanaink definícióinak számbavételével a szerző az álvisszaható igék csoportjáról megállapítja, hogy az odasorolt igék jelentésében nincs visszahatás, így a kategória felvétele nem indokolt. BENE tanulmányában a kölcsönös igékkel is részletesen foglalkozik, melyekkel kapcsolatban leszögezi, hogy szintén tranzitív igékből képződtek. SILLING ISTVÁN, a vajdasági magyar nyelvjárások kutatója, az északnyugat-bácskai magyar dialektusokat mutatja be demográfiai, történeti adatokkal és szövegmutatványokkal kiegészítve (21–35). Tanulmányában három vajdasági falu, Regőce, Őrszállás és Nemesmiletity nyelvjárásának hangtani, alaktani és szintaktikai sajátosságairól kaphatunk részletes és pontos képet. A kétnyelvű környezet szókincsre gyakorolt hatásának egy lehetséges vizsgálati módszerét ismerteti HORVÁTH FUTÓ HARGITA (43–59). Tanulmányában egy olyan nyelvészeti

vizsgálat elméleti háttérét vázolja, amelynek célja, hogy felmérje: a gyermekek szókincsére milyen mértékben hat a nyelvi közeg, ahol élnek, van-e különbség a városiak és falusiak nyelvhasználatában, valamint befolyásolja-e a szókincsét a szülő státusa, az iskola tanterve, illetve az olvasási szokások. A lexikont egy más aspektusból vizsgálja GRABOVAC BEÁTA, az érzelem-előhívó és érzelemkifejező szavak csoportját kutatva a többnyelvű környezetben (60–74). A szerző felteszi a kérdést, hogy a bilingvis beszélő esetében vajon a két nyelv csak két kifejezőeszköze ugyanazon érzelmeknek, vagy esetleg elsajátításukkor a különböző nyelvek és szociokulturális sajátosságok mellé két külön érzelmi rendszer is társult? Megállapítja, hogy az érzelmek kifejezése a konnotatív jelentéskörhöz kapcsolódik, valamint beszámol két olyan módszerről (Osgood-féle szemantikus differenciált teszt és a Stroop-teszt), melyek véleménye szerint lehetővé teszik a kétnyelvűek érzelmi működésének mérését.

A kötet, illetve a sorozat számos erénye közé sorolható, hogy a vajdasági magyar nyelvet nemcsak „belülről”, anyanyelvi beszélők nézőpontjából vizsgálja, de hangot ad egy „külső”, nem anyanyelvi beszélő véleményének is. DRAGANA FRANCIŠKOVIĆ szerb nyelvű tanulmánya a kisebbségek szempontjából igen fontos kérdéskörrel foglalkozik: az oktatás problematikájával két-, illetve többnyelvű környezetben (36–42). A többnyelvű oktatást mint pszicholingvisztikai, szociolingvisztikai és oktatás-módszertani kérdést kezeli, kiragadja a pusztán többségi-kisebbségi keretei közül és áthelyezi a többnyelvű Európa színterébe. FRANCIŠKOVIĆ kijelenti, hogy az iskola a különböző kultúrák és nyelvek találkozási helye, így várható, hogy itt sajátítják el az interkulturális viszonyok mintáit a gyermekek, amelyet később a társadalomban alkalmaznak. Pedagógiai szemszögből nézve az interkulturalizmus a tanítás olyan formája, amely többek között lehetővé teszi a környezetünkben élők kulturális másságának elfogadását, segíti a más emberekkel való kapcsolat kialakítását. Mindez nagy felelősséget ró az oktatókra, akiknek nemcsak pedagógiailag, hanem nyelvileg is tudniuk kell kezelni ezt a sajátságos helyzetet.

A kötet második tematikai egysége a nyelv és a művelődés kapcsolatát mutatja be ISPÁNOVICS CSAPÓ JULIANNA és BEKE OTTÓ tanulmányában. ISPÁNOVICS a vajdasági magyar sajtó lokális termékeinek bemutatásával gazdagítja a sorozatot (77–88). Az első kötetben a zombori magyar nyelvű lapokat ismerhetjük meg. Tanulmányának középpontjában a Dunatáj és a Zombor és Környéke című helyi újságok állnak, melyeknek történetét megalakulásuktól napjainkig tárgyalja a szerző, a vajdasági sajtó rövid történetével egyetemben. BEKE Fekete J. József, Nettitia K. Froese és a Berta Ferenc Zsebszínház: a művelődés szóbeli és írásbeli mintázatai című kétrészes tanulmányának első fele olvasható a kötetben (89–98). A kutató a szóbeli megnyilvánulást rögzítő „kimerevítő” írásbeliség kétdimenziósságát tanulmányozza Fekete J. József Lemúria legtetetjén című kötetén és veti össze az író által is pártfogolt Berta Ferenc Zsebszínházzal. (A Zsebszínház különböző településeken rendező előadásait és irodalmi estjeit, így terjesztvén a magyar kultúrát a Vajdaságban.)

A kötet harmadik egysége irodalom és a nyelv kapcsolatát mutatja be három, igen különböző tanulmányon keresztül. SAMU JÁNOS tanulmánya témáját tekintve átfogóbb, az irodalom rendszerezéséből indul ki (114–123). A kutató a vajdasági magyar irodátúra rendszerezését olyan törésvonalak mentén látja lehetségesnek, melyek „nemcsak az irodalomnak lehetnek csapásai” (2011: 114). A számbavétel során célszerűbbnek véli inkább az intervenciók eljárást alkalmazni, mivel az a kisebbségi (így a vajdasági) irodalom fogalmát is árnyalja. A kisebbségi irodalomnak három jellemzőjét állapítja meg: a deterritorizáltságot,

az individuális közvetlen rákapcsolódását a politikaira, a kollektív megnyilatkozás-elrendeződést. Átértelmezi a kisebbségi irodalmat a hagyományos keretből kiemelve olyan irodalomnak tartja, amely egy nagy, intézményesítetten belül létezik. A vajdasági irodalom egy részterületével foglalkozik CSÁNYI ERZSÉBET tanulmánya, melyben a szleng szerepét vizsgálja a beat-irodalomban (124–133). A „farmernadrágos irodalom”, mint írja, szleng nélkül szinte „képtelen konstituálódni” (2011: 124). A tanulmány első felében Gion Nándor Testvérem, Joáb című regényének elemzését olvashatjuk, második részében pedig a „szlenges közhelyek” jelenlétét vizsgálja a vajdasági költészetben. CSÁNYI Fenyvesi Ottó és Sziveri János munkásságát elemzi részletesen és veti össze. HÓZSA ÉVA irodalmi névadással foglalkozó kutatása Beszédes István három gyermekdrámájának neveit vizsgálja (101–113). HÓZSA megállapítja, hogy az író leggyakoribb névadási módszere a szóhatárok eltolása, így alkotva személy- és családneveket, olykor egész mondatok egybevonásával is, pl. *Needdmeg*. A szereplők nevei általában „beszélő nevek”, amelyek külső és belső tulajdonságokra utalnak, a szereplők közti kapcsolatokat is kifejezhetik, úgy, hogy maguk a nevek is kapcsolatban vannak.

3. A sorozat második, az Állandó és változó a nyelvben című kötetének, középpontjában a nyelv statikus és dinamikus kettőssége áll. A kiadvány tizenkét szerző munkáját tartalmazza, tematikájában követi az előző kötetet. A nyelvészeti témájú tanulmányok a dialektológia, grammatika, nyelvpedagógia és bilingvizmus kérdésköreit tárgyalják. SILLING ISTVÁN tanulmánya három, magyar dialektológusok által eddig még nem vizsgált délnyugat-bácskai falu nyelvjárását mutatja be (13–29). A külön nyelv(járás)szigetként is kezelhető Bács, Palona és Vajsza szórványmagyarságának sajátos helyi nyelvváltozatát a szerző szövegmutatványokkal és részletes elemzéssel ellátva ismerteti, kiemelve azt, hogyan keverednek a nyelvsziget jellegű települések nyelvhasználatában az archaizmusok, a mai vajdasági magyar és szerb nyelvi hatások. BENE ANNAMÁRIA a sorozat második kötetében a műveltető igék képzési sajátosságait tárgyalja (30–38). A tanulmány középpontjában a műveltető igék képzésének lehetőségei állnak, rávilágítva arra, hogy azok korlátozottak. A szerző szerint a műveltetők esetében azt is tanulmányozni kell, hogy mely igecsoportok nem alkalmasak képzésükre. BENE megállapítja, hogy a gazdaságosság elve alapján a mediális igék egy részéből nem képezhető műveltető ige, kivételnek tekinthető a külső okozású állapotváltozású igék csoportja, melyek viselkedése arra utal, hogy a magyar igék egy csoportja részt vehet kauzatív alternációban. GRABOVAC BEÁTA az első kötetben ismertetett érzelmkifejező lexémák vizsgálatának gyakorlati alkalmazását írja le (56–69). Tanulmányában az egynyelvű és kétnyelvű vajdaságiak körében végzett Stroop-feladat eredményeit mutatja be. A kísérlet arra a kérdésre kereste a választ, hogyan reprezentálódnak az érzelmek a kétnyelvűek elméjében. Szignifikáns különbség a szerb egynyelvű és a kétnyelvű csoport kevert nyelvű adatai közt mutatható ki. HORVÁTH FUTÓ HARGITA a múzeumpedagógia és a szókincsfejlesztés kapcsolatát mutatja be (70–78). A tárgyak révén történő tanulást a múzeumok olyan sajátosságának tartja, amely egyedivé teszi a múzeumpedagógiát más ismeretszerzési módoktól. Az interaktív környezetnek hála maga a befogadás folyamata is megváltozik, könnyebb lesz. A múzeumok által kínált a programok, a kísérőanyagok, az olvasásra, a kommunikációra és magára a gondolkodásra is jó hatással vannak. A kiállítások sokszínűsége pedig, lehetővé teszi, hogy szinte

bármely tantárgyhoz találjon megfelelő tárlatot a pedagógus így fejlesztve a gyerekek szókincsét. A kisebbségi nyelvek kérdéskörével a kötet két tanulmánya is foglalkozik. BÁCS-ÓDRY ÁGNES a nyelvi jogok, nyelvpolitika szempontjából mutatja be a szerbiai magyar kisebbség helyzetét (39–48). Tanulmányában ismerteti a nemzetközi emberi jogokat, ezen belül a nyelvre vonatkozó alapelveket, a kisebbségi nyelvek általános megítélését, azok védelmét. Mindezek fényében mutatja be a magyar nyelv (mint egy szerbiai kisebbség nyelve) és a Szerb Köztársaság kapcsolatát. DRAGANA FRANCIŠKOVIĆ európai viszonylatokban vizsgálja a többségi és kisebbségi nyelvek viszonyát (49–55). A szerző véleménye szerint az Európai Unió nyelvi sokszínűségében is fokozott figyelmet kell fordítani a kis nyelvek megőrzésére és védelmére. Bár az Unióban több pozitív példa is, akad a „kis” és „nagy” nyelvek együttélésére, mégis szükséges a kis nyelvek tudatos és intézményes megőrzése azok egyedisége és kulturális értéke miatt.

Az irodalom és nyelv kapcsolatát mutatja be CSÁNYI ERZSÉBET, Domonkos István kitömött madár című regényének nyelvészeti elemzésében (79–86). A tanulmány kiemelten foglalkozik a szleng jelenlétével mint a beat irodalom sajátos eszközével. CSÁNYI megállapítja, hogy a regényben ugyan jelen van a rétegnyelv, de erőtlenül, viszonylag kis számban adatolhatóan. Domonkos István nyelvi világával foglalkozik SAMU JÁNOS tanulmánya is (87–97), aki Domonkos költészetét elemzi. A 2. újvidéki elégián, Banquet célesté-n és más versrészleteken át a nyelvet problematizáló, a tagadással is a figyelmet rá irányító és az ars poeticát is a lingvisztikára bízó költőt mutatja be az igen részletes elemzés. HÓZSA ÉVA az irodalmi névadás és a műfordítás problematikájával foglalkozik (98–111). Kutatásának középpontjában Kosztolányi-regények és -novellák állnak, melyeknek angol, német és szerb fordításait tanulmányozza különös tekintettel a személynevek esetében alkalmazott eljárásokra, azok pozitívumait és negatívumait is számba véve. A tanulmány olyan fordítót és olvasót is foglalkoztató kérdéseket tárgyal, mint a kultúrába való átültetés mértéke, eredményessége, sőt szükségessége.

Nyelv és művelődés kapcsolatát mutatja be BEKE OTTÓ Fekete J. József, Nettitia K. Froese és a Berta Ferenc Zsebszínház: a művelődés szóbeli és írásbeli mintázatai című tanulmányának második része (129–138), melyben a Lemúria legtetetjén kötet nyelvezetének összevetését olvasható a nyugat-bácskai Zsebszínház (Zsebszínpad) társulat tevékenységével. Az összehasonlítás, bár elsőre meglepőnek tűnhet, a két produktum szövegein alapul. A zsebszínházban központi szerepe van a közvetlen párbeszédnek, amik hasonlóak a Fekete által rögzített szövegekhez, melyek a Lemúria alapját adják. Ily módon a két beszéd/szövegproduktum összehasonlítása kivitelezhető. ISPÁNOVICS CSAPO JULIANNA a projekt második kötetében újabb adatokkal szolgál a vajdasági sajtó történetéből (112–128). A helyi lapok közül ezúttal a Temerini Újság és a Becsei Mozaik = Bečejski Mozaik mutatja be a kutató, vajdasági és lokális jelentőségűkre, nyelvhasználatukra, szerkesztéspolitikájukra is kitérve.

A második kötetben helyet kap TAKÁCS IZABELLA vendég tanulmánya Sötétbe borult az ország. Suttogó propaganda Szerbiában a NATO-bombázások idején címmel (141–151). A szerző azt tárgyalja, hogy ugyanazon helyzetet a szemben álló felek milyen nyelvi elemekkel, stíláris eszközökkel, az információk mennyiségi és minőségi manipulációjával hogyan mutatták be a céljaiknak megfelelő hatás elérése érdekében. Az egyik oldalon megismerhetjük a miloševići korszak propagandáját, aminek célja: a NATO beavato-

zások jogtalanságának, bombázások agresszív mivoltának hangsúlyozása. Takács mindezzel szembeállítja a NATO közleményeket, melyek ugyanazon helyzetet teljesen más szempontból prezentálták a világnak, s igazolni kívánták a NATO beavatkozás jogosságát. Végül képet kapunk a vajdasági magyar nyomtatott sajtó szerepéről is, amely mintegy harmadik fél próbált objektív maradni, miközben az egyes médiumok sorozatos elnémulásával egyre inkább növekedett jelentősége.

4. A sorozat harmadik kötete *A sokoldalú nyelv* címet viseli. A tizenegy kutató munkáját tartalmazó kiadvány elődeihez hasonlóan igen változatos témákat felölelő tanulmányokat tartalmaz, melyeknek kapcsolódási pontja „a sokoldalú vajdasági magyar nyelv” (SILLING 2013: 9). A tanulmányok a korábbi kötetek tematikus sorrendje alapján követik egymást. A nyelvészeti munkák sorát SILLING ISTVÁN dialektológiatörténeti áttekintése nyitja (11–21). A kutató a vajdasági magyar folklór- és nyelvjáráskutatás, illetve a köztük lévő kapcsolatot mutatja be a nyolcvanas évektől napjainkig. A tanulmányból részletes, ugyanakkor átfogó képet kapunk a jugoszláviai, később szerbiai magyar dialektológusok munkásságáról köztük olyan kiemelkedő kutatókéről, mint PENAVIN OLGA, MATIJEVICS LAJOS, LÁBADI KÁROLY, RAJSLI ILONA vagy maga a szerző. BENE ANNAMÁRIA, 2013-tól a projekt vezetője, a grammatikai kutatások újabb eredményeiről számol be, ezúttal a tranzitív pszichológiai igék alapján (22–27). BENE az igecsoportot a műveltetés viszonyában vizsgálta, illetve arra a kérdésre kereste a választ, hogy az emelés elemzés módszer alkalmazható-e magyar igék esetében. A vajdasági magyar-szerb bilingvis környezet érzelmeket kifejező szókészletét tanulmányozta GRABOVAC BEÁTA (28–43). Kutatásához Mann-Whitney U-próbával tesztelték azon kétnyelvű beszélőket, akiknek elsődleges nyelve a magyar, második a szerb nyelv. A kutatócsoport arra a kérdésre kereste a választ, hogy az első és második nyelv érzelmi színezete között kimutatható-e különbség. A vizsgálat eredményeiről összességében elmondható, hogy a két nyelv között adatolható különbség volt, a második, tehát szerb nyelvi válaszok mindig semlegesebb ponthoz közelítettek, mint az anyanyelvié. A fordítás szókincsre gyakorolt hatását mutatja be HORVÁTH FUTÓ HARGITA (44–51). A fordítás, amellet, hogy a nyelvtanulásnak is hatásos eszköze, értelmezhető úgy is, mint az interkulturális kommunikáció egy módja. A fordításhoz ugyanis nem elegendő pusztán a lexémák és grammatikai szabályok ismerete, hanem szükségesek hozzá extralingvális ismeretek is, vagyis a két (a forrás és célnyelvi) kultúrában való jártasság. Mindezen tudás elsajátításban HORVÁTH FUTÓ kiemelkedő jelentőségűnek tartja a reáliák fordítását. BÁCS-ÓDRY ÁGNES nyelvpolitikai kutatásaiban a magyar nyelv helyzetét vizsgálja Szerbiában (52–68). A kutatás egyik fontos szegmense a személynevek vizsgálata. BÁCS-ÓDRY tanulmányában a magyar (kisebbségi) nevek hivatalos írásmódjával foglalkozik, áttekintést adva mind a nemzetközi, mind a szerbiai elméleti háttérrel, ideológiai árról, hivatalos állásfoglalásról, mindezeket szembeállítva a gyakorlati megvalósulással. A kérdéssel kapcsolatban nemcsak a hivatalos szervek viselkedését tanulmányozta, de a névvisezőkét is, elosztatva azokat a sztereotípiákat, miszerint egy kisebbségi név nem anyanyelvű helyesírása egyedül a hivatalok felelőssége.

HÓZSA ÉVA szintén a nevekkal foglalkozik tanulmányában, azonban már irodalom és nyelv kapcsolatában mutatva be azokat (69–76). Vizsgálatának középpontjában a név és humor kapcsolata áll figyelembe véve az intertextuális mozgást és a névadással kiváltott,

illetve ahhoz kapcsolódó humoreffektust. A kutatás kiindulópontját Kopeczky László Rózsálovag című műve adja. CSÁNYI ERZSÉBET Gion Nándor Kétéltűek a barlangban című regényének névtani elemzésében azt mutatja be, hogy a névfikció hogyan képes modellezni egy világképet (77–86). CSÁNYI rávilágít arra, hogy Gion első regényében a nevek mint a mű tartóoszlopai funkcionálnak, a realisztikus és fikciós nevek játéka pedig nem pusztán stilisztikai eszköz, hanem az író prózájának sajátos kommunikációs kódja. SAMU JÁNOS Domonkos-kutatásának újabb eredményeit ismerteti a kötetben, ezúttal a költő által használt nyelvi jelölők vizualitását elemmezve (87–96). DRAGANA FRANCIŠKOVIĆ az irodalomoktatás kérdéseivel foglalkozik tanulmányában (126–134). Kutatásának középpontjában a lírai költészet értelmezése, a megfelelő módszertani keretek keresése áll. Munkájában Jovan Jovanović Zmaj Kaži mi, kaži című költeményén keresztül mutatja be az értelmezés (elemzés) egy lehetséges eljárását.

Nyelv és művelődés kapcsolatát mutatja be BEKE OTTÓ a filmművészetten keresztül (97–107). BEKE három vajdasági magyar film (A Csodakút, Herceg, Fajkutya ideje) nyelvhasználatát elemzei, rávilágítva arra, hogy a nyelvi eszközök és produktumok hogyan járulnak hozzá egy-egy film hangulatának, valamint üzenetének ábrázolásához. ISPÁNOVICS CSAPO JULIANNA tanulmányából a vajdasági sajtó történetének újabb részletit ismerhetjük meg, kitérve a Magyarországhoz fűződő viszonyára is. A lokális termékek közül a kishegyesi Szó-Beszédet és a Csantavéri Újságot mutatja be a szerző (108–125).

5. A magyar nyelv a többnyelvű Vajdaságban színvonalas sorozat, melyet a vajdasági kutatók lelkes és kitartó munkája hozott létre. Kötetei sorozatként és önálló kiadványként is helytállóak a szerbiai és magyarországi tudományos munkák között. Reméljük, hogy még több hasonló színvonalas kiadványt is olvashatunk a kutatócsoport tagjaitól, valamint hogy az Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Karának szabadkai kirendeltsége az első önálló tudományos projekt után még számos hasonlóan sikeres vállalkozást valósít meg.

KOC SIS ZSUZSANNA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Számunk szerzői

DR. ANDOR JÓZSEF, Pécsi Tudományegyetem, Angol Nyelvészeti Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság u. 6., andor.jozsef@pte.hu – DR. BODÓ CSANÁD, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, csanad_bodo@ludens.elte.hu – DR. BÜKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., buky@hung.u-szeged.hu – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., forgacs@hung.u-szeged.hu – †HEGEDŰS JÓZSEF – DR. KEMÉNY GÁBOR, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., kemenyg@nytud.hu – KOCSIS ZSUZSANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, zsannakocsis@gmail.com – DR. KÖRTVÉLYESSY LÍVIA, P. J. Šafárik University in Košice, Department of British and American Studies, Petzvalova 4, 040 11 Košice, Szlovákia, livia.kortvelyessy@upjs.sk – DR. LADÁNYI MÁRIA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, 1364 Budapest, Pf. 107., ladanyi.maria@hungarnet.hu – DR. A. MOLNÁR FERENC, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék, 3515 Miskolc-Egyetemváros, amolnarf@t-online.hu – DR. NAGY L. JÁNOS, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Alkalmazott Humántudományi Intézet, Magyar és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 6701 Szeged, Pf. 396., nagy@jgyrk.u-szeged.hu – DR. PESTI JÁNOS, 7634 Pécs, Brassó u. 15., drpestijanos@gmail.com – DR. SIPTÁR PÉTER, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Elméleti Nyelvészet Tanszék, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., siptar.peter@nytud.mta.hu – DR. SLÍZ MARIANN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, mariannsliz@gmail.com.